

ТЕТЯНА ВІРЧЕНКО
РОМАН КОЗЛОВ

НЕПОКІРНИЙ

ГРАНІ ДОЛІ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ТЕТЯНА ВІРЧЕНКО
РОМАН КОЗЛОВ

НЕПОКІРНИЙ

ГРАНІ ДОЛІ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Київ — 2023

УДК 821.161.2.09(092)Грінченко
В52

Рекомендовано до друку
Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 7 від 31.08.2023)

Рецензенти:

Ірина Демуз, доктор історичних наук, професор (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України);

Сидір Кіраль, доктор філологічних наук, професор (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського);

Ігор Набитович, доктор філологічних наук, професор (Університет імені Марії Склодовської-Кюрі в Любліні).

Вірченко Т., Козлов Р.

В52 Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка : монографія / Тетяна Вірченко, Роман Козлов ; Київський університет імені Бориса Грінченка. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. — 372 с.

ISBN 978-617-658-112-3

Борис Грінченко — один з лідерів нашої нації, чия спадщина і досі потребує вдумливого прочитання. Письменник, педагог, лексикограф, етнограф, фольклорист, видавець, публіцист, політик. А ще — син, брат, чоловік, батько. Поетапно, у хронологічній послідовності, з опертям на архівні матеріали, автори реконструюють життя і творчість цього непересічного українця, наближаючи нас до розуміння людини, яка всупереч обставинам робила українцями всіх довкола.

Для широкого кола читачів.

УДК 821.161.2.09(092)Грінченко

ISBN 978-617-658-112-3

© Т. Вірченко, Р. Козлов, 2023

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023

ЗМІСТ

<i>Подяки</i>	5
<i>Переднє слово</i>	6

СЛОБОЖАНЩИНА. ВІЛЬХОВИЙ ЯР

1863 — СЕРПЕНЬ 1875	9
Часи. Місяця	10
Рід. Дитинство	17

ХАРКІВ. ДОЛБІНО

СЕРПЕНЬ 1875 — ЛИСТОПАД 1881	27
Учень	28
Арештант	37
Канцелярист	48

СЛОБОЖАНЩИНА

ЛИСТОПАД 1881 — 1885	55
Учитель	56
Письменник	69
Закоханий	86

ХЕРСОНЩИНА

КІНЕЦЬ 1885 — ВЕСНА 1887	95
Статистик. Чоловік	96
Письменник	104

ОЛЕКСІЙКА

ЛІТО 1887 — ЛІТО 1893	113
Учитель	114
Татко	124
Письменник	131
Науковець	141
Полеміст	154

ЧЕРНІГІВ

ОСІНЬ 1893 — ГРУДЕНЬ 1899	163
Чиновник	164
Громадівець	174
Письменник	187
Науковець	197

ЧЕРНІГІВ

СІЧЕНЬ 1900 — ЛІТО 1902	209
Письменник	210
Громадівець	220

КИЇВ

ЛІТО 1902 — ГРУДЕНЬ 1904	229
Лексикограф	230
Батько	238

КИЇВ

СІЧЕНЬ 1905 — ВЕРЕСЕНЬ 1908	245
Громадівець	246
Письменник. Науковець	259
Батько	270

КИЇВ. ОСПЕДАЛЕТТИ

ЖОВТЕНЬ 1908 — КВІТЕНЬ 1910	279
<i>Світлини</i>	291
<i>Післяслово</i>	358
<i>Показчик імен</i>	364

ПОДЯКИ

Учаси російсько-української війни за існування незалежної України гостріше відчувається, скільки ми заборгували тим, хто будив і формував національну свідомість.

Не лише наближення 160-літнього ювілею Бориса Грінченка, а й повномасштабне вторгнення ворога зобов'язували нас працювати на вшанування пам'яті одного з лідерів українства. За можливість виконати цей обов'язок поміж повітряних тривог, обстрілів і блекаутів ми безмежно вдячні

Збройним силам України;

дослідникам постаті та спадщини Бориса Грінченка, його родини та оточення;

громаді Київського університету імені Бориса Грінченка;

співробітникам і співробітницям Інституту рукопису та Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Педагогічного музею України НАПН України, Центрального державного архіву музею літератури і мистецтва України, Музею видатних діячів української культури;

ідейному натхненнику цієї книги Віктору Огнев'юку.

Автори

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

За ілюмінатором — непроглядна ніч і плескіт Десни. В оздобленій каюті добротного вдягнутому тридцятип'ятилітньому панові не вельми зручно. Незвичний до подорожі непевною стихією, він мусив погодитися на неї. Із трьома кошиками його не пустили б до вагону потяга. Та й для пароплава речей забагато, тож мусив викупити цілу каюту, аби тримати все біля себе.

Здати кошики в багаж? — Божевілля! Той невеликий, зі своїми речами, ще віддав би. Але не ці два. Радше ніс би їх пішки до самого Чернігова.

Безцінні рукописи Тараса посеред повноводої нічної Десни. Над спакованим у два кошики скарбом українства завмер пан у вірі, що пароплав не сяде на мілину, що таки вдасться відкрити музей, показати всьому світові, а головне — самим українцям, чим же таки вони володіють, і підняти рідний дух із занепаду. Твердою вірою і наснаженою працею таки вдасться. Але поки довкола — темна ніч і готова поглинути всіх і все стихія сваволі...

Ким він був?

Поетом, прозаїком, драматургом.

Сином, братом, чоловіком, татком.

Педагогом, просвітником, наставником.

Лексикографом, етнографом, фольклористом.

Видавцем, публіцистом, книгознавцем.

Полемістом, громадівцем, політиком.

То ким же він був?

Чоловіком, що серед темної ночі й непереборної стихії робив себе Українцем. Робив себе. Робив Українцями усіх довкола.

Саме таким ми намагалися показати Бориса Грінченка сучасній Україні. Різнобічним у талантах і цілісним в ідейному спрямуванні. Його ідентичності доповнювали і міняли одна одну, визначали фокус його діяльності в той чи той періоди і затихали, поступаючись місцем більш виразним. Саме динаміка ідентичностей дала змогу побачити його життя не в калейдоскопі переїздів, не у віддзеркаленнях окремих талантів, а в сталих лініях розвитку особистості, що об'єднують разки мікросюжетів і мікроісторій.

За недовгий час вивчення цієї постаті вона вже обросла і наліпками-ярликами, і міфами, і спотвореними фактами. Боротися з першими двома — справа майже марна, бо всі вони спричинені особливостями людського мислення. А заперечуючи одні упередження, дуже легко породити нові, не менш необґрунтовані. Тому в реконструкції життя Бориса Грінченка ми зосередилися на підтвердженнях і, за можливості, перевірених фактах, висновки з яких пропонуємо вдумливому читачеві робити самому. Тому деякі твердження й оцінки його сучасників довелося переосмислити, а деякі, попри їхню неоднозначність, навести як є і розраховувати на роль читача.

Джерельною основою зробленого стали передусім документи архіву Бориса Грінченка і його родини, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, тогочасні нормативні документи, преса, мемуари його сучасників і сучасниць.

Одним із найважливіших досягнень діяча, без сумніву, є «Словарь української мови». Нам відносно неважко уявити двомовність або й полімовність, у якій він постав, — власне, ми й досі в ній. Але чи можемо ми уявити те розмаїття правописних норм і суперечок, у якому формувався перший великий корпус української лексики і в якому мовець майже не мав шансів на формування сталого графічного образу слова? Задля хоч трохи дієвого відтворення цього стану переважна більшість цитат, назв документів, установ і організацій наведена в оригінальному правописі. А це зумовило необхідність звертатися до архівних матеріалів — навіть тих, які

вже введені в обіг науковцями, чії заслуги в цій царині не можуть бути не визнані. На жаль, повністю дотриматися цієї тенденції не вдалося — здебільшого через ускладнений доступ до окремих матеріалів.

Зі схожих міркувань у тексті всі дати послідовно наводяться за юліанським календарем, якщо немає окремого застереження. Звісно, це не може повністю занурити читача в стан тогочасного життя за двома календарями, але принаймні сподіваємося, що йому буде легше співвідносити датовані події з реаліями річного циклу.

Наш борг Борисові Грінченку, як і багатьом іншим великим Українцям, не відданий. Та крок за кроком ми підходимо до розуміння його постаті, до часу, коли зможемо побачити, як горіли ясні зорі таланту Бориса Грінченка серед темної ночі імперії, серед стихії історичних подій...

Тетяна Вірченко,
Роман Козлов

Будьте счастливы

СЛОБОЖАНЩИНА. ВІЛЬХОВИЙ ДР
1863 — СЕРПЕНЬ 1875

1863 — СЕРПЕНЬ 1875

ЧАСИ. МІСЦЯ

Європейські кризи 1830–1840-х років не могли бути вирішені виключно промислово-фінансовими інструментами без політичних перебудов і зрештою зумовили Весну націй. Ці революційні події хоч і завершилися переважно придушенням і поверненням до попередніх політичних утворень і систем, та все ж спричинили низку реформ. Їхнім наслідком стало утвердження лібералізму і конституціоналізму, що привело до різнобічної модернізації європейського життя.

Російська імперія відреагувала на кризу 1847–1848 років у звичний для неї спосіб — розв'язала війну, вторгнувшись до Молдавського князівства і князівства Валахії. Кінцевою метою агресії було встановлення контролю над Балканським півостровом і протоками Босфор і Дарданелли — важливими транспортними магістралями й ринками. Ідеологічними підставами Кримської війни були не раз чуті світом наративи слов'янофільства, захисту православних вірян і монархічної стабільності на противагу революційним дерзанням європейських націй. Програш політично ізольованої, економічно і технічно відсталого Росії проти коаліції Османської, Британської, Французької, Австрійської імперій, Сардинського і Пруського королівств та інших країн був закономірним, а смерть царя Миколи I 18 лютого 1855 року прискорила згорання загарбницьких амбіцій.

Сходження на престол Олександра II, вихованця Василя Жуковського, стало початком різнобічних соціально-економічних реформ ліберального характеру при загальному збереженні централізованої монархічної влади. Більшість із них суттєво вплинули на стан і подальший розвиток уярмлених Росією українських земель — загалом більш густо заселених, розвинутих і багатих на різні ресурси, ніж решта імперії. Роль України як південно-західного європейського форпосту змушувала владу під час розробки і проведення реформ враховувати специфіку її соціального, економічного та адміністративного устрою, передусім через залучення українських еліт до вироблення рішень і програм реалізації реформ.

Протягом майже п'яти років, зокрема за участі Григорія Галагана і Василя Тарновського (старшого), тривала підготовка «Общаго Положенія о крестьянахъ, вышедшихъ изъ крѣпостной зависимости»¹ і супровідних нормативних актів. Підписання положення і маніфесту «О Всемилостивѣйшемъ дарованіи крѣпостнымъ людямъ правъ состоянія свободныхъ сельскихъ обывателей, и объ устройствѣ ихъ быта»² 19 березня 1861 року запустило втілення найважливішої для імперії реформи. Вона спричинила масу селянських бунтів і відповідний перегляд окремих положень законодавства, та головне — сформувала умови для становлення капіталістичних відносин.

Фінансове підґрунтя для цього забезпечувало заснування Державного банку Російської імперії (1860), запровадження правил бюджетування (1862), утворення казначейств (1864) і контрольних палат (1865), реформування системи податків і акцизів. Ці заходи сприяли уніфікації фінансової діяльності державних органів і робили бюджет більш прозорим.

Одночасно для підвищення економічної ефективності губерній реформувалися місцеве і регіональне управління. Підписане 1 січня 1864 року «Положеніе о губернскихъ и уѣздныхъ земскихъ учрежденіяхъ»³ запроваджувало такі колегіальні виборні органи і тимчасові правила для ведення ними справ у Катеринославській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській і низці інших губерній європейської частини імперії. Таким чином, реформа охоплювала всю Україну, крім Правобережжя, Поділля і Волині, де поміщики здавна відчували недовіру влади, посилену недавнім польським повстанням. А саме землевласники становили найвпливовішу курію, порівняно з гласними від міських і сільських спільнот, у засновуваних повітових і губернських земських зборах і управах. На ці органи покладалися широкі обов'язки управління місцевим майном і коштами, забезпечення функціонування освітніх, пенітенціарних закладів, притулків, турботи про охорону здоров'я, епідеміологічну безпеку, задоволення спеціальних державних потреб. Запровадження земств було компромісом між інтересами монархічної влади, тенденціями розвитку капіталізму і місцевими традиціями самоуправління.

¹ Полное собраніе законовъ Россійской имперіи. Собр. 2. Т. 36. Отд. 1. 1861. Санктпетербургъ, 1863. С. 141–169.

² Ibid. С. 128–134.

³ Ibid. Собр. 2. Т. 39. Отд. 1. 1864. Санктпетербургъ, 1867. С. 1–14.

Дещо пізніше, із підписанням 16 червня 1870 року «Городового Положення»⁴, розпочалася реформа міського самоврядування в губернських містах переважно європейської частини імперії. Головні її результати — розширення складу і повноважень міських дум, запровадження міських управ — були суттєво знецінені посиленням адміністративним контролем губернаторств і центральної влади за рішеннями місцевих виборних органів. Ця тенденція фактичного згортання привілеїв місцевого самоврядування посилилася із прийняттям у 1892 році наступної редакції положення і загального спрямування контрреформ Олександра III (правив у 1881–1894 роках), покликаних утвердити в імперії бюрократично-поліційні принципи і згорнути децентралізацію.

Своєрідною підтримкою реформ Олександра II мала стати нова уніфікована судова система, запроваджена із підписанням 19 жовтня 1865 року «Положення о введеніи въ дѣйствіе Судебныхъ Уставовъ»⁵. І хоч реалізація судової реформи була тривалою і територіально нерівномірною, найважливіші її досягнення — запровадження інституту присяжних, створення місцевих мирових судів, забезпечення рівності та змагальності учасників, гласності судових процесів — можна охарактеризувати як буржуазно-демократичні. Важливим складником реформи було формування системи окружних судів першої інстанції, що об'єднувалися в судові палати. Так, українські та прилеглі губернії були розділені між Київською, Одеською та Харківською судовими палатами.

Такий географічний поділ був закономірним розвитком концентрації інтелектуальних і адміністративних сил, адже саме ці губернські міста мали університети, отже, були центрами навчальних округів. Низку освітніх реформ розпочали прийняті 18 червня 1863 року зміни до «Учрежденія Министерства Народнаго Просвѣщенія»⁶ і оновлений «Общій Уставъ Императорскихъ Россійскихъ Университетовъ»⁷. Останній сприяв самоврядності вищих закладів освіти і водночас їхній корпоратизації через більш жорсткі вимоги для осіб, які могли навчатися і викладати.

⁴ Ibid. Собр. 2. Т. 45. Отд. 1. 1870. Санктпетербургъ, 1874. С. 821–839.

⁵ Ibid. Собр. 2. Т. 40. Отд. 2. 1865. Санктпетербургъ, 1867. С. 74–84.

⁶ Ibid. Собр. 2. Т. 38. Отд. 1. 1863. Санктпетербургъ, 1866. С. 618–621.

⁷ Ibid. С. 621–638.

Натомість «Положеніє о начальныхъ народныхъ училищахъ»⁸ від 14 липня 1864 року скасовувало державну і церковну монополії на початкову освіту, давало можливість засновувати початкові школи різного типу і форми власності, а отже, робило базову освіту більш доступною. Освітньо-професійну спеціалізацію мали забезпечувати заклади наступного рівня, які теж ставали доступними для дітей усіх станів і віросповідання. «Уставъ Гимназій и Прогимназій вѣдомства Министерства Народнаго Просвѣщенія»⁹ від 19 листопада 1864 року розмежовував навчання у класичних і реальних гімназіях із перспективами вступу, відповідно, до університетів або інших вищих спеціальних закладів освіти. Цю тенденцію посилив прийнятий 15 травня 1872 року «Уставъ реальныхъ училищъ Министерства Народнаго Просвѣщенія»¹⁰, на які з того ж навчального року були перетворені реальні гімназії. Випускники таких училищ могли вступати до інженерно-технічних або торговельних вищих закладів освіти.

За задумом удоступлення освіти всіх рівнів, колегіальних органів місцевого самоуправління, судових інституцій разом зі скасуванням кріпацтва мало оновити соціальну систему імперії, забезпечивши відносно безболісну капіталізацію економіки. Проте реформи Олександра II насправді були компромісом між ліберальними деклараціями, інтересами ваговитих суспільно-політичних груп і потребами централізованої поліційної держави. До того ж зміни запроваджувалися несистемно, територіально нерівномірно, з численними корективами.

Імперські амбіції, підігріті позірним успіхом реформ, далися взнаки новою російсько-турецькою війною 1877–1878 років і нею частково були задоволені. Проте суспільна лібералізація запустила в ширший обіг соціалістичні та національно-визвольні ідеї, проти яких уряд боровся репресивними заходами. Радикалізація революційних настроїв зумовила низку замахів на життя Олександра II і його смерть від бомби терориста 1 березня 1881 року. Правління його наступника Олександра III загалом характеризується як реакційно-консервативне, спрямоване на утвердження самодержавства, суспільну делібералізацію і відмову від зовнішньої збройної агресії.

Актуалізований Весною націй «новий період українофільства 50-х і 60-х років, вийшовший з Шевченка, означився різким демократичним духом

⁸ Ibid. Собр. 2. Т. 39. Отд. 1. 1864. Санктпетербургъ, 1867. С. 613–618.

⁹ Ibid. Собр. 2. Т. 39. Отд. 2. 1864. Санктпетербургъ, 1867. С. 167–179.

¹⁰ Ibid. Собр. 2. Т. 47. Отд. 1. 1872. Санктпетербургъ, 1875. С. 626–636.

(а се його сила і зародиш важнішої будучності, ніж яку мало там і сям промелькавши у 30-і і 40-ві роки панське українофільство)»¹¹, підживленим сподіваннями української інтелігенції та дворянства на підтримку їхніх національних і народопросвітніх ідей серед звільненого від кріпацтва селянства. У низці нелегальних і відносно легальних організацій були сформовані в більшості міст українські «Громади», «Земля і воля», земська «Ліга опозиційних елементів», що переросла в «Земський союз», та інші. На гуртування і посилення проукраїнських політичних сил влада реагувала прихованим адміністративним і поліційним тиском, зокрема й найбільш відомими заборонами: так званими Валуєвським циркуляром і Емським указом.

Разом із суто українофільськими, хлопоманськими та народницькими ідеями зріли й бунтарські настрої, що реалізувалися в польському повстанні 1863 року. Жорстке придушення його мало також адміністративно-географічні й топонімічні наслідки: назва Царства Польського лишилася тільки в титулі російського імператора, а його території, поділені на генерал-губернаторства і губернії, активно асимілювалися росіянами.

До середини XIX століття землі України вже пережили схожі процеси. Сама її назва була здебільшого вилучена з офіційного вжитку з перейменуванням Слобідсько-Української губернії на Харківську 5 грудня 1835 року¹² і як символ пам'яті стала виразною частиною національно-визвольного дискурсу. Слобожанщина була доволі розвиненим сильно асимільованим краєм, у якому імперія наважувалася експериментувати з ліберальними реформами навіть попри організовані українофільські, соціалістичні та інші рухи в Харкові — адміністративному центрі військового, судового, навчального округів і єпархії, що їхня юрисдикція поширювалася на кілька прилеглих губерній.

У 1860-х роках Харківська губернія входила до десяти найбільш населених в імперії. На площі 54,46 тис. км² мешкали 1,54 млн осіб, розселившись по 3 475 населених пунктах із 221 196 дворами¹³. Адміністративно губернія ділилася на 11 повітів, у кожному з яких виокремлювалися два стани — території, приблизно однакові за кількістю мешканців і зосереджені навколо

¹¹ Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863–1872). *Вибрані праці*. Т. 1. Кн. 1. Київ, 2006. С. 258.

¹² Полное собрание законов... Собр. 2. Т. 10. Отд. 2. 1835. Санктпетербургъ, 1836. С. 1161.

¹³ Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года. Харьковская губернія. Санктпетербургъ, 1869. С. I, XLI.

селища з квартирою станового пристава. Крім того, відповідно до традиційно усталеної структури місцевого самоврядування повіти ділилися на волості. Наприклад, Харківський повіт охоплював 10 волостей.

Пояснюючи асиміляційні процеси та етнічний склад Харківської губернії, укладачі «Списка населенныхъ мѣстъ...» указують, що край ніби спершу був колонізований українцями, які витіснили кочівників («Ордынцевъ»), а росіяни («Великорусскій элементъ») прийшли на ці землі значно пізніше. Спершу це були розкольники, а з XVIII століття — переміщені поміщиками селяни і втікачі. Значний масив переселенців укладачі довідника пов'язують з утворенням у 1817 і 1824 роках військових поселень. При цьому на 1864 рік загальна частка українців у губернії лишалася великою — 87,78 %. Росіяни, налічуючи 11,45 %, селилися переважно купно в східних повітах: Зміївському і Вовчанському, Старобільському і Куп'янському, де розташовувалися уланське і кірасирське військові поселення¹⁴, та Харківському.

Укладачі довідника зауважують, що асиміляція відбувалася різнопланово: «Великоруссы, живя въ большой массѣ Малороссіянъ, во многомъ измѣнились, хотя ихъ всегда можно отличить какъ по типу лица, такъ и по сохранившейся у мужчинъ одеждѣ; языкъ же ихъ сдѣлался изломанно-русскимъ»¹⁵. Ці тенденції раніше спостерігав і укладач військово-статистичного огляду, додаючи: «Весьма важное въ Харьковской губернии сословіе есть дворянство, которое еще болѣе чѣмъ простой народъ составлено изъ людей различныхъ племенъ, не имѣющихъ ничего общаго въ чертахъ характера, образа жизни и своего быта. Поколѣніе великороссійское и здѣсь отличается рѣзко отъ другихъ страстью къ роскоши и гостепріимству; рѣдко можно встрѣтить помѣщика, живущаго по состоянію. <...> Высшее дворянство въ губерніи подражаетъ нравамъ и обычаямъ столицъ Россіи, среднее губернскимъ городамъ, а низшее городамъ уѣзднымъ. Не смотря на это, и у нихъ сохранились еще разныя привычки и прихоти прошедшихъ временъ, такъ на примѣръ; псовая охота, домашніе театры, хоры музыкальные, составленные изъ собственныхъ людей. <...> Дворяне малороссійскаго поколѣнія придерживаются еще пока старины, бережливы, даже скупы, и сохраняють болѣе своего народнаго характера»¹⁶.

¹⁴ Ibid. С. XLVI–XLVIII.

¹⁵ Ibid. С. XLVII.

¹⁶ Военно-статистическое обозрѣніе Россійской имперіи. Т. 12. Ч. 1. Харьковская губернія. Санктпетербургъ, 1850. С. 89–90.

При цьому перерахованих у «Списокъ населенныхъ мѣстъ...» окремих поселень росіян значно більше, ніж тих, де вони жили разом з українцями. Так, у другому стані Харківського повіту російськими названі група селищ уздовж Старо-Московської дороги: Руські Тишки, Борщеве, Колупаєвка та прилеглі до них Великі та Малі Проходи. Натомість села Циркуни, Черкаські Тишки і станові Липці були українськими. 1859 року трохи західніше було відкрите шосе на дорозі, що вела з Харкова до Білгорода, а далі на Курськ і Москву. Відтоді вона називалася Московським поштовим трактом, проте більшість обозів спрямовувалися дорогою, названою тепер Старо-Московською, яка вела до Липців. Це давало змогу економити на шосейному зборі та користатися постійними дворами, яких уздовж нового шосе було мало¹⁷.

Ця дорога проходила вздовж річки Харків, на місці з'єднання якої з річкою Лопань «расположенъ г. Харьковъ, одинъ изъ замѣчательнѣйшихъ торговыхъ городовъ Имперіи»¹⁸. Ці притоки річки Уди характеризувалися як мулисті, з вузькими бродами, до 3–3,5 м глибиною під час повені, влітку вони більше скидалися на струмки. Головна причина обміління їх, як і решти річок губернії, — неконтрольоване вирубання лісів¹⁹ через зростання населення та поширення винокурень і заводів, що потребували деревного палива, а наслідок — суттєве зменшення на річках кількості водяних млинів, розростання ярів і балок, зокрема й на північ від Харкова.

Подекуди місцеве населення намагалося повернути втрачені насадження, тож статистика відзначала суттєві площі лісів у кількох повітах (Ізюмському, Харківському, Охтирському, Зміївському). Однак доволі часто байрачні ліси були негустими, хворобливими. Зате течія струмків у балках серед таких молодих лісів була доволі потужною, і на них облаштовували водяні млини, яких губернія все ще потребувала.

Готельна справа, традиційні млини, новіша індустрія — заводи і винокурні, а також паливно-сировинне їх забезпечення становили економічну основу життя населення північної частини Харківської губернії в середині XIX століття. Проте в більшості випадків володіння підприємством означало наявність в історії роду непересічної особи.

¹⁷ Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года... С. XXV–XXVI.

¹⁸ Ibid. С. XIV.

¹⁹ Военно-статистическое обозрѣніе... С. 14.

РІД. ДИТИНСТВО

У 1763–1764 роках Слобожанщина переживала військову реформу. Замість козацьких полків утворювалися регулярні гусарські, що спричинило суспільну перебудову: структура та кількісний склад полків жорстко регламентувалися, тож значна частина старшини вимушена була вийти у відставку, а стати гусарами могли тільки колишні козаки певного зросту. Поглибив кризу підписаний 28 липня 1765 року маніфест Катерини II «Объ учрежденіи въ Слободскихъ полкахъ приличнаго гражданскаго устройства, и о мѣстопробываніи Канцелярій Губернской и Провинціальной»¹, яким фактично скасувалася урядова автономія козацьких полків Слобожанщини.

У цих умовах козацька старшина обирала різні способи збереження свого статусу: хтось намагався протестувати, хтось задовольнявся наданим дворянським чином, а хтось шукав свого місця в новій структурі. Такий шлях обрав полковий осавул Харківського слобожанського полку Максим Трохимович Горленський (1710?–1782), очоливши в 1765 році Липцівське комісарство Харківського повіту Слобідсько-Української губернії², що приблизно відповідало території колишньої козацької сотні з центром у Липцях. З дружиною Марфою Тимофіївною, донькою харківського городничого зі знаного на Харківщині роду Голуховичів, вони мали трьох синів і доньку Марію (1743–?).

У 1767 році вправний адміністратор Максим Горленський очолює Харківське комісарство, складає «Хроно-географическое описаніе города Харькова»³ і заходжується з відкриттям при Харківському колегіумі додаткових класів.

¹ Полное собрание законов... Собр. 1. Т. 17. 1765–1766. Санктпетербургъ, 1830. С. 194–195.

² Потапенко С. Вихідці з Білорусі у середовищі козацько-старшинських родів Слобожанщини (на прикладі роду Горленських). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 2. С. 161.

³ Горленко М. Хроно-географическое описаніе города Харькова. *Харьковскій сборникъ. Литературно-научное приложение къ «Харьковскому каледарю» на 1887 г.* Вып. 1. Харьков, 1887. С. 256–258.

Власне це був окремий світський заклад освіти з технічним ухилом на базі духовної інституції. Історики вказували на успішну діяльність директора (у 1768–1775 роках) нововідкритої установи Максима Горленського: він ретельно добирав викладачів, зокрема запросив із курсом етики Григорія Сковороду⁴, дбав про належне облаштування і обладнання приміщень, збільшив кількість студентів до двох тисяч. Завдяки діяльності додаткових класів губернський центр отримав потужний імпульс культурного розвитку: засновано друкарню, світські книгарні, публічну бібліотеку, художню школу⁵.

Ще з попередньої служби в Харкові осавул Максим Горленський запримітив молодого офіцера Івана Ілліча Грінченка (1741–1792?)⁶, який близько 1760 року прибув із Сум і, можливо, був родичем сотенного писаря Сумського слобожанського полку Тимофія Климовича Грінченка⁷. Спершу Іван Грінченко служив підпрапорним Харківського полку, а 1765 року в чині квартирмейстера перейшов на службу в Липці, де й лишився мешкати. Очевидно, там і відбувся його шлюб з Марією Горленською, яка народила йому чотирьох дітей: Василя (1771), Олексія (1774), Анастасію (1780) і Якова (1781).

Сім'ї Горленських належали доволі великі маєтки, зокрема й успадковані Марфою від батька. Частина з них після смерті батьків відійшла Марії Максимівні Грінченко: дворове місце в Харкові зі слугами, третина хутора Довбин Кут неподалік Великої Данилівки і ще кілька хуторів⁸, щонайменше три з яких розташовувалися поруч один одного в Роганській волості: Немишля, Прелесний і Вільховий, що також називався, за свідченням краєзнавця Андрія Парамонова, Вільховий Яр і навіть Грінченків⁹.

Відомо також, що Іван Грінченко в 1769 році (можливо, через шлюб) продав дворове місце в Харкові й придбав млинову греблю на річці Вільховий Колодязь неподалік слободи Борщової, поставивши на ній млин на три постави. На 1804 рік, уже після його смерті, поряд із млином працювала

⁴ Багал'їй Д., Миллер Д. *Історія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія (съ 1655-го по 1905-й годъ)*. Т. 1. Харьковъ, 1905. С. 411–412.

⁵ Маслійчук В. Максим Трохимович Горленський — перший директор Харківських додаткових класів (1768–1775 рр.). *Краєзнавство*. 2015. № 3–4. С. 163–164.

⁶ Парамонов А. Борис Гринченко: материалы к истории рода. Харьков, 2017. С. 8.

⁷ Відомість подвірного перепису міст, містечок, сіл, слобід і хуторів Сумського слобідського полку, проведеного лейб-гвардії Семенівського полку майором Михайлом Хрущовим. *Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК)*. Ф. 380. Оп. 2. Од. зб. 7. Арк. 2 зв.

⁸ Парамонов А. Борис Гринченко: материалы к истории рода... С. 8, 12.

⁹ Ibid. С. 13.

винокурня, даючи на рік 500 відер вина з покупного зерна і дров¹⁰. Отже, на цьому місці утворився інший хутір Вільховий Яр (Липецької волості), який згодом, між 1835 і 1850 роками нові власники — поручик Яків Іванович Грінченко і його дружина Ганна Степанівна — продали державним селянам слободи Борщової¹¹.

Подружжя мало двох синів — Івана, що в чині губернського секретаря служив у поштової конторі Старобільського повіту, і Дмитра, що вийшов у відставку в чині штабс-ротмістра. Успадковані ними землі теж зазнавали змін, зокрема й через реформу 1861 року. Після неї братам і матері точно належали згадані хутори в Роганській волості та землі біля хутора Довбин Кут (пізніше він розрісся, поглинув сусідні хутори і вже називався Долбіно або Кути).

Приблизно в цей же час поміщик штабс-ротмістр Дмитро Якович Грінченко одружується із Поліксенією, донькою підполковника Миколи Григоровича Літарьова, російського поміщика, що мав землі в слободі Великі Проходи, неподалік станових Липців. Крім Поліксенії в сім'ї, що походила із Богодухівщини, зростали донька Ганна і син Микола.

27 листопада 1863 року в родині поміщиків Дмитра і Поліксенії Грінченків, нащадків українських козаків і російських поміщиків, народився первісток Борис. Хрестили його 30 листопада в Архангело-Михайлівській церкві села Борщове. Хрещеними батьками були дід Микола Літарьов і тітка Ганна Літарьова, рідна сестра матері¹².

Донедавна місцем народження Бориса Грінченка однозначно називався хутір Вільховий Яр Липецької волості Харківського повіту. У життєписних документах, зокрема автобіографіях, волость не уточнювалася, а у свідоцтві про народження вказане лише таке: «Родители его: Харьковского уѣзда Ольхового Яру помѣщикъ Штабсъ Ротмистръ Дмитрій Іаковлевъ сынъ Гринченковъ и законная жена его Поликсенія Николаева дочь, оба православнаго исповѣданія»¹³. Перший біограф письменника Микола Плевако без покликань зазначив, що хутір розташовувався біля сіл Проходи, Борщова, Тишки, Липці¹⁴. А в біографії 1988 року Анатолій Погрібний підтвердив, що

¹⁰ Ibid. С. 11.

¹¹ Ibid. С. 12.

¹² Свидѣтельство [про народження Бориса Грінченка]. *Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ)*. Ф. І. Од. зб. 31680.

¹³ Ibid. Арк. 1.

¹⁴ Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. Харків, 1911. С. 6.

йдеться саме про це місце, покликаючись на «Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года. Харьковская губернія».

Натомість сучасний краєзнавець Андрій Парамонов вважає, що йдеться про хутір Вільховий Яр Роганської волості, неподалік річки Немишля¹⁵. Його вибір ґрунтується на тому, що станом на 1850 рік однойменний хутір біля Борщової не згадується серед володінь роду Грінченків, а 1878 року вже належить іншій харківській міщанці Вірі Лисиціній¹⁶. Крім того, немишлянські хутори були ближчі до розвинених селищ і поштового тракту, тож «чи буде молодий офіцер з дружиною при надії на первістка мешкати в лісі?»¹⁷

Однак ці аргументи видаються непереконливими. Між зазначеними роками хутір міг повернутися у власність родини Грінченків або Літарьових. А очікувати первістка і народжувати Поліксенія цілком могла в батьковій садибі у Великих Проходах, звідки була облаштована дорога до Борщової, де відбулося хрещення. Вибір цієї церкви загальною мірою міг бути пов'язаний із приятелюванням Миколи Літарьова і місцевого священника, як припускає Андрій Парамонов¹⁸. Проте існували правила реєстрації в метричних книгах хрещення осіб, що не належали до відповідної парафії: «Всѣ требы у прихожанъ исполняются приходскими ихъ священно- и церковнослужителями. Но если бы представилась необходимость немедленно напутствовать больного Таинствами или безотлагательно крестить младенца при опасении за его жизнь, а мѣстный Священникъ по чьому либо не могъ прибыть въ нужной скорости, въ такомъ случаѣ ни одинъ Священникъ не въ правѣ отказываться отъ исполненія требъ. <...> Священникъ, который совершилъ крещеніе младенца другого прихода, обязанъ дать о томъ письменное свидѣтельство, съ означеніемъ, подъ какимъ именно числомъ мѣсяца и № записано священнодѣйствіе въ церковныхъ книгахъ. Документъ сей доставляется прихожанами приходскому притчу, для храненія при церковныхъ актахъ»¹⁹. Таким чином, якщо Дмитро і Поліксенія Грінченки не належали до парафії Архангело-Михайлівської церкви села Борщове, то окремий документ, виданий священником Іоанном Ковальовим, має зберігатися при ме-

¹⁵ Парамонов А. Борис Гринченко: материалы к истории рода... С. 11–14, 18–19.

¹⁶ Ibid. С. 12.

¹⁷ Ibid. С. 18.

¹⁸ Ibid. С. 19.

¹⁹ Уставъ Духовныхъ Консисторій. Полное собраніе законовъ... Собр. 2. Т. 16. Отд. 1. 1841. Санктпетербургъ, 1842. С. 234.

тричній книзі Георгіївської церкви села Велика Данилівка, до парафії якої належав Вільховий Яр (Вільховатка)²⁰ Роганської волості.

Загалом ідеться не так про конкретне місце народження Бориса Грінченка, як про те, де він провів перші роки дитинства, про які лишив такі спогади: «забившись в гущавину лісову, малий хлопець 7–8 років упивався чарівним малюванням улюблених авторів, забуваючи за їми сумну дійсність»²¹. Навколо Вільхового Яру біля Борщової дійсно був ліс, як видно з тогочасних карт, натомість хутори Немишля, Прелесний і Вільховий оточені орними землями.

Свідчення Миколи Плевака про те, що Вільховий Яр розташовувався серед селищ Липецької волості, не випадкові, а ґрунтуються на уточненнях дружини письменника Марії Грінченко до рукопису першої біографії: «Проходи недалеко од Вільхового Яру — верстов за три здається. Окрім того там навкруги все великоруські села: Борщевая, Тишки і ще якісь. Недалеко були правда Липці, але й там, здається, половина села, коли не більше, теж великороси (про це в Харькові мабуть краще знають)»²². Тож питання про розташування хутору Вільховий Яр — місця народження і дитинства Бориса Грінченка — ще чекає на додаткове дослідження і, можливо, остаточне вирішення. Власне, як і низка інших плутанин і міфів, пов'язаних із його життям.

З деякими він намагався боротися власноруч, як-от із наголошуванням власного прізвища (правильною версією є Грінчénко). З автографів і публікацій помітна увага письменника до смислової ролі акценту (часто Борис ставить його у словах, які потенційно можуть бути неправильно прочитані), але й на титульних сторінках низки видань кінця 1890-х років він робить відповідну позначку у власному прізвищі. Відомі й автографи з такими наголосами, і навіть удосконалений у такий спосіб його особистий підпис. Дещо пізніше доречність саме такого наголошування подібних прізвищ обґрунтував із фонетично-етимологічного погляду Василь Сімович²³. Деякі ж міфи побутують досі й потребують додаткової уваги.

²⁰ Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України. Міжархівний довідник. Т. 5. Кн. 2. Метричні книги у фондах Державного архіву Харківської області. Київ, 2012. С. 330.

²¹ Грінченко Б. Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ, 1910. С. 6–7.

²² Грінченко М. Лист до М. Плевака. 06.03.1911. *ІР НБУВ*. Ф. XXVII. Од. зб. 227. Арк. 4 зв.

²³ Сімович В. Як наголошувати наші прізвища на -енко? *Наші дні*. 01.11.1943. № 11. С. 12.

В автобіографіях Борис Грінченко означав статус своєї родини по-різному: «панська»²⁴, «бідна панська»²⁵, «дрібнопанська»²⁶. Що саме ховалося за цими словами, можна дізнатися зі спогадів Дмитра Грінченка про дитинство сина, як-от про те, що батькам вдавалось створювати для дітей свята, адже «удовольствие дѣтей есть наше удовольствие»²⁷. Не були позбавлені діти подарунків і солодощів. Якось під час святкування Нового року Борис у ролі вартового чатував з рушницею, із якої «даже можно было стрѣлять»²⁸. Очевидно, що іграшка зі спусковим механізмом коштувала дорого.

Спогади написані вже після смерті Бориса. І саме на берегах цих аркушів вдова письменника Марія Грінченко зробила примітку: «Батькові завсідги хотілося показати себе багатшим, ніж він справді був, і панськішим. А воно справді було так, що сім'я бідувала, і грудочка цукру чи бублик були дітям великими розкошами. Так саме й цілі чоботи»²⁹. Між ними збереглися добрі взаємини, але й Марія, певно, мала причини, щоб таке зауважити.

Свідченням того, що сім'я не вкрай бідувала, є те, що «Дмитро Якович Грінченко не продав 30 десятин землі, що примикали до хутора Немишля, який дістався йому за дарчою від матері в 1873 році. Більше того, у 1885 році він навіть купив 5 десятин землі, що також примикали до цього хутора в дворянки Капітоліни Порфирієвни Іоніної. Покупки землі в колишній земельній дачі родового маєтку тривали і пізніше»³⁰. Будівництво нового будинку на кам'яній основі на хуторі Кути, парового млина і цегельного заводу, покупка дворового місця в Харкові та зведення на ньому кам'яного флігеля³¹ — усі ці факти з життя родини Грінченків ставлять під сумнів категоричні твердження про її бідкування.

Статки сім'ї давали змогу не лише мати бібліотеку, а й передплачувати періодичні видання. Саме на газетах Борис, навчившись грамоти, робив «свої за-

²⁴ [Грінченко Б. Автобіографія]. Огоновський О. Історія літератури рускої. *Зоря*. 1892. № 19 (1 жовтня). С. 374.

²⁵ Грінченко Б. Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою...* С. 6.

²⁶ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32449. Арк. 1 зв.

²⁷ Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32293. Арк. 1.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Парамонов А. Борис Грінченко: матеріали к истории рода... С. 22.

³¹ Ibid. С. 30–32.

мѣчанія, иногда очень курієзныя, а иногда очень мѣткіе», — згадував батько³². За зразками отримуваної друкованої преси хлопець робив і власноручні «видання», якими розважав рідню й сусідів. А на те ж потрібні були папір і чорнила.

Письменник згадував про змосковлену атмосферу в родині, у якій інакше, ніж «по-московському <...> не балакано й навѣть не дозволювано балакати»³³. Дійсно, у родині позначалося виховання матері, яка походила з російського роду Літарьових, до того ж Вільховий Яр був оточений російськими селами. Разом із тим у бібліотеці Дмитра Грінченка були «Кобзар» Тараса Шевченка (видання 1860 року коштом Платона Симиренка) і переписані байки Євгена Гребінки та «Чуприна і борода» Костянтина Думитрашка³⁴. А значить, батько хоч трохи, але цікавився українською літературою, визнаючи її потенціал у збереженні та формуванні національної ідентичності.

Марія Грінченко в додатку до листа, адресованого Миколі Плеваку, коли той готував першу біографію письменника, згадує, що батько «мови української <...> не зневажав якось там спеціально, а просто вважав її мужицькою і через те забороняв дітям нею розмовляти. Але вважав себе малороссіяниномъ і росердився б, як би його названо “кацапом”»³⁵. Отже, Дмитро Грінченко — особистість із чіткою соціальною ідентифікацією та усвідомленням національної приналежності. Очевидно, для нього важливим було збереження можливості не лише говорити рідною мовою, а й насолоджуватися нею під час читання. У тому ж додатку до листа йшлося: «Борис пам’ятав, як колись батько читав цю байку [“Чуприна і борода”] матері і підсміювався з неї, що вона кацапка, а вона сердилася»³⁶.

Що власне могло спровокувати Дмитра Грінченка переписати цю байку? І який образ кацапа в ній створений? Костянтин Думитрашко майстерно протиставляє образи козака й кацапа. Останній постає візуально пребрідким. Духовна вбогість персонажа передається через матеріальну бідність:

Бо тварюка якъ марюка, и глянути гидко.
На головѣ въ ёго кудла, борода якъ стрѣха,
Та ще й тѣмъ щось проскубло, наче-бъ то для смѣха.

³² Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]... Арк. 1 зв.

³³ [Грінченко Б. Автобіографія]. Огоновський О. Історія... С. 374.

³⁴ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до І. Липи. 09.02.1892. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41016. Арк. 1–1 зв.

³⁵ Грінченко М. Лист до М. Плевака. 06.03.1911... Арк. 4.

³⁶ Ibid. Арк 4–4 зв.

Лѣто й зиму походжає въ сорочцѣ рябенькѡй,
Въ матню єѣ не ховає, бо штаны куценькѣй.
Не вмываєть ся нѣколи...

А якъ пѡде танцювати, зовсѣмъ не до лѣду:
Де-бѣ ногами выбивати, а ѡнъ крутить задомъ.
Усякого зачѣпає и лаєть ся скверно,
И поганимъ чимсь воняє, ажъ изъ душѣ верне.
Мабуть тымъ, що уживає страву зъ тарканами
И вонючимъ запиває квасомъ зъ хробаками³⁷.

Огидна зовнішність доповнюється й відповідними рисами характеру: безвір'ям, зверхністю, неосвіченістю.

...до церкви не ходить,
Прийшовъ сюды босый, голый, да ще й верховодить.
Прийшовъ бѣдный и голодный, шматку душа рада,
А теперь мовъ благородный, всего треба-нада.
Треба, каже, менѣ чаю, нада и закуски
По дворянскому звычайу... А не хтѣвъ бы дзуски?
Якъ ще бувъ бы ѡнъ розумный або хочъ письменный, —
А то-жь... ажъ слухати сумно, якъ бреше нѣкчемный!
«Прислалі насъ изъ Рассеѣ — каже бородатый —
«Разказывать вамъ рацеѣ, хохловъ просвѣщати»³⁸.

Образ козака в байці — місткий і промовистий. Його чуприна — основна ідентифікаційна ознака, яка символізує честь і славу, успадковану від батьків. Прикметно, що присутнє в байці й ставлення до мови кацапа: «И говоритъ якомь чудно, и кумедна мова»³⁹, — що, сповна можливо, перегукувалося з позицією Дмитра Грінченка.

Напевне, батько усвідомлював, наскільки важливо, щоб син знайомився з найкращими зразками української літератури, бо згадував: «На седьмомъ году онъ мнѣ преподнесъ стихи въ четыре куплета по русски, а какъ то я

³⁷ Думитрашко К. Чуприна и борода. *Зоря*. 1886. № 11. С 193.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid. С 193.

далъ ему Шевченко, еще до поступленія въ училище, началъ писать по малорусски. Очень жалѣю, что не пришлось сохранить его дѣтскія писанія»⁴⁰.

Автобіографія 1898 року — єдиний текст, де Борис Грінченко зауважує, що саме вдома отримав початкову освіту. «Навчившись писати й читати щось років п'яти, хлопець із запалом читав усе, що потрапляло до рук. Першими вчителями літературними, після кількох дитячих книжок, були йому Вальтер Скотт, Байрон, Альфред де-Віньї, Еркман-Шатріан, Гюго, Гоголь, Пушкин, Некрасов, Кольцов»⁴¹. За спогадами батька, дитяче занурення в читання було вдумливим.

У шість років Борис розпочав власну «літературну діяльність»: «І перші писання хлопцеві були по великоруському. Почав шести років з віршів, тоді “видавав” на своєму хуторі кілька “журналів”, докучаючи їми батькові, матері й дідові Андрієві — старому печникові, що жив у Грінченків з своєю сліпою бабою Галькою. Ця обмежена публіка (як підріс брат та сестри — вона побільшила) мусила читати або слухати вірші, оповідання, наукові розвідки й інші писання вельми плідючого “автора”»⁴². Це спогад з автобіографії, яку підготував 35-літній Борис Грінченко зі сформованим іміджем письменника і видавця. Можливо, тому в ньому йдеться про перші не тільки різножанрові твори, а й цілісні просвітницько-розважальні проекти.

У цій же автобіографії він розрізняє якість прочитаної в дитинстві літератури: «перші вчителі літературні», «всячина», «безладна мішанина». До останньої належали «романи Альфонса Карра, Дюма-батька, Боборикина, Лажечникова та инш., “Исторія государства російського” Карамзина, чиясь історія інквізиції, чиясь історія Наполеонових війн, “Исторія русской литературы” Полевого, життєписи славетних людей, житія святих, церковні проповіді, мандрівки Одюбона, журнали: “Вѣстникъ Европы”, “Дѣло”, “Ремесленная газета”, науково-популярні народні книжки всякого змісту, російські часописи»⁴³.

Важливими для формування світогляду в 7–8-літньому віці стали «могучі постаті Тараса Бульби та Остапа Бульбенка з їх боротьбою за козацьку волю, Жан Вальжан та інші “нещасні” з твору Гюго (“Les misérables”) та

⁴⁰ Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]... Арк. 2.

⁴¹ Грінченко Б. Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою...* С. 6.

⁴² Ibid. С. 7.

⁴³ Ibid.

сцена релігійних утисків в історії інквізиції та в романі Альфреда де-Вінї "Сен-Мар". З життєписів уразив його найбільше життєпис Байрона: чогось цікаво було хлопцеві вичитувати, як на Байрона всі нападали, а він проти всіх сам був»⁴⁴. Такі твори знайомили юний розум із різними моделями протистояння, боротьби, формували цінність волі.

Суперечливою в автобіографіях є інформація про читання книжок українською мовою в дитячому віці. Так, 1892 року Борис Грінченко зазначає, що до 13 років з української літератури прочитав лише «Енеїду» Івана Котляревського і «Приказки» Євгена Гребінки. А 1898 року писав, що «по українському читав хлопець ще дома Гребінчині байки, "Борода та чуприна" Дмитрашка, а у "Вѣстникѣ Европы" розвідку д. Рудченка про чумаків з уривками з українських пісень»⁴⁵.

Ерудованого хлопця, здатного швидко вчитися нового, батько планує відправити до гімназії і готує відповідні документи. За заявою батьків 2 серпня 1873 року Харківське дворянське депутатське зібрання підтвердило дворянське звання Бориса Грінченка в третьому коліні⁴⁶.

У 1874 році Дмитро Грінченко найняв на два місяці вчителя, щоб перевірити й остаточно підготувати сина до серпневих іспитів у гімназії. Але документи вчасно подати не вдалось, оскільки дядько по матері Микола Літарьов «выхлопоталъ вакансію на дворянской счетъ въ Полтавскій кадетскій корпусъ»⁴⁷. Батько ж був проти військової освіти для сина. Поки в родині тривала дискусія щодо хлопцевого майбутнього, необхідні для вступу документи вже відправили до військового міністерства. Коли ж Дмитру Грінченку вдалося наполягти на своєму, документи вчасно не повернулися.

Тож Борис не встигає вступити до першого класу гімназії, і батько відправляє його в Харків до сестри. У неї квартирував студент Костянтин Філіпов, якого і найняли підготувати хлопця до вступних випробувань у другий клас гімназії. За пів року, забравши сина на кілька днів на хутір, батько побачив, що результати приватного навчання його не вдовольняють, і вирішив, що Борисові краще буде лишитися вдома до літа, до наступної спроби подати документи.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid. С. 7–8.

⁴⁶ Свидѣтельство [про затвердження Б. Д. Грінченка в потомственому дворянстві]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31682. Арк. 1.

⁴⁷ Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]... Арк. 1 зв.

Г, 31623.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Предъявитель сего, бывший ученикъ 7-го класса Харьковскаго училища *Григорій Сергій*, какъ документовъ, сынъ *Михаила Григоріевича*, уроженецъ *Владиміра*, родившійся *Владиміра* 1863 г., посп. 1-го класса въ *Владиміра* мѣсяцъ 1875 года по *Владиміра* 1875 года, переведенъ въ 7-й классъ, при *Владиміра* поведеніи, оказавъ въ предметахъ класса слѣдующіе успѣхи въ общемъ выводѣ:

Въ Законѣ Божіемъ *Владиміра* (4)

Русскою языкъ и словесности *Владиміра* (5)

Математикѣ:

а) Арифметикѣ

б) Алгебрѣ *Владиміра* (3)

в) Геометріи *Владиміра* (4)

г) Тригонометріи

д) Начертательной Геометріи

е) Приложеніи Алгебры къ Геометріи

Химіи

Физикѣ

Французскою языкъ

Нѣмецкою языкъ *Владиміра* (3)

Естественной Исторіи

Механикѣ

Исторіи *Владиміра* (4)

Географіи *Владиміра* (3)

Писемоводствѣ и Книговодствѣ

Составленіи исполнительныхъ чертежей машинъ

Моделированіи

Рисованіи *Владиміра* (3)

Черченіи *Владиміра* (4)

Велосипедной и велосипедной

Общественныхъ искусствъ

Механической технологіи

Счетоводствѣ

Въ согласіи прошенія *Владиміра* о томъ, чтобы изъ училища не увольняли *Владиміра*

ХАРКІВ. ДОЛБИНО
СЕРПЕНЬ 1875 — ЛИСТОПАД 1881

Cabinet
PORTRAIT

УЧЕНЬ

У червні 1875 року, належно підготувавши Бориса до другого класу, Дмитро Грінченко подає прохання до харківських гімназій. На той час у місті функціонували дві гімназії з підготовчими класами і пансіонами — в будинку 2 на вулиці Старо-Московській і будинку 4 на Благовіщенській, а також Третя гімназія з підготовчим класом у будинку 7 на Мало-Сумській. Навчання в гімназії мало безперечні переваги: здобуття загальної освіти відкривало перспективу продовжити навчання в університеті¹. Певно, батько вважав такий шлях освіти сина далекосяжним і важливим.

На превеликий жаль, скрізь були відсутні вакансії, навіть у перший клас: «Хотя я еще въ июнѣ подавалъ прошенія, но ни въ одной гимназій не было вакансии не только во второй класъ, но даже и въ первый»², — згадував батько. Того року гімназійні класи і справді були переповнені. За даними статті «Учебныя заведенія Харьковской губерніи, съ показаніемъ въ нихъ числа учащихся, по курсамъ и классамъ, на основаніи отчетовъ за 1875 г.», у Першій чоловічій гімназії, з пансіоном при ній, у 1-му класі навчалися 48 учнів, у 2-му класі — 42. У Другій чоловічій класичній гімназії, з пансіоном при ній, контингент становив 50 і 46 юнаків відповідно. Кількість учнів 1-го класу Третьої чоловічої класичної гімназії — 55, 2-го класу — 51³. Параграф 49 Статуту гімназій і прогімназій відання Міністерства народної освіти визначав, що бажаною є кількість

¹ Уставъ Гимназій и Прогимназій вѣдомства Министерства Народнаго Просвѣщенія. *Полное собраніе законовъ...* Собр. 2. Т. 39. Отд. 2. 1864. Санктпетербургъ, 1867. С. 168.

² Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]... Арк. 2.

³ Харьковскій календарь на 1877 годъ съ приложеніемъ карты Харьковской губерніи. Харьковъ, 1876. С. 420.

учнів у класі не більше сорока⁴. Отже, Дмитрові Грінченку мимоволі довелося ухвалювати рішення віддати Бориса до першого класу Харківського реального училища.

Училище засноване міською громадою згідно зі статутом, затвердженим імператорським указом від 15 травня 1872 року⁵. Офіційне його відкриття як чотирикласного відбулося 11 листопада 1873 року⁶. Директором Харківського реального училища від часу заснування був призначений дійсний статський радник Андрій Рубенко — колишній директор Третьої харківської гімназії.

Існували вікові обмеження для вступу — підлітки не молодше десяти і не старше тринадцяти років. З поступовим набором і просуванням учнів від 1875 року училище функціонувало вже як шестикласне із загальним контингентом 213 учнів, які розподілялися між класами так: 1-й клас — 3 учні, 2-й — 44, 3-й — 60, 4-й — 46, 5-й — 36, 6-й — 24⁷. Статутом передбачалось не перевищувати чисельність учнів у класі понад 40 осіб, як і в гімназіях. Інакше директор міг клопотати про розділення класу на паралельні відділення.

Для училища спочатку був відведений будинок 2 по вулиці Кінній, який винаймався коштом міської громади. Училище розміщувалося в ньому, доки не звели нову будівлю на землі, спеціально придбаній містом.

Харківська дума за кошти міста викупила дворище Фотієвих, що прилягало до Вознесенського майдану. Фінансувався проєкт за кошти губерньського і повітового харківських земських зібрань однаковими внесками по 40 тисяч рублів. Опікунська рада доручила розробити проєкт будівлі, після чого з'ясувалось, що купленого місця замало для розташування ще й господарчих будівель та — що важливіше — виокремлення простору для відпочинку вихованців. Інша пропозиція, яка підлягала розгляду, — місце на Михайлівському майдані — теж зазнала критики, оскільки щільна забудова вузьких вулиць створювала небезпеку у разі пожежі. Пропозиція збільшити територію для училища на Вознесенському майдані, докупивши землі від суміжних володінь, також дискутувалася.

⁴ Полное собрание законов... Собр. 2. Т. 39. Отд. 2. 1864. Санктпетербургъ, 1867. С. 172.

⁵ Уставъ реальныхъ училищъ Министерства Народного Просвѣщенія. Полное собрание законов... Собр. 2. Т. 47. Отд. 1. 1872. Санктпетербургъ. 1875. С. 626.

⁶ Харьковскій календарь на 1874 годъ. Харьковъ, 1873. С. 232.

⁷ Харьковскій календарь на 1877 годъ... С. 421.

Менше місяця, з 20 вересня до 11 жовтня 1874 року, комісія займалася пошуком землі біля Вознесенського і Михайлівського майданів, зрештою віддавши перевагу останньому. Проте Харківська міська дума ухвалила відвести під забудову частину Вознесенського майдану, що межує зі Старо-Московською вулицею з одного боку, а з двох інших боків — з вулицями, що ведуть до будинку Полякова і поштової контори. Училище будувалося за проектом архітектора Харківського навчального округу Кирила Толкунова. Коштів, очікувано, не вистачило, тож із міських прибутків додатково виділили близько 30 тисяч рублів⁸.

Нова будівля на Вознесенському майдані, номер 15 по Старо-Московській вулиці, запрацювала з 1877/1878 навчального року. Триповерховий будинок був «витриманий в стилі класицизму з використанням середньовічних романо-готичних форм. Фасад прикрашений аркатурними поясами, в центральній частині будівлі розташоване кругле вікно. Вікна будівлі обрамлені тонкими колонами з кубічними капітелями. Над ламаним карнизом розташований парапет зі стовпами, що підкреслюють устремління вгору»⁹.

Діяльність реальних училищ, створених задля надання загальної освіти, пристосованої до практичних потреб, а також здобуття технічних знань, регламентував типовий статут¹⁰. Передбачалось, що Харківське реальне училище виконуватиме функцію підготовчого закладу для вступу до Харківського південно-російського технологічного інституту¹¹, для якого в 1875 році на гроші міста придбано зручну територію. Того ж року розпочато будівництво. Проект будівлі інституту з лабораторіями, зразковими заводами, водопроводом розробив архітектор Роман фон Генрихсен. Щорічний контингент мав становити 500 студентів. Передбачалося, що випускники інституту будуть готові працювати на будь-якій заводській техніці¹². Так влада планувала задовольнити кадрові потреби, пов'язані

⁸ Харьковский календарь на 1876 годъ съ приложеніемъ новаго плана г. Харькова. Харьков, 1875. С. 150–155.

⁹ Козоріз В. Від реального училища до університету. *Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка*. URL: <https://khntusg.com.ua/vid-realnogo-uchilishha-do-universitetu>

¹⁰ Уставъ реальныхъ училищъ Министерства Народнаго Просвѣщенія... С. 626.

¹¹ Харьковский календарь на 1876 годъ... С. 151.

¹² Харьковский календарь на 1877 годъ... С. 131.

з розвитком індустрії. Але нова російсько-турецька війна і викликана нею фінансова криза спричинили затримку будівництва¹³, тож урочисте відкриття Харківського практичного технологічного інституту відбулось через десять років. Невдовзі Харківський технологічний інститут став Харківським політехнічним інститутом.

У штаті реального училища, згідно зі Статутом, працювали директор, учителі, класні наставники та їхні помічники, лікар і письмовод. Функції класних наставників могли виконувати наглядачі. Загалом матеріально-технічний стан училища мав бути сприятливим для здобуття знань: передбачалися окремі бібліотеки для вчителів і учнів, фізичний кабінет, прилади для занять кресленням і малюванням, географічні карти і глобуси, гімнастичне приладдя¹⁴. У реальних училищах могли функціонувати основне і комерційне відділення; Харківське реальне училище було заплановане з обома згаданими, а також із вищим додатковим класом в основному відділенні.

Не пізніше 1 серпня, відповідно до параграфа 1 Правил для прийому учнів у реальні училища Міністерства народної освіти, батьки мали підготувати всі необхідні супровідні документи (до прохання додавались свідоцтво щодо віку, належним чином засвідчене; свідоцтво про звання)¹⁵. Параграф 32 Статуту реальних училищ Міністерства народної освіти і відповідно параграф 9 Правил для прийому учнів у реальні училища Міністерства народної освіти визначали коло осіб, залучених до вступного іспиту. За результатами іспиту, який мав відбуватися під наглядом директора Андрія Рубенка, виконувача обов'язків інспектора Олександра Зибера (можливо, на іспиті був присутній класний наставник 1-го класу Дмитро Безперчий)¹⁶, вступник був зарахований до першого класу. Про це дізнаємося зі Свідоцтва про успіхи, поведінку і завершені класи в реальному училищі¹⁷.

¹³ Харьковскій календарь на 1880 годъ. Харьковъ, 1897. С. 322.

¹⁴ Полное собраніе законовъ... Собр. 2. Т. 47. Отд. 1. 1872. Санктпетербургъ, 1875. С. 628.

¹⁵ Харьковскій календарь на 1876 годъ... С. 447.

¹⁶ Адресъ-Календарь. Харьковскій календарь на 1876 годъ... С. 70.

¹⁷ Свидѣтельство [про успіхи Б. Грінченка під час навчання в Харківському реальному училищі]. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31693. Арк. 1.

На іспиті, згідно з Правилами для прийому, Борис мав продемонструвати знання низки молитов, уміння швидко читати і переказувати, декламування напам'ять не менше п'яти байок або віршів із книги для читання, а також базові знання з російської мови та арифметики, які перевіряли письмово вчитель російської мови Никифор Шевченко, учитель арифметики Олександр Анітов. Припускаємо, що на іспиті був присутній учитель Закону Божого протоієрей Димитрій Осдоровський. Результати іспиту на сьогодні встановити не вдалося, але учнів зараховували до реального училища за умови, що будуть продемонстровані знання і вміння з кожного предмета не нижче середнього рівня¹⁸.

Для Бориса, учня Харківського реального училища, батько винаймав приміщення в будинку вдови колезького асесора Тетяни Салаєвої¹⁹ (будинок 6 на Куликовській вулиці²⁰), принаймні можемо стверджувати це щодо осені 1879 року, коли хлопець пішов у п'ятий клас. Напроти будинку, на розі Куликовської вулиці та Скрипницького провулку розташовувалася «одна з найбільш успішних і примітних кондитерських фабрик і булочних міста»²¹. Певно, хлопець, вийшовши з дому на навчання, доходив до перехрестя Куликовської та Міщанської вулиць, проходив повз Контрольну палату, доходив до річки Харків, потім прямував уздовж берега до мосту. Перейшовши річку мостом, опинявся на Старо-Московській вулиці, де з 1877 року і розташовувалось реальне училище²². Таким чином, відстань від місця мешкання до закладу освіти становила близько кілометра.

«Харківські календарі» 1875–1878 років дають можливість встановити окремі деталі періоду навчання Бориса в реальному училищі. Наприклад, його класним наставником у першому класі був колезький асесор Дмитро Безперчий; у другому — учитель математики, механіки і креслення Олександр Анітов; у третьому — учитель французької мови, надвірний радник Борис Пальчинський; у четвертому — учитель російської мови Никифор Шевченко.

На основі Свідоцтва про успіхи, поведінку і завершені класи в реальному училищі можемо реконструювати всі предмети, які прослухав учень за чо-

¹⁸ Харьковский календарь на 1876 годъ... С. 451.

¹⁹ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко. Спогади. Луганськ, 1999. С. 27.

²⁰ Списокъ домовладѣльцевъ г. Харькова... *Харьковский календарь на 1880 годъ*. Харьковъ, 1879. С. 75.

²¹ Парамонов А. Улицы старого Харькова. Харьков, 2019. С. 109.

²² Кулжинский Ю. Планъ г. Харькова. Харьковъ, 1887.

тири роки, а таблиця кількості тижневих уроків у реальному училищі²³ дає уявлення про навчальне навантаження і дотримання принципу концентричного навчання.

Закон Божий упродовж чотирьох років двічі на тиждень викладав протоієрей Димитрій Осдоровський. У четвертому класі результати навчання Бориса оцінені як хороші.

Російську мову незмінно читав Никифор Шевченко. У першому класі вихованець мав 6 уроків на тиждень, які потім були зменшені до чотирьох. Це єдиний предмет, результати вивчення якого в четвертому класі оцінені на «відмінно».

Учителем німецької мови з другого класу був Карл Христіан Кренкель. У другому класі учні мали 6 уроків на тиждень, а в третьому і четвертому — по 4. У Свідоцтві зафіксована задовільна оцінка.

Микола Головін усі чотири роки незмінно викладав географію по два заняття на тиждень. Результати з предмета також були задовільними.

По два уроки історії щотижня в третьому і четвертому класах також вів Микола Головін. З цього предмета зафіксовані кращі результати — «хороші».

Математика, яку викладав Олександр Анітов, була в розкладі учнів по чотири уроки на тиждень. Із записів у Свідоцтві видно, що учням реального училища викладали алгебру та геометрію, з яких успіхи Бориса оцінені задовільною і хорошою оцінкою відповідно.

Малювання і креслення також викладались упродовж чотирьох років: по шість уроків на тиждень у першому класі та по чотири в наступних. Малювання упродовж чотирьох років викладав Дмитро Безперчій, а креслення — Олександр Раєвський. У третьому і четвертому класах креслення також міг викладати Олександр Анітов. Оскільки Борис не вивчав другої нової (іноземної) мови, то передбачалось, що кількість уроків із малювання і креслення збільшувалася²⁴.

Красне писання викладалось лише в першому (чотири уроки на тиждень) і другому (два уроки) класах. Учителем був Павло Ананьєв. Результати Борисового навчання невідомі, оскільки у Свідоцтві зафіксовані оцінки лише за четвертий клас.

²³ Полное собрание законовъ... Собр. 2. Т. 47. Отд. 3. 1872. Приложения. Санктпетербургъ, 1875. С. 262.

²⁴ Полное собрание законовъ... Собр. 2. Т. 47. Отд. 3. 1872. Приложения. Санктпетербургъ, 1875. С. 262.

Поведінка оцінена як хороша.

Навчання в п'ятому і шостому класах могло відбуватися в одному з двох відділень: основному чи комерційному. Згідно з параграфом 9 Правил для прийому, вступники до комерційного відділення мали скласти письмовий іспит із двох нових мов (іноземних). У Свідоцтві Бориса оцінка виставлена лише за німецьку мову, що свідчить про його або батьків вибір навчання в основному відділенні.

Видане хлопцеві Свідоцтво про успіхи, поведінку і завершені класи в реальному училищі підписав директор колезький асесор Василь Шихов, призначений на посаду 14 липня 1878 року²⁵. Він закінчив курси в Московському університеті, на відміну від попереднього директора й переважної більшості вчителів, які були випускниками курсів Харківського університету.

Навчання в реальному училищі — часи першого «дорослого» спілкування поза межами родинного кола. Позбавлений контактування з однолітками в ранньому дитинстві, Борис навряд чи в стінах реального училища міг компенсувати цю нестачу в межах класу. Можливо, саме тому й тягнувся до старшого Костянтина Філіппова.

Поштовхом для дорослішання також були книжки, які поступово складалися у власну книгозбірню. На період навчання в першому класі, за більшістю автобіографічних спогадів, припадає знайомство з «Енеїдою» Івана Котляревського. Твір викликав трохи сміху і не залишився в пам'яті хлопця. Якось він захотів до своєї бібліотеки книжку Миколи Гоголя «Тарас Бульба», і на його прохання шкільний товариш придбав її за нагоди. Але це виявився переклад українською мовою, тож розчарований Борис Грінченко продав її²⁶.

Певно, це був перший переклад повісті в підросійській Україні авторства Михайла Лободовського (1841–1919) — українського перекладача, етнографа, письменника. У цьому перекладі він послідовно замінював слова «руський» і «Россія» на «український» і «Україна». Доля в майбутньому зведе Михайла Лободовського і Бориса Грінченка у співпраці в харківській громаді, у колі знайомств Христі Алчевської. 1883 року Михайло Лободовський надрукував друге видання свого перекладу, і цей варіант, за його спогадами, сподобався Грінченкові.

²⁵ Черноморець В. Шихов Василий Васильевич. *Откуда родом*. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/shy-hov-vasiliy-vasilevich-va-chernomorec>

²⁶ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до І. Липи. 09.02.1892... Арк. 1 зв.

Така зміна ставлення до однієї й тієї ж книжки пояснюється світоглядними зрушеннями, спровокованими «Кобзарем» Тараса Шевченка. У членів родини і самого хлопця збереглися різні спогади про цей епізод життя. Батько запам'ятав, що особисто давав твори Шевченка синові ще до вступу в училище²⁷. В автобіографії 1892 року, написаній для «Історії літератури рускої» Омеляна Огоновського, Борис Грінченко стверджував, що прочитав «Кобзар», будучи тринадцятилітнім: «Шевченко зробивъ зъ мене заразъ же українського націонала»²⁸. В автобіографії того ж року, але поданій у листі до Івана Липи, згадував, як, «живучи на квартирі у московській (панській, звісно) сім'ї, <...> випадком почув: <...> як одна панія, що жила в цій же господі, обороняла Україну, українську мову. Вона згадувала, хвалючи, про Шевченка. Поїхавши додому влітку я прочитав батькового “Кобзаря” і 13 років зробився тим, чим я єсть»²⁹. Цей життєвий епізод і пережиті враження майже без змін письменник наводить і в автобіографії 1898 року, написаній для видавництва «Вік». Враження від «Кобзаря» «покрило всі вражіння, які досі мав од книг...»³⁰ Але тут він послідовно наголошує на антиукраїнських поглядах батька і стверджує, що книжка потрапила до скрині випадково.

Уже дорослим Борис Грінченко ретельно описував книжки, які опинялися в колі його зацікавлень. Після свідомого вибору української мови як мови творчості та зацікавлення українською літературою, «все, що міг добути Куліша, М. Вовчка, Костомарова, Котляревського, Квітки, Левицького та інших українських авторів, також “Основу” — поперечитував, а що здолав — придбав на власність. Поруч з цим ішло читання всяких уславлених авторів інших народів — без ніякого ладу; в четвертому класі будучи, зацікавився хлопець спершу літературною критикою і зачитувався Писаревим (почасти Белінським та Добролюбовим) та сам писав “критичні розвідки” по вкраїнському та по великоруському, а потім потягло його й до інших питаннів, — і пішла безладна мішанина з таких творів, як: “Асоціації” Михайлова, “Етюди” Бокля, чиясь історія французької революції, “Комедія всемірної історії” Шерра, “Историческія судьбы женщины” Шашкова, пе-

²⁷ Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]... Арк. 1 зв.

²⁸ [Грінченко Б. Автобіографія]. *Огоновський О. Історія...* С. 374.

²⁹ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до І. Липи. 09.02.1892... Арк. 1 зв. — 2.

³⁰ Грінченко Б. Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою...* С. 8.

дагогічні статті Ушинського й інших педагогів, публіцистичні, критичні й наукові статі з старих і нових журналів: “Современникъ”, “Русское Слово”, “Отечественныя Записки” і така інша лектура — не завжди добре зрозуміла цікавій голові четвертокласника...»³¹

Поривання «з усіма московсько-патриотичними тенденціями шовіністичного коліру»³² спровокувало, за спогадами Бориса Грінченка, зміни у стосунках з оточенням: «Отъ-же, середъ тѣеи обстановы, середъ якои я бувъ, я зустрѣвъ и одъ старшихъ, и одъ товаришѣвъ за-того саме ворогування до мого “хахлачества”, і тымъ минѣ довело ся зазнати чи-мало гѣркихъ хвилинъ зъ-за цього...»³³ Але не тільки національне самоусвідомлення стало причиною розриву.

³¹ Грінченко Б. Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою...* С. 8–9.

³² Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до І. Липи. 09.02.1892... Арк. 2.

³³ [Грінченко Б. Автобіографія]. *Огоновський О. Історія...* С. 374.

АРЕШТАНТ

Потяг підлітка — учня реального училища до різноманітної лектури не міг не привести його до пошуку нелегальних видань. А їх у європейській, освіченішій і густіше населеній частині імперії було вдосталь. На кінець 1870-х років українські ідеї ширилися серед молоді разом із соціалістичними, анархістськими та іншими, часто формуючи примхливі сполучення і приводячи до бунтарства без виразного програмового підґрунтя. Прямі заборони україномовних видань, на кшталт Емського указу чи Валуєвського циркуляру, лише частково допомагали владі боротися з революційними рухами — неодмінними супутниками лібералізації суспільних відносин і мислення людей. Не останню роль у підживленні бунтарських інтересів освіченої молоді відігравало цілеспрямоване поширення спеціальних тематичних добірок легальної та напівлегальної літератури, що легше було здійснювати через більш-менш організовані мережі, які з погляду поліційної держави мали вигляд таємних революційних товариств.

В автобіографіях Борис Грінченко по-різному характеризує свої взаємини з однолітками: від різкого «жив завжди самотньо»¹ до «видавав для товаришів-школярів журнали»². Можливо, дистанціювання від спогадів про участь в учнівських зібраннях було продиктоване прагненням приховати його фактичне залучення до різноманітних товариств у наступні роки, буквально щойно він полишив батьківський дім.

Перший сплеск інтересу хлопця до нелегальних ідей пов'язаний із його перебуванням протягом серпня 1874 року — лютого 1875 року в будинку тітки по батькові, де на квартирі в якогось Бібікова мешкав студент Харківського університету Костянтин Філіппов, що за дорученням Дмитра Грін-

¹ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до І. Липи. 09.02.1892... Арк. 2 зв.

² Грінченко Б. Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою...* С. 8.

ченка готував Бориса до вступу в гімназію. Та коли за пів року батько забрав сина додому на кілька днів, то «увиделъ что у него явились другія идеи и пошли другія разговоры»³.

Повертаючись щоліта на канікули до батьків, тепер уже в Долбіно, Борис у розмовах із батьком, очевидно, продовжував розвивати ідеї, що йшли врозріз із офіційною риторикою («сѣмена посѣянныя Филиппевымъ давали всходы»⁴). Батько, проте, був досить мудрим, щоб не вдаватися до безапеляційних заборон і спробувати знайти гармонійний вихід підлітковим протестним настроям: «Мои уговоры, что подобные люди во многом ошибаются и не всегда кажущая[ся] правда согласна съ истиною, <...> и уговаривалъ его, чтобы покрайней мѣре онъ не принималъ никакого активного участія и что столкну[в]шись съ жизнью, жизнь скажетъ тебе другое. Ничего не помогало, онъ былъ совершенно подъ гипнозомъ освободителей»⁵.

Складно однозначно стверджувати, чому Дмитро Грінченко так назвав нелегальну групу, до якої був причетний Костянтин Філіппов, що мав вплив на Бориса. Можливо, це анахронічна (батькові спогади написані одразу після смерті сина) відсилка до «Союзу визволення» — таємної ліберальної організації, що в 1903–1905 роках гуртувалася навколо впливового нелегального журналу «Освобождение» і мала доволі потужний осередок у Харкові. А можливо, це слово містилося в самоназві групи, на що може вказувати аббревіатура «О. Б. О. І.», про яку йтиметься згодом.

Марія Грінченко у спогадах про цей період життя Бориса зазначає: «Пригадую, що здається, ми вже вдвох жили, коли довідалися, що той гурт брав участь в атентаті на Олександра II (року 1879 в-осени). З атентатом не пощастило і всі причетні мусили рятуватися, тікати за кордон»⁶. 19 листопада 1879 року учасники новоствореного руху «Народна воля» відповідно до своєї програми намагалися підірвати потяг, у якому імператор повертався з Криму. Вибух під Одесою не стався через зміну маршруту, під Олександрівськом (нині Запоріжжя) — з технічних причин, а міна під Москвою пошко-

³ Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]... Арк. 2.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. Арк. 2 зв.

⁶ Грінченко М. [Про перебування Бориса Грінченка у харківській в'язниці 1979 р.]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32294. Арк. 1.

дила лише вагон із провізією іншого потягу⁷. Однак зацікавлення підлітка Бориса, як видається, варто пов'язувати не так із терористичною діяльністю народовольців, як із більш широким народницьким рухом, зокрема осередками «Землі і волі».

Загалом друга половина 1870-х років була сповнена повідомлень про різноманітні замаху, викриття таємних організацій і друкарень, підготовку селянських бунтів. За таких умов, писав редактор впливової газети⁸, навіть смертельне поранення терористом Григорієм Гольденбергом харківського губернатора князя Дмитра Крапоткіна 9 лютого 1879 року було ледь не «дрібничкою» в масштабах імперії. Відповіддю влади на цю «дрібничку» і низку інших замахів «шайки злоумышленниковъ» стало утворення посади тимчасового Харківського генерал-губернатора. Він мав майже необмежену цивільну і військову владу фактично за умовами воєнного стану⁹, яка згодом поширилася на всю територію Харківського військового округу¹⁰. Спершу на посаду призначили генерал-ад'ютанта графа Михайла Лоріс-Мелікова. Однак після чергового замаху на імператора, менш ніж за рік, графа, що відзначився успіхами у військовому та цивільному адмініструванні, зокрема і розгромом харківських народовольців, забирають до столиці. А на його місце 14 лютого 1880 року призначають іще більш досвідченого генерал-ад'ютанта князя Олександра Дондукова-Корсакова. Боротьба з нелегальними рухами в губерніях, які досі вважалися більш лояльними, посилювалася.

Убивцю губернатора Дмитра Крапоткіна затримали лише через 9 місяців у Єлизаветграді, випадково, коли він, уже ставши народовольцем, перево-

⁷ Фигнер В. Автобиография. Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. Москва, 1989. С. 249.

⁸ Катков М. Покушение на жизнь харьковского губернатора князя Крапоткина. *Московскія вѣдомости*. № 46. 23.02.1879.

⁹ О назначении Временныхъ Генераль-Губернаторовъ в городахъ С.-Петербургѣ, Харьковѣ и Одессѣ и предоставлении, какъ симъ Генераль-Губернаторамъ, такъ и Генераль-Губернаторамъ въ Москвѣ, Кіевѣ и Варшавѣ нѣкоторыхъ особыхъ правъ для охраненія порядка и общественнаго спокойствія во ввереномъ имъ краѣ. 5 апрѣля. *Полное собраніе законовъ...* Собр. 2. Т. 54. Отд. 1. 1879 по 18 февраля 1880 года. Санктпетербургъ, 1881. С. 298–299.

¹⁰ О предоставлении Генераль-Губернаторамъ: Московскому, Варшавскому и Кіевскому, а также временнымъ: С.-Петербургскому, Харьковскому и Одесскому распространять дѣйствіе Высочайшего указа 5 Апрѣля 1879 года на губерніи, входящія въ составъ мѣстныхъ военныхъ округовъ. *Ibid.* С. 317.

зив нітрогліцерин для організації замаху на імператора¹¹. Тож весь 1879 рік у Харкові інтенсивно шукали різного роду таємні організації.

У 2021 році професор Василь Яременко вперше опублікував виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву України матеріали «Справи про обвинувачення учня Харківського реального училища Грінченка Б. та колишнього студента Філіппова К. у розповсюдженні забороненої літератури»¹². На 6 аркушах містяться 2 доповідні (від 23 листопада 1879 року і 3 червня 1880 року) від начальника Харківського губернського жандармського управління до тимчасового генерал-губернатора про початок і завершення процедури дізнання та передачу матеріалів розслідування прокуророві Харківської судової палати; доповідна прокурора з висновком Прокурорської палати від 2 липня 1880 року і відповідь тимчасового генерал-губернатора на неї, датована 5 липня.

У першому документі начальник жандармського управління генерал-майор Іосиф Турцевич доповідає: реагуючи на чиєсь повідомлення (за спогадами Дмитра Грінченка та інших, інспектора сповістив батько Борисового товариша по навчанню на прізвище Кудрявцев¹³ — одна з його пекарень була поряд із будівлею реального училища¹⁴) про розповсюдження різноматичних книжок для читання, 29 жовтня 1879 року директор реального училища Василь Шихов оглянув наплічник Бориса і виявив серед підручників сторонню книжку «Листи съ хутора» з поміткою на титулі «О. Б. О. І.». У подальших обшуках на квартирі Бориса та іншого учня на прізвище Линицький знайдено ще низку книжок із такими ж написами (як-от «Як тепер одбудатиметься воєнна служба»), зошит — тематичний каталог видань і нотатник із зашифрованими записами Борисовою рукою прізвищ осіб, яким відповідні примірники давалися для прочитання. Книжки, очевидно, були схвалені цензурою, проте інспектора насторожило змістове спрямування рубрик каталогу: «Соціальні і політичні науки», «Жіноче питання», «Про виховання», «В'язничне питання», «Політичні науки», «Селянське питання»,

¹¹ Справка, составленная в III Отделении по показаниям Григория Гольденберга, март 1880 г. Гектографированная копия. *Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ)*. Ф. 109. Оп. 214. Д. 497. Л. 51–51 об.

¹² Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка. Київ, 2021. С. 59–66.

¹³ Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]... Арк. 2 зв.

¹⁴ Алфавитный указатель торговых и ремесленных заведений в г. Харьковѣ. *Харьковский календарь на 1879 годѣ*. Харьков, 1978. С. 45.

«Общинне землеволодіння». Та головною знахідкою була заборонена соціалістична брошура «Парова машина» віденського видання 1875 року. Про її походження Борис давав суперечливі свідчення, як і про решту книжок, не заперечуючи, утім, що якісь із цих видань («до 30») були його власністю і що саме їх він давав читати товаришам.

«Листи з хутора» Пантелеймона Куліша чотирма окремими виданнями виходили в петербурзькій друкарні автора протягом 1861–1862 років. Невеликі брошури містили одну-дві частини цього філософсько-публіцистичного циклу, спрямованого на утвердження самотності українського хуторянського світогляду. Невідомо, яку саме брошуру тоді знайшли в Бориса, проте сам твір, як видається, мав для нього неабияку вагу: ці брошури були серед перших книг спільної бібліотеки подружжя Грінченків, із ним перегукується загальна назва публіцистичних виступів «Листи з України Наддніпрянської» (1892–1893), зрештою аналіз ранніх поглядів Пантелеймона Куліша за цим циклом Грінченко подасть у біографічному нарисі 1899 року¹⁵.

Брошура Миколи Троцького «Як тепер одбуватиметься воєнна служба» вийшла в Києві 1874 року й також отримала цензурний дозвіл. Формально присвячена тлумаченню змісту тогорічної військової реформи, якою скасовувалася рекрутчина, книжка логічно підводила читача до думки скористатися пільгами під час відбування військової повинності, визначеними для освічених громадян. А для цього громада й кожен її член мали підтримувати належний рівень місцевої шкільної освіти, фінансувати її та контролювати.

Серед книжок, що їх Борис давав товаришам, увагу інспектора та жандармів привернула єдина, видана нелегально. Власне вона й спричинила арешт хлопця, а тому тільки її згадано в автобіографії¹⁶ та у спогадах Марії Грінченко¹⁷. «Парова машина» Сергія Подолинського побачила світ у Відні 1875 року і стала першою україномовною друкованою соціалістичною брошурою, одним із найвідоміших народницьких «метеликів»¹⁸. Наслідуючи наративну структуру фантастичної казки Івана Нечуя-Левицького «Запорожці», вона змальовує соціалістичну українську національну утопію. Якщо «Запорожці» апелюють до славетного минулого Січі, і через це після двох

¹⁵ Грінченко Б. П. А. Кулишъ. Біографическій очерк. Черниговъ, 1899. С. 30–32.

¹⁶ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 1 зв.

¹⁷ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 27.

¹⁸ Подолинський С. Парова машина. *Вибрані твори*. Монреаль, 1990. С. 10.

успішних видань певний час не могли отримати цензурного дозволу, то в «Парової машини» шансів не було одразу. Запропонована в ній суспільна модель руйнувала основи імперського світогляду і мотивувалася не так історичним минулим нації, як технічним прогресом: «Тепер настали швидкі дні, — *усе робиться парою: все недалеко до слушного часу!*»¹⁹ Її автор Сергій Подолинський (1850–1891) — економіст, лікар, соціолог, народовець, марксист, засновник першого українського видавництва соціалістичної літератури, автор низки заборонених у Російській імперії видань.

У доповідній начальника жандармського управління привертає увагу повторений тричі мотив рішучої відмови Бориса назвати прізвище знайомої особи, яка постачала йому книжки, особливо в такому формулюванні: «Фамилии его он не может себя заставить открыть»²⁰. Що було за цими словами: гідність дворянина, юнацький пафос чи клятва члена таємної організації, — мав з'ясувати спеціально, через ускладнення політичної ситуації, відряджений до губернського жандармського управління майор Микола Сазонов, який став першим помічником начальника управління. Він мав здійснити детальне досудове розслідування відповідно до статей 21, 22 «Правил о порядкѣ дѣйствій чиновѣ Корпуса Жандармовѣ по изслѣдованію преступленій», якими визначався порядок здійснення «дознаній о государственныхъ преступленіяхъ»²¹.

Розслідування загалом тривало пів року. Наведені в спогадах свідчення щодо його перебігу різняться ще більше, ніж щодо причин. Близькі товариші Бориса з наступного періоду його життя Михайло Лободовський і Данило Ткаченко стверджували, що, навчаючись в училищі, хлопець жив на квартирі з іншими студентами, які й давали йому літературу. Натомість Марія Грінченко в листі до Миколи Плевака уточнює: «З студентами на кватирі він не жив. Книжки заборонені брав з революційного гуртка, читав сам і носив товаришам»²². Сам же Борис Грінченко в листі до коханої Марії від 12 грудня 1883 року згадує про двох своїх сусідів: «нового члена, нової фракції» та «ідеаліста-народовця», — риторично-розпачливо питаючи кожного з них: «Де ти?»²³

У загаданому листі до Миколи Плевака Марія також указує: «Випущено з тюрми через те, що за 1½ місяці нічого не могли в його випитати, а дер-

¹⁹ Ibid. С. 28.

²⁰ Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка... С. 60.

²¹ Полное собрание законов... Собр. 2. Т. 46. Отд. 1. 1871. Санктпетербургъ, 1874. С. 593.

²² Грінченко М. Лист до М. Плевака. 06.03.1911... Арк. 5 зв.

²³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–17.12.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42248. Арк. 1 зв.

жати довше та судити справді було б же занадто вже дико, бо хлопцеві було всього 16 років, а піймано його з однією книжкою, ні про що інше не довідалися»²⁴. На основі цих «уваг до рукопису» сумлінний, але молодий біограф Микола Плевако зазначив: Бориса «кинуто у в'язницю (29-го грудня 1879 року)»²⁵ — а це, відповідно до прийнятого тогочасного слововжитку, слід розуміти як «29-го листопада».

Він же розповів про складні умови в'язничного побуту: «Дано було йому звичайну арештантську одержу — полотняну сорочку й такі ж білі штани та “халат” рудий. <...> “Халатом” хлопець мусив і вкриватись і під себе підстилати, — а було це вже пізньої осени, тому й в тюрмі було вохко та холодно»²⁶. Ці свідчення ґрунтувалися, певно, на розповіді Марії, адже в її спогадах зустрічаємо такі ж деталі, а ще згадку про надмірно солону їжу як форму тортур ув'язнених²⁷. Проте Михайло Лободовський переказував менш драматичні спогади Бориса: «Посадили мене в осібну кімнату, мало що не зовсім темну... Ото й сидю я там»²⁸. У кожному разі Харківський тюремний замок славився жорсткими умовами, адже утримувати там доводилося різних злочинців.

Чи законно ув'язнили Бориса? Стаття 257 Статуту карного судочинства передбачала застосування заходів із запобігання способів підозрюваному ухилитися від слідства, якщо в його помешканні будуть знайдені явні сліди злочину²⁹. А звинувачувався він за статтею 252 Кодексу про покарання³⁰, яка стосувалася складання і поширення письмових або друкованих творів чи публічного виголошення промов, у яких без прямого закликів повстання проти вищої влади висловлюються сумніви щодо її легітимності або ганьбитись встановлений державний лад. Знайдена заборонена брошура Сергія Подолінського була достатнім для ув'язнення доказом.

Спогади подають не менш різноманітні версії причин звільнення Бориса. Найменш вірогідним видається пряме втручання віцегубернатора, про яке

²⁴ Грінченко М. Лист до М. Плевака. 06.03.1911... Арк. 5 зв.

²⁵ Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка... С. 13–14.

²⁶ Ibid. С. 14.

²⁷ Грінченко М. [Про перебування Бориса Грінченка у харківській в'язниці 1979 р.]... Арк. 1.

²⁸ Лободовський М. Згадка про покійного українського преславного письменника Бориса Дмитровича Грінченка. *Рідний край*. 1910. № 47. С. 6.

²⁹ Устав уголовного судопроизводства. *Полное собрание законовъ...* Собр. 2. Т. 39. Отд. 2. 1864. Санктпетербургъ, 1867. С. 234.

³⁰ Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка... С. 62.

розповідали Данило Ткаченко та Михайло Лободовський. Останній навіть називав його прізвище — Сосновський і переказував їхню розмову з ув'язненим хлопцем. Однак Василь Сосновський посів цю посаду лише в липні 1880 року. Можливо, Дмитро Грінченко звертався до його попередника — Лева Томари. У кожному разі батько активно клопотався за сина, задіюючи всі родинні зв'язки та особисті знайомства. Марія Грінченко згадувала і про розмову батька з генерал-губернатором, який вимагав «показати свою отцовську власть над сином»³¹. Можна припустити — і Марія у спогадах це підтверджує, — батько здогадувався, хто саме постачав хлопцеві нелегальні видання, проте не виказав сам і не надто тиснув на сина, що свідчить про його гідність і повагу до Борисової самостійності. Щоправда, під час розмови батько навіть вдарив сина, хоч радше і для театрального ефекту: «Батько ніколи не простив би Борисові, як би він признався, бо це був би нечесний вчинок. Але Б. того не знав, він думав, що батька доведено до одчаю і він справді вимагає від його зради, і це його мучило страшно»³².

Зрештою товариші (певно, це був його брат у других учитель Микола Зимборський) змогли передати ув'язненому хлопцеві записку із дозволом виказати ім'я й адресу Костянтина Філіппова, коли той виїхав із Харкова. Це зняло з Бориса особисте зобов'язання, і його «в січні 1880 випущено з харківської тюрми»³³. Але слідство ще тривало, адже важливішого підозрюваного розшукували аж до квітня, як це видно із записів у журналі реєстрації документів Харківського губернського жандармського управління³⁴. З червня 1880 року начальник управління доповів про завершення дізнання: про те, що колишній студент Харківського університету Костянтин Філіппов ув'язнений у Києві, а колишній учень Харківського реального училища Борис Грінченко дійсно поширював серед товаришів нелегальну літературу.

Стаття 252 Кодексу про покарання передбачала арешт звинуваченого на термін від семи днів до трьох місяців і можливий подальший поліцейський нагляд на 1–3 роки. У висновку Прокурорської палати на доповідній прокурора дійсного статського радника Петра Бутовського від 2 липня 1880 року пропонувалося закрити справу Грінченка — Філіппова в адміністративному поряд-

³¹ Грінченко М. [Про перебування Бориса Грінченка у харківській в'язниці 1979 р.]... Арк. 1.

³² Ibid. Арк. 1 зв.

³³ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 1 зв.

³⁴ ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2. Див.: Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ, 1988. С. 33.

ку, «вмѣнивъ Гринченко в наказаніе содержаніе его подъ стражей съ 24 Ноября 1879 г. по 4 Января 1880 г., Филиппова же подвергнуть аресту при тюремѣ на один місяць, и отдать потомъ подъ надзоръ полиціи на один годъ»³⁵. Тимчасовий генерал-губернатор, тепер уже Олександр Дондуков-Корсаков, погодився, що підстав передавати хлопців військовому суду немає.

Проте Костянтин Філіппов, безумовно, мав інші звинувачення — недарма його ув'язнили в Києві. Про подальшу його долю, певно, ідеться в згаданому листі Бориса до коханої Марії, у риторичному зверненні до однокумця «ідеаліста-народовця», «білоголового волохатого», що «втік за гряницю і вернувся, думаючи, що за читання книжечок тобі голови не одрубують. Воно й не одрубали, але на десять год злото послали здобувати. Спасибі тобі за твої книжки, що ти міні тоді давав!» Борис зізнається, що тоді романтично мріяв побувати у тих далеких краях, куди «жадный человекъ за золотомъ идетъ», проте не відбуваючи каторгу, звісно, а радше задля наснаження долею засланих декабристів, дружинам яких присвячений процитований у листі рядок із поеми «Русские женщины» Миколи Некрасова³⁶.

Тож, у в'язниці Борис Грінченко зустрів своє шістнадцятиліття і новий 1880 рік, після чого його відправили на рік до батька на поруки³⁷. Батько також потурбувався про формальне відрахування його з числа учнів реального училища, завдяки чому у свідоцтві про навчальні успіхи зазначено: «согласно прошенію *отца его* уволенъ изъ училища *по домашнимъ обстоятельствамъ*»³⁸.

Ще 1875 року батькові у спадок³⁹ дістався хутір Долбін (у різних документах його назва варіюється: Долбіно, Долбін Кут, Кути) неподалік козацького села Велика Данилівка з понад 3 000 мешканців⁴⁰. Хутір розташовувався поряд зі Старо-Московською дорогою й ледь не втричі ближче до Харкова, ніж Вільховий Яр. Спершу Дмитро Грінченко облаштував там цегельний завод і оселився з Борисом до його навчання, за рік продав Вільховий Яр, перевіз родину й «устроилъ на Долбиномъ паровую мельницу и началъ заниматься хлѣбопашествомъ и садоводством на каникулахъ Борисъ во всемъ мнѣ помо-

³⁵ Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка... С. 63, 64.

³⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–17.12.1883... Арк. 1 зв.

³⁷ Ibid. Арк. 1 зв.

³⁸ Свидѣтельство [про успіхи...]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Об. зб. 31693. Арк. 1.

³⁹ Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка... С. 9.

⁴⁰ Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года... С. 18.

гал»⁴¹. Згадував батько і те, що приїжджаючи хлопець 2–3 рази на тиждень «видавав» гумористичну газету, де діставалося всій родині, сусідам і знайомим.

Арешт і припинення навчання напружили взаємини в сім'ї. Батько, певно, хотів, щоб син продовжував його справу, Борис же бачив своє майбутнє життя іншим, а роздуми про природу цього тривалого конфлікту виклав у дещо пізнішому листі до коханої Марії: «Батько мій завжди зве мене невдячним, неприхильним до сім'ї і, яко свою послугу для мене, виставля те, що він зростив і виховав мене. Міні здається, що він не правий. Я од щирого серця дякую ёму за ёго піклування коло мене, але міні здається, що кожна людина, одружуючись, вже тим самим приймає на себе моральний обов'язок зростити й виховати свої діти і не має жодного права домагатися за це од дітей якої небудь заплати. І коли-ж іноді буває, що діти навіть не вдячні батькам та матерям за це, так, міні здається, в цьому винні не діти, а ці-ж таки батьки й матері, котрі не вміли так постановити себе стосовно до своїх дітей, щоб вони їх кохали. І знаєш, міні здається, що найбільш тут і шкодить саме оце нагадування про те, що діти, по їх думці, повинні бути вдячними»⁴².

Крім первістка Бориса, в сім'ї Грінченків зростали ще п'ятеро дітей.

Петро Грінченко народився 1 лютого 1869 року. Очевидно, за наполяганням родичів по материній лінії зробив успішну кар'єру військового. У званні полковника командував артилерійським дивізіоном у Першій світовій війні. В армії Української держави командував сердюцьким артилерійським полком. Подальша доля невідома⁴³.

Анна Грінченко мала потяг до математичної освіти, прагнула до кар'єри вченої, що в тогочасних умовах було непересічним проєктом⁴⁴. Деталі її долі не вивчені.

Аполлінарія (Поля) Грінченко навчалася в Харківському інституті шляхетних дівчат. За порадами Бориса, обрала шлях учительки. Багато читала, дослухаючись по братових порад і дискутуючи з ним, як це видно з їхнього юнацького епістолярію. Працювала в Харківській приватній жіночій недільній школі, яку заснувала Христина Алчевська. Чи не єдина з родини листувалася з братом українською мовою. Часто допомагала з надсиланням ру-

⁴¹ Грінченко Д. [Спогади про дитячі літа Бориса]... Арк. 2.

⁴² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–14.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од зб. 42244. Арк. 2.

⁴³ Парамонов А. Борис Грінченко: матеріали к истории рода... С. 40.

⁴⁴ Грінченко Б. Лист до Анни Грінченко (сестри). *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ)*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

кописів до цензурних комітетів. Згодом їхні взаємини погіршилися. Під час жандармського допиту 17 лютого 1907 року Борис повідомив: «Сестра вь Екатеринославѣ, замужемъ, учительница, по мужу Ткаченко, имя Аполлинарія, адреса ея не знаю, такъ какъ съ ней не переписываюсь»⁴⁵. Після смерті брата підтримувала взаємини з його вдовою.

Галина Грінченко — «натура удивительно цѣльная, оригинальная и самостоятельная»⁴⁶ — померла рано, орієнтовно в лютому 1893 року.

Любов Грінченко «всегда была нѣсколько груба и рѣзка»⁴⁷. Взаємини з братом не склалися. Даючи оцінку способу її життя, Борис писав батькові: «Жить жизнью только физиологической, жизнью животного, не имѣющаго высших, духовных интересовъ, можно только в томъ случаѣ, если человѣкъ заключенъ в одиночное заключеніе и отупѣл до положенія полу-идіота; но жить такою жизнью безъ всего этого — это для меня представляется столь-же непонятнымъ, сколько и антипатичнымъ»⁴⁸. У згаданому протоколі допиту 1907 року Борис повідомив, що сестра дівує і мешкає разом із батьками в Харкові.

Схоже, сильні характери членів сім'ї не могли зробити її цілковито дружною, але інтелектуальна обдарованість і підприємницька гнучкість Дмитра Грінченка допомагали залагоджувати конфлікти. Арешт і річне перебування на поруках не розсварили остаточно батька й сина. З подальших родинних листів видно, наскільки добре вони відчували один одного, наскільки схожими були. Розумів це і сам Борис, коли в одному з наступних листів до коханої попереджав її про майбутні труднощі спільного життя: «Я трохи натякав тобі й про те, що зо мною важко вживатися: батько мій заїв материне життя (а він добра і кохаюча людина! їй-бо я не шуткую), <...> а я, кажуть всі, вдачею увесь у батька, — та й сам я це знаю»⁴⁹.

Отже, до омріяного, але забороненого на рік Харкова було близько, навколо хутора вирувало життя, було більше селян-українців, проте Борис мусив дочекатися кінця розслідування, отримати рішення і зрештою відбутися покарання. А ще осмислити те, що відбулося, і визначитися з планами та перспективами подальшого життя.

⁴⁵ Гермайзе О. До біографії Б. Д. Грінченка. *Життя й революція*. 1926. Вип. 4. С. 80.

⁴⁶ Грінченко Б. Лист до Д. Грінченка (батька). 23.02.1893. *ЦДАМЛМ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

⁴⁷ Ibid. Арк. 1 зв.

⁴⁸ Грінченко Б. Лист до батьків. 26.03.1900. *ЦДАМЛМ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 12 зв.

⁴⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 16–19.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од зб. 42242. Арк. 5 зв.

КАНЦЕЛЯРИСТ

Закінчився непростий рік, і Борис нарешті мав змогу повернутися до Харкова. За спогадами Марії Грінченко, він «подався туди пішки, несучи з собою все своє майно і маючи в кишені десять карбованців, що дав йому батько»¹.

За спогадами Данила Ткаченка, «після реальної школи батько хотів віддати Бориса до військової служби»². Дійсно, після військової реформи Олександра II двадцятилітнього юнака могло чекати виконання загального військового обов'язку. Альтернативою було заздалегідь приступити до навчання в Чугуївському піхотному юнкерському училищі й розраховувати на кар'єру військового. Але «перемогти народолюбні потяги юнака було не легко. Він рішуче відмовляється йти батьковою стежкою і, не маючи шеляга за душею, 17-тилітнім хлопцем кидає рідну хату»³. Схоже, що Данило Ткаченко дещо перебільшував, аби наголосити на побутових складнощах цього етапу життя Бориса Грінченка.

Першим ділом треба було винайняти житло. Харків не був гостинним до сімнадцятилітнього юнака. Вдова колезького асесора Тетяна Салаєва, «чуть-чуть не полковниця», як вона сама про себе казала»⁴, у якій Грінченко мешкав іще учнем реального училища, доклала зусиль, щоб його прізвище було впізнаваним і асоціювалось із соціалістами та пропагандистами, яким відмовляли у квартирах. Тож юнакові довелося йти до передмістя Харкова — Журавлівки, де плата за житло була значно меншою.

Засноване як слобода, приміське селище Журавлівка з 1863 року вважалось передмістям, а з 1880 року увійшло до складу Харкова. Вулиця, що

¹ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 27.

² Пісочинець Д. На дружню могилу. Мої спомини та вражіння. *Над могилою...* С. 16.

³ Ibid.

⁴ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 27.

з'єднувала місто і Журавлівку, була важкопрохідною: ями, сповнені бруду й гною вибоїни унеможливлювали рух транспорту, особливо за дощової погоди восени та взимку. Але є і контрастні описи Журавлівки 1880-х років як мальовничого краю навесні й улітку. Та з паводками приходила сирість, що за відсутності каналізації сприяла розвитку епідемічних захворювань⁵. Саме в районі Журавлівки річка Немишля впадала в річку Харків, що текла вздовж Старо-Московської дороги, яка вела до Долбіно.

Тож із цього передмістя легко можна було дістатися до обійстя батьків. Але Данило Ткаченко згадує, що Борис «батьків <...> одвідував, але не часто. Мати була ласкавіша до його, а батько все гнівався»⁶. Будиночки містян, човнова станція, вітряки й храми — мабуть, і все, на що була багата Журавлівка, коли взимку 1881 року Борис Грінченко оселився в хаті із патьоками на стіні⁷ у знайомого чоботаря з його сім'єю за чотири карбованці на місяць.

Навчання в реальному училищі поновити неможливо, проте варто було засвідчити пройдені в ньому класи. Свідоцтво, видане 31 січня 1881 року, після повернення до Харкова, показало добру поведінку та успіхи учня за четвертий рік навчання: відмінні знання з російської мови і словесності, добрі — із Закону Божого, геометрії, історії, креслення і задовільні — з алгебри, німецької мови, географії та малювання⁸. Такий рівень освіти давав можливість користуватися пільгами, якщо на людину падав жереб у відбукванні військової повинності: «Окончивші курсъ, или выдержавшіе испытаніе въ знаніи курса учебныхъ заведеній третьяго разряда, состоятъ на дѣйствительной службѣ три года и въ запасѣ арміи двѣнадцать лѣтъ»⁹.

Непросто було з пошуком роботи. За спогадами Данила Ткаченка, допоміг віцегубернатор, «бо як людину небезпечну Бориса могли не прийняти <...> на посаду в Казенній інституції»¹⁰. Певний час юнак жив і харчувався у брата в других Миколи Зимборського, «що служив у тій самій палаті»¹¹.

⁵ Парамонов А. Улицы старого Харькова... С. 276–279.

⁶ Пісочинець Д. На дружню могилу. Мої спомини та вражіння... С. 18.

⁷ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 5 зв.

⁸ Свидѣтельство [про успіхи...]. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31693. Арк. 1.

⁹ О введеніи общей воинской повинности. Полное собраніе законовъ... Собр. 2. Т. 49. Отд. 1. 1874. Санктпетербургъ, 1876. С. 9.

¹⁰ Пісочинець Д. На дружню могилу. Мої спомини та вражіння... С. 16.

¹¹ Ibid. С. 18.

Вищегубернатором на той час був статський радник Василь Сосновський, що жив у 8 будинку по Мало-Сумській вулиці¹².

Так Борис отримав незначну посаду в Казенній палаті, що розташовувалась на Університетській вулиці в будівлі Присутніх місць. Данило Ткаченко згадує, що «це було влітку року 1881-го. Грінченко вже здав іспит на сільського вчителя, а поки дадуть місце, примостився за писарчука в Харківській Казенній палаті»¹³. Напевне, це сталося все-таки раніше, адже 10 рублів могло вистачити лише на два місяці оплати житла, тож навесні 1881 року перед здачею важливого іспиту майбутній учитель не міг залишатися без грошей і житла.

Казенні палати — губернська адміністративно-фінансова установа Російської імперії, утворена внаслідок губернської реформи 1775 року. Повноваження казенних палат увесь період їхнього існування були доволі динамічними, а з часом звужувалися. Станом на 1880-ті роки казенні палати «відали казначейськими питаннями, переписом населення, переведенням податних осіб в інші стани, проведенням торгів із казенних підрядів і поставок, справами про накладення стягнень за порушення статутів казенного управління (до 300 рублів) та правил про мита, торгівлю й промисли. <...> Казенні палати не займалися безпосередньо стягненням податків, зборів та недоїмок, а залучали до цього поліцію»¹⁴. Харківською казенною палатою, за даними адрес-календарів на 1880–1881 роки, керував дійсний статський радник Іван Мартенс.

Цей період Борис Грінченко згадує лише один раз — в автобіографії 1909 року: «Пощастило найти місце канцеляриста в Харьківській казенній палаті, але щодо заробітку то йому не пощастило: перші два місяці не давали нічого, тоді 10 р. на місяць, тоді 12. Звичайно, що обідав через день. <...> Згодом уже добув ще роботи і міг наняти хатчинку, де хоч не міг ходити, та міг хоч сам спати. До того ж робота в канцелярії була страшно нудна»¹⁵. Опис хатчини маємо в спогадах Данила Ткаченка: «Десь у кінці Кінної чи Старомосковської, в якомусь провулкові за 3 карб. на місяць справжню халупчину — з одним віконцем і таку малу, що в їй можна було тільки сидіти

¹² Адресъ-Календарь. Харьковскій календарь на 1881 годъ... С. 2.

¹³ Пісочинець Д. На дружню могилу. Мої спомини та вражіння... С. 16.

¹⁴ Орлик В. Казенна палата. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kazena_palata

¹⁵ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 5 зв.

або лежати, а ходити ніде. Долівка була глиняна, без помосту. Стіни повикривлювані. Харчувався більше хлібом та чаєм, а зрідка обідав у родичів, у того ж Зимборського, або і в їдальні одну якусь страву»¹⁶.

Свідчення мають окремі незбіжності в автобіографії Бориса і спогадах Марії. Вона згадувала, що не дванадцять, а п'ятнадцять карбованців заробляв юнак щомісяця, а головне — йому пощастило з роботою, бо «посаджено його в той відділ, де були справи про “займанщину” <...> і вони були цікаві Грінченкові, бо малювалося в їх давніше життя українського народу»¹⁷.

Займанщина, особливо розповсюджена на Слобідській Україні, — форма земельної власності, здобутої шляхом захоплення неосвоєних земель або обґрунтування права власності на підставі володіння цими землями предками. Певно, Борис мав доступ до справ, що стосувалися суперечок між поміщиками і державними селянами щодо незаконного відмежування володінь першими, неправильного проведення меж володіння землею між господарствами й між селами, нерозмежованих земель, які ставали предметом зазіхань поміщиків, тощо.

Ще одне джерело заробітків юнака — приватні уроки: «Він учив двох дядькових дочок, готував їх в інститут і одержував за те 10 карб. на місяць»¹⁸. Але в жодній автобіографії Борис цього факту не наводить. Можливо, через те що, за спогадами Марії, «хлопцеві було тяжко туди ходити, бо не було ж у його нічого спільного ні з дядьком генералом, ні з його жінкою, княгинею з роду. Та не тільки не було нічого спільного, а були вони люде з двох ворожих таборів»¹⁹.

Йдеться, певно, про дядька по матері Миколу Літарьова. Він народився 11 лютого 1832 року, у 1850 році закінчив Харківську першу гімназію²⁰, з 1864 до 1888 року працював діловодом у Військово-окружній раді, а згодом на рік переведений до Військово-окружного управління міста Києва, із завершенням 1889 року вийшов у відставку в чині дійсного статського

¹⁶ Пісочинець Д. На дружню могилу. Мої спомини та вражіння... С. 18.

¹⁷ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 27.

¹⁸ Ibid. С. 28.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Чекановъ Н. (сост.). Біографическій словарь бывшихъ питомцевъ Первой Харьковской гимназии за истекшее столѣтіе съ 1805 по 1905 годъ. Харьковъ, 1905. С. 194.

радника²¹. Микола Літарьов жив у будинку 22 по вулиці Німецькій²² — одній із центральних у Харкові. Тож Борис витрачав зовсім мало часу, щоб після роботи в Казенній палаті, пройшовши з Університетської вулиці через Монастирський провулок і Миколаївський майдан, опинитися на вулиці Німецькій.

На момент вступу до жіночих навчальних закладів першого і другого розрядів, згідно зі статтею 56 Статуту жіночих навчальних закладів відання Закладів Імператриці Марії (Харківський інститут шляхетних дівчат належав до першого розряду), дівчата повинні були вміти читати і писати російською мовою та однією з іноземних мов²³. У Харківському інституті викладали французьку, німецьку і російську мови. Певно, Борис після 4 класів реального училища мав достатньо знань, щоб підготувати дівчат до вступних випробувань з останніх двох.

Вірогідність того, що «неблагонадійному» юнакові офіційно дозволять учителювати, була невисока, але він розпочав підготовку до складання іспиту у Випробувальному комітеті при Харківському навчальному окрузі.

Такі комітети утворювалися при кожному навчальному окрузі в складі окружного інспектора або професора університету (голови комітету) і вчителів гімназій. Члени таких комітетів за результатами спеціальних випробувань, які могли бути повними або скороченими, оцінювали претендентів на отримання низки вчительських звань, зокрема й учителя приходських і початкових народних училищ, про що свідчить наказ від 22 квітня 1868 року²⁴. Тип випробування визначала відсутність чи наявність у претендента на звання вчителя атестата про успішне завершення казенного навчального закладу.

Свідectво № 2509, видане Борисові Грінченку про присвоєння звання вчителя початкового народного училища, засвідчує, що він задовільно

²¹ Затворницький Н. (сост.). Столѣтіе веннаго министерства. Указатель біографическихъ свѣдѣній, архивныхъ и литературныхъ матеріаловъ, касающихся чиновъ общаго состава по канцеляріи военнаго министерства съ 1802 до 1902 г. включительно. Отдѣлъ 5. С.-Петербургъ, 1909. С. 329.

²² Алфавитный указатель домовладѣльцевъ г. Харькова. *Харьковскій календарь на 1881 годъ...* С. 45; Адресъ-Календарь. *Харьковскій календарь на 1881 годъ...* С. 94.

²³ Уставъ женскихъ учебныхъ заведеній вѣдомства Учрежденій Императрицы Маріи. *Полное собраніе законовъ...* Собр. 2. Т. 30. Отд. 1. 1855. Санктпетербургъ, 1856. С. 570.

²⁴ По вопросу о специальныхъ испытаніяхъ по Министерству Народнаго Просвѣщенія. *Полное собраніе законовъ...* Собр. 2. Т. 43. Отд. 1. 1868. Санктпетербургъ, 1869. С. 450.

склав скорочений спеціальний іспит²⁵ випробувальному комітету. Свідомство видане 25 квітня 1881 року за підписом управляючого Харківським навчальним округом — ректора університету, дійсного статського радника Адольфа Питра.

У 1868 році існували як міські, так і сільські початкові народні училища. Обсяг знань претендента на звання вчителя міського народного училища визначався обсягом викладання для повітового училища. Майбутній учитель сільського народного училища мав володіти знаннями в обсязі викладання в початковому народному училищі. Згідно з інструкцією для двокласних і однокласних сільських училищ Міністерства народної освіти, ішлося про російську мову з чистописанням, арифметику, креслення; історію, географію та природознавство (для двокласних народних училищ); Закон Божий і церковний спів учитель викладав, якщо був відсутній законовчитель.

У 1874 році відбувається реформа початкових народних училищ. Згідно зі статтею 2 «Положення...» до них зараховували чотири типи навчальних закладів: ті, що підлягали підпорядкуванню духовному відомству, недільні школи, училища в містах, які фінансувалися за кошти місцевої громади або приватних осіб, і сільські училища. Тож за результатами іспиту Борис Грінченко міг працювати вчителем лише в сільських початкових училищах. Окрім того, згідно зі статтею 18 «Положення...», повітова училищна рада затверджувала вчителя на посаді на випробувальний рік, після чого інспектор народних училищ надавав посвідчення щодо придатності вчителя до педагогічної діяльності.

Після успішного складання іспиту Борис Грінченко подав прохання інспектору народних шкіл Миколі Белокопотову, однак цього було замало. Згідно із циркулярною пропозицією піклувальникам навчальних округів щодо порядку призначення вчителів у початкові училища, «приисканіе или избраніе кандидатовъ на учительскія мѣста лежитъ прежде всего на обязанности учредителей училищъ <...>; дозволеніе или допущеніе къ исполненію учительскихъ обязанностей принадлежитъ исключительно инспекторамъ народныхъ училищъ»²⁶.

²⁵ Свидѣтельство № 2509 на званіе учителя начальнаго народнаго училища. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31679. Арк. 1.

²⁶ Циркулярное предложеніе гг. Попечителямъ учебныхъ округовъ о порядкѣ опредѣленія преподавателей въ начальныя училища. *Циркуляръ по Харьковскому учебному округу*. 1875. № 8. Августъ. С. 6.

Іван Зозуля (товариш Бориса, отримав свідоцтво вчителя початкового народного училища 24 жовтня 1880 року²⁷, писав під псевдонімом Іван Спілка) згадує, як, прочитавши оголошення в газеті «Южный край» про вакансії в Зміївському повіті, друзі вирушили в подорож, прихопивши із собою «по книжці з Харківської книгозбірні»²⁸. Згаявши трохи часу біля повітової земської управи, вони таки змогли дізнатися про вакансії і подати документи. Попри Борисові хвилювання («як-би інспектор не відкинув його прохання, бо його-ж із школи виставили за неблагонадежність»²⁹), подані запити були не лише прийняті, а й — за кілька місяців — задоволені. «Нарешті в осені ми одержали і від управи, і від інспектора повідомлення, що нам дано вчительські посади»³⁰. Іван Зозуля згадував час схвального рішення доволі приблизно: «З початку листопаду чи в кінці вересня»³¹. Та певно, перша радісна звістка про нього надійшла ще наприкінці серпня, бо на новому, учительському, шляху Бориса Грінченка виникли несподівані перепони.

²⁷ Циркуляръ по Харьковскому учебному округу. 1880. № 11. Ноябрь. С. 21.

²⁸ Спілка І. На початку учительювання. (Із споминів про Бориса Грінченка). *Світло*. 1910. Кн. 3. Листопад. С. 39.

²⁹ Ibid. С. 40.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

СЛОБОЖАНЩИНА

ЛИСТОПАД 1881 — 1885

...сорода Карлова Воскресенской церкви
...Митрофанов Венида тысяча восемьсот
...пятидесяти пятидесяти 1884 году во второй части
...сорода сорода в сорода под сорода
...так. Федора сорода 10/12 сорода
...Александров сорода сорода сорода
...сорода сорода сорода сорода сорода
...сорода сорода сорода сорода сорода
...сорода сорода сорода сорода сорода

УЧИТЕЛЬ

Радість переповнювала Бориса, і поділитися нею він поспішив зі своїми друзями-українофілами, зокрема Михайлом Лободовським, який уже мав досвід сільського вчителювання. За спогадами Марії, молодий учитель отримав кілька порад: берегтися па-па-законовчителя, «не пити в селі ніколи й ніде ні при якій нагоді ні одної чарки ні горілки, ні пива»¹. А ще Михайло подарував товаришеві «чоботи добрі з довгими халявами» і попросив, як будуть зайві, віддати тому, хто їх потребуватиме².

Тож молодий учитель прибув у російське село Введенське Зміївського повіту на Харківщині. Засноване у 1878 році, Введенське народне училище містилося «в одному будинкові з волостю: по один бік сіней волость, по другий — школа»³. Посаду шкільного сторожа обіймав волосний, він і провів молодого вчителя школою, у якій «стіни пооблуплювані, всюди чорніє павутиння; на стелі знати, що скрізь неї текла вода, в долівці ями, кілька шибок вибито, двері не пристають. Груба була вся облупана, ще й ріжок одвалився. <...> Ослони шкільні були порозхитувані або й порозламувані. Книжок і всякого іншого приладдя до вчиття в школі не було й признаки»⁴. Узимку діти приносили в клас болото або сніг, тож долівка розмокала й у приміщенні ставало вогко і грузько.

Перш ніж розпочати навчання, Борис доклав багато зусиль, щоб школу полагодили, дали «вчителеві коней поїхати в Зміїв по книжки, папір і т. ін.»⁵ Доводилось вдаватись і до крайніх заходів. Оскільки обіцяних дров, щоб натопити школу, не привезли, а в ній ставало холодно, він «замість щоб гарикатися

¹ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 28.

² Ibid.

³ Ibid. С. 29.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

з начальством, <...> добув сокиру, пішов до повітки, під якою стояла пожарка, тут же в волосному дворі, витяг із стіни дошку і заходився її рубати»⁶.

Волосна влада очікувала від учителя іншої поведінки, і в подальшому їхні взаємини так і не налагодилися: «А волосне начальство вчителя таки не любило. Одно те, що не тільки сам могоричу ніколи не ставив, а навіть не схотів писаревої горілки випити, як той зайшов до його колись із пляшкою, щоб краще познайомитися. А старшину простісінько вигнав із школи»⁷.

Разом із тим Борис не був аскетом і не відмовлявся випити чарку із людьми, яким він довіряв, або з приятелями. Так, у дещо пізнішому листі до Марії він розповідав про свої справи: «Шостий розділ Робінзона написаний, більш нічого сёгодні не зробив, бо ів з Павловським ковбасу і випив 2½ чарки горілки з досади. А причин для досади е чимало. Тільки стрівай, — я брешу. Зовсім не з досади я пив горілку — я з досади ніколи не пью, а так таки — з дуру, та “з ковбаси”»⁸.

Попередник його у Введенському — старий солдат, який на селі був і полатайлом, і голярем, і гірким п'яницею. Страждали від цього й школярі — були часто биті. Заробітна плата вчителя до березня 1881 року становила від 36 до 240 рублів на рік⁹. Із березня 1881 року, «согласно постановленію чрезвычайнаго уѣзднаго земскаго собранія, содержание учителямъ и учительницамъ опредѣлено въ размѣрѣ отъ 120 до 240 р. въ годъ»¹⁰. Молодий учитель Борис Грінченко отримував мінімум — 10 рублів на місяць¹¹.

Після Покрови школа нарешті була в стані, більш-менш придатному для початку навчання. Класна кімната «завбільшки 42 квадратних аршина»¹² (майже 30 квадратних метрів). Одразу ж на заняття до нового вчителя прийшло «школярів десятків із сім»¹³. Звісно, в одній кімнаті всі не вміщалися, тож довелось працювати у дві зміни. Серед дітей були й мешканці сусідніх сіл, які залишалися ночувати в класі, розвісивши свої «анучки» і «лапотки». І вже наступного дня всім доводилось дихати тяжким повітрям.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid. С. 31.

⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 16–19.01.1884... Арк. 2.

⁹ Южный край. 1881 год. 4 (16) сентября. С. 1.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 5 зв.

¹² Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 30.

¹³ Ibid.

Тогочасний побут Бориса навряд чи можна назвати комфортним. Жінка, яка за чотири карбованці на місяць готувала йому страву і прала одяг, була дуже неохайною аж до того, що якось приправила миску «штів» із січеної капусти пожованим часником. Відтоді юнак «покинув у неї харчуватися і почав варити собі в школі куліш або картоплю вранці та ввечері»¹⁴.

Але жодні побутові проблеми не завадили побудувати дружні взаємини з учнями: «А тим часом і з москальчатами велося йому непогано. <...> і ото ввечері горить у грубі, а перед грубою сидять учитель із школярами і варять гуртовий куліш або печуть картоплю. Іноді просто розмовляють, а іноді вчитель читає казки українські або думи. <...> Вони казали на вчителя: “дяденька”, “ты”»¹⁵. Батьки також доволі швидко побачили, що новий учитель дає дітям знання¹⁶, і не ворогували з ним. Більше того — поважали, що він не п’є горілки, і навіть не пропонували йому чарки. Запрошення на пишні обіди він відхиляв, зрідка заходив «до знайоміших людей. Іноді доводилось при цьому і з’їсти щось у гостях»¹⁷.

Поголос про грамотного вчителя доволі швидко пішов по селу, тож люди почали звертатися з проханнями роз’яснити, «чи по закону робить волость у тому чи в іншому випадкові»¹⁸. А волосний, старшина, писар знаходили безліч можливостей дошкуляти: створювали перепони для отримання заробітної плати, бенкетували у шкільному класі, поки він їздив до Змієва, тероризували морально («А після того, як учитель вигнав із школи старшину, той посадив у холодну одного п’яницю, наказавши йому продовбати з холодної дірку в школу і з тієї дірки ляяти вчителя. Холодна була через стінку від школи, стінка була тоненька і з кривого дерева, так що держалася більше глиною, ніж деревом, то й легко було її продовбати»¹⁹). І лише з малограмотним урядником, якому вчитель допомагав заповнювати папери, вдалося знайти спільну мову.

Після завершення навчального року Борис поїхав із Введенського, і вже туди не повернувся, бо, згідно із постановою земства, «школу було зачине-

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid. С. 31.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

но «за невозможностью вести в ней преподавание»²⁰. Щоправда, за півтора року школу знову відкрили, і з грудня 1883 року там працювала донька дякона Марія Лазаревська²¹.

У 1885 році інспектор Іван Литвинов підписав документ, у якому охарактеризував Борисове вчителювання перших років. За його даними, з 1 вересня 1882 року до 1 серпня 1883 року юнак працював у Єфремівському початковому народному училищі. А в спогадах Марії Грінченко за цей період ідеться про село Трійчате. Та суперечності немає: за тогочасним списком населених пунктів Харківської губернії це село мало дві назви²².

За тими ж спогадами, «тройчатська школа була ліпша за Введенську і жити в їй було можна, бо хоч вода на голову з стелі не лилася і снігу не намітало в хату крізь нещільні двері»²³. На щастя, заснованій лише 1881 року школі пощастило мати нову будівлю²⁴.

Законовчитель — молодий піп-удівець — сильно упивався, хоча й шкоди новому народному вчителю не чинив, а селяни його негідну поведінку пробачали, бо «він був не здирця»²⁵. Натомість нового вчителя місцеві мешканці поважали саме за те, що він не пив. Батьки також цінували його вміння налагоджувати стосунки з учнями і «навіть постановили набавити платні вчителеві 80 карб. на рік. Так що вже став він одержувати після Різдва не 10, а 16 кр. і 66 к. на місяць»²⁶.

Навесні вчителеві довелось кілька тижнів виконувати обов'язки писаря: справи робив швидко і справедливо, тож селяни просили покинути вчителювання і залишитися писарем, але він пропозицію відхилив, як і відмовився вести волосний облік. Хоча це відомо тільки зі спогадів Марії, і вона зізнається, що не пригадує достеменно, де ці події трапились: у Трійчатому чи у Введенському.

Гарні стосунки з учнями розвинулися в подальше листування, і згодом Данило Ткаченко розповідав, що «перші листи до Грінченка його школярів ідуть з Введенського та Трійчатої, заселених москалями, де Грінченко учите-

²⁰ Ibid. С. 32.

²¹ Народныя училища Змієвскаго земства въ 1885 году. Харьковъ, 1885. С. 4.

²² Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года... С. 72.

²³ Ibid. С. 32.

²⁴ Народныя училища Змієвскаго земства въ 1885 году... С. 2.

²⁵ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 33.

²⁶ Ibid. С. 32.

лював перші два роки, рік у одній і рік у другій школі. Не зважаючи на короткий час, Грінченко і тут лишив по собі слід. Школярі пишуть, що, читаючи його листа, плакали. “І наші батьки жаліють за вами, — пише один хлопець: і всі бажають вам добра. Просимо ми вас, щоб приїхали ви до нас на Різдво і батьки наші просять”»²⁷.

Тогочасні умови життя молодого вчителя важко оцінити однозначно. За спогадами Марії, село Трійчата межувало з українським селом Чунишина, і між ними пролягав кордон між губерніями²⁸. Військово-топографічна карта Полтавської губернії 1863–1878 років у цьому місці фіксує розташування сіл Єфремівки з боку Харківщини і Семенівки (Чунихівки) — від Полтавщини. Подвійну назву цього села відображає і відповідний список населених пунктів²⁹.

Тож Борис скористався можливістю принаймні жити в українському селі, хоч і доводилось 4 чи 6 верст (4,3 чи 6,4 кілометри) ходити пішки. Іван Зозуля згадував, що помешкання в Семенівці коштувало вчителю 50 коп. на місяць³⁰.

Пощастило і з власниками хати — бездітні літні люди ставились до вчителя, як до рідного сина: господиня «і нагодує, і сорочку випере, і полатає. Навіть пошила нових дві сорочки з свого полотна»³¹. Побутові умови відверто були важкими («Хата була одна і жили вони в їй усі троє. А часом пожилців більшало, як треба було взяти в хату теля чи ягня. А там кури почали нестися, то треба було їх забрати в хату, а там квочок та гусей треба було підсипати і сажати під полом та під пічку»³²), але вчитель витрачав час не на нарікання, а «вчився вкраїнської мови народньої, записував слова, пісні, приказки, вечорами писав вірші, складав “Читанку” (не була надрукована)»³³.

²⁷ Пісочинець Д. Учителювання Бориса Грінченка. (По листах та споминах його школярів та близьких селян). *Світло*. 1911. Січень. С. 32.

²⁸ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 32.

²⁹ Списокъ населенныхъ мѣстъ Россійской имперіи по свѣдѣніямъ 1859 года. Полтавская губернія. Санктпетербургъ, 1862. С. 97.

³⁰ Спілка І. На початку учителювання... С. 41.

³¹ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 32.

³² Ibid.

³³ Ibid.

Після завершення навчального року юнак виїхав із Трійчатої. Окремі дані вказують, що він намагався через впливових знайомих покращити умови праці або й круто змінити кар'єру. Так, наприкінці листа від 13 жовтня 1883 року Михайло Старицький зазначав: «Про Вашу просьбу за місце хлопчуть»³⁴. Але з цим повідомленням знаний театральний діяч, захоплений тоді просуванням трупі Марка Кропивницького, забарився. Борис, певно, звертався до нього ще на початку літа, одразу після виходу альманаху «Рада». І не отримавши вчасно відповіді, вирішив брати справу у власні руки.

Із 1 липня до 5 серпня 1883 року в Змієві на базі місцевого міського двокласного училища³⁵ відбулись педагогічні курси задля ознайомлення недостатньо підготовлених учителів початкових народних училищ із кращими методами навчання, а також оновлення знань із предметів, які вони викладають.

Організація і проведення курсів відбулись згідно з «Правилами о временных педагогических курсахъ для учителей и учительницъ начальных народных училищъ»³⁶ під керівництвом інспектора народних шкіл Івана Литвинова, доброзичливо налаштованого до вчителів і вчительок. За спогадами Марії, у них взяли участь близько вісімдесяти осіб, здебільшого жіночої статі.

За результатами курсів Борис Грінченко підготував і опублікував у журналі «Русскій начальный учитель» статтю, яка дає уявлення про їх перебіг. Робочий день курсистів тривав від 7.00 до 13.30 або 14.00. Чотири години відводилось на те, щоб учителі запропонували свої уроки, решта ж часу — обговорення не лише побаченого, а й особливостей викладання в народній школі. Наприклад, «по русскому языку были критически разобраны способы ведения обучения грамоте, ведение объяснительного чтения и обучения грамматике в связи с письменными работами и сделаны выводы относи-

³⁴ Старицький М. Лист до Б. Грінченка. 13.10.1883. *Твори в 6 томах*. Т. 6. Київ, 1990. С. 458.

³⁵ Свідѣтельство № 22 [про проходження тимчасових педагогічних курсів]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31685. Арк. 1.

³⁶ Правила о временных педагогических курсахъ для учителей и учительницъ начальных народных училищъ. *Журналъ Министерства народного просвѣщенія*. Санктпетербургъ, 1875. Часть CLXXXI. С. 166–172.

тельно того, какой способ ведения дела следует применять»³⁷. Результати обговорення відразу ж перевіряли на практиці.

Автор статті зупинив увагу читачів на аспектах педагогічної діяльності вчителів, які були предметом обговорення на курсах: методиці навчання грамоти (зокрема педагоги здійснили критичний аналіз методів навчання граматики з історичної перспективи, зупинились на інтегрованому підході, коли «предметные уроки соединяются с уроками обучения грамоте»³⁸), методиці пояснювального читання, критичній оцінці підручників і методичної літератури для вчителів. Найменш результативними, на думку Бориса, виявились заняття з методики навчання арифметики, оскільки викладач Третьої харківської гімназії Іван Хмельницький³⁹ не пропонував учасникам курсів долучитися до дискусії, а вдавався винятково до «дословного повторения руководства Евтушевского»⁴⁰. Ідеться про Василя Євтушевського, автора «Методики арифметики» (1872), «Сборника арифметических задач» (1871) та інших праць. Власне, це було прикрим порушенням правил, адже теоретичні заняття, відповідно до пункту 24, мали відбуватися у формі бесід керівника зі слухачами за заздалегідь підготовленим планом. Предмет розмови мав не обмежуватися обговоренням кращих підручників чи новітніх статей, а містити фахову інформацію з предмета, з документообігу та особливостей організації освітнього процесу в народному училищі, прийомів навчання⁴¹.

Борис Грінченко не лише уважно сприймав інформацію від наставників курсів, а й спостерігав за атмосферою, яка панувала серед колег. У статті відзначив, що фахова підготовка вчителів і вчительок відрізнялася: жінки й дівчата мали кращу освіту, але гірший рівень підготовки («Из присутствующих на курсах учителей почти все получили образование по своему объему меньшее, чем учительницы»⁴²). Також він зауважував, що вчителі не вміють вести дискусії, часто збиваючись при обговоренні на особисте.

³⁷ Грінченко Б. Змиевские педагогические курсы. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. Кн. 1. Київ, 2013. С. 483.

³⁸ Ibid... С. 484.

³⁹ Адресь-календарь. *Харьковский календарь на 1884 годъ*. Харьковъ, 1883. С. 53.

⁴⁰ Грінченко Б. Змиевские педагогические курсы... С. 484.

⁴¹ Правила о временных педагогических курсах... С. 170.

⁴² Грінченко Б. Змиевские педагогические курсы... С. 486.

Водночас учасники курсів погодились, що слід дбати про особистий розвиток, тому прийняли рішення про влаштування вчительської бібліотеки. За рік Борисова стаття «Школы Змиевского уезда Харьковской губернии» у тому самому журналі сповіщала, що вчительські мрії не здійснилися: бібліотека буде заснована, але лише в Змієві й до наступного навчального року. Офіційною причиною називався брак коштів, проте автор статті вказував на хибність такого рішення, адже вчителі погодились виконувати функції бібліотекарів безоплатно.

Марія, яка теж брала участь у цих курсах, згадувала, що у вільний час більшість учителів не дуже цікавились обговоренням освітянських проблем, і лише Борис згуртував навколо себе «сім учительок та два вчителі (окрім його самого)»⁴³. Збираючись, вони «говорили про справи педагогічні, а багато більше про справу українську і читали українські книжки, що привіз із собою Грінченко»⁴⁴. Наприкінці курсів зацікавлених із гурту лишилось тільки четверо, найбільш затятих. Цей потяг молодого вчителя до гуртування людей навколо себе підтверджується й спогадами тих, хто близько його знав.

Активність юнака не могла залишитися непоміченою, і директор народних шкіл Жаворонков «настановив Грінченка другим учителем у двохкласову школу в с. Олексіївці Зміївського повіту, хоча Грінченко і не мав права бути вчителем у двохкласовій школі»⁴⁵.

Утретє він вирушив учителювати до російського села. Олексіївка — велике торгове село, у якому «жили багаті купці, що скуповували хліб і одсилали на південь»⁴⁶. Діти та їхні батьки були зацікавлені комерцією, але це не завадило вчителеві й тут досягти теплих стосунків з учнями. Щоправда, взаємодіяти з ними довелося знову недовго: з 1 серпня 1883 року до 15 вересня 1884 року⁴⁷. А вже наступного, 1885 року інспектор Іван Литвинов видасть Борисові свідоцтво, у якому охарактеризує діяльність учителя за 1882–1884 роки: «При отличномъ поведеніи, исполнялъ лежащія на немъ педагогическія обязанности съ любовью, знаніемъ дѣла и весьма успѣшно»⁴⁸.

⁴³ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 33.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid. С. 35.

⁴⁷ Свидѣтельство, [выданное Гринченко Борису, о его хорошей работе в Алексеевском училище]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31688. Арк. 1.

⁴⁸ Ibid.

Олексіївська школа розташовувалася «за селом на шпилі — гарний муrowаний будинок з мезонином. Унизу були класи, бібліотека, малесенька хатинка, де жив законовчитель, і кухня; в мезонині були квартирі двох учителів. <...> Гарно було те, що при школі було три десятини саду»⁴⁹.

Спілкування законовчителя і завідувача не складалося. Марія згадує законовчителя як людину дотепну, натомість завідувач був нерозумним і самостверджувався через посаду, зокрема вважав підслуховування адекватним способом пізнання інтересів підлеглих. Поява Бориса покращила ситуацію в колективі, бо він «аж ніяк не узурпував прав завідуючого і залюбки зоставляв йому всю “полноту власти”. Законовчитель теж пристав на те, що не варт заводитися, і в школі було тихо»⁵⁰. Але довіри в стосунках не було, бо «з їми не тільки не можна було говорити про українські справи, їх навіть треба було берегтися, щоб вони не побачили української книжки, українського рукопису»⁵¹. І це ще більше демотивувало виконувати російськомовну вчительську рутину: «Насточортіла “московщина”»⁵², — зізнавався юнак у листі до коханої в січні 1884 року.

Саме кохання давало сили протистояти некомфортним умовам праці: «І в моїй хаті, і в класі, і на уроці завжди передо мною лежить твоя карточка. Хлопці думають, що це я так пильно у книжку дивлюся, а того й не знають, що я читаю не в книжці, а в твоїх очах»⁵³.

Та все ж матеріальний стан і побут ставали кращими. Плата за вчительську роботу становила 330 карбованців на рік; класні кімнати були теплими, а книжок і паперу вистачало на всіх. Разом із тим, пам'ятаючи свій попередній досвід, Борис активно підтримував ініціативи зі створення емеритальної каси задля підтримки й підвищення якості життя вчителів.

Узагальнюючи трирічний досвід роботи в оглядовій статті «Школи Змиевского уезда Харьковской губернии», учитель відверто говорив про дві основні проблеми: погану підготовку учнів, яка прямо залежить від неприйнятнього стану будівель шкіл, і низьку оплату праці педагогів. Одну зі шкіл, стан якої земство оцінило як задовільний, він описує так: «Классная комната в 50 квадратных аршин [= 25 квадратных метрів]; в 1882–1883 учебном

⁴⁹ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 34.

⁵⁰ Ibid. С. 35.

⁵¹ Ibid.

⁵² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 15.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42243. Арк. 1 зв.

⁵³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–26.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42241. Арк. 1.

году в ней помещалось 56 учеников; здесь же стоит кадка с водою и сваливается на полу одежда. Длиннейшие скамьи чрез весь класс, все без ящиков. Классная доска сделана до того грубо, что едва возможно на ней писать. В прошлом учебном году в этой школе на полу, во время метели, появился снег, потому что пол со щелями в палец. (Впрочем, деревянные полы не во всех школах: есть и просто земляные). Температура в этой школе колебалась между 0 и 13 градусами так, что чернила ежедневно замерзали; печь дымила. Комната для учителя при этой школе 12–13 квадратных аршин»⁵⁴. Розмірковує автор і щодо особистостей педагогів: «Большинство учительниц честнее относится к своему делу, чем учителя. Хотя все-таки нельзя не указать того, что между ними встречаются и поражающие своим полнейшим неумением вести дело, чего нет в такой сильной степени между учителями»⁵⁵.

Незадовільний стан шкіл повіту зауважували й укладачі офіційних видань. Голова училищної ради Лев Ілляшевич указував, що в більшості шкіл порушені санітарно-гігієнічні вимоги щодо об'єму повітря. На кожного учня мало припадати 70–60 кубічних футів (2,0–1,7 кубічного метра), але у Введенському училищі цей показник становив лише 50 кубічних футів (1,4 кубічного метра). Висновок лікаря Нарцова щодо Єфремівського училища теж невтішний: «Помѣщение школы сухое, холодное; топят по утрамъ соломою; полы моютъ и стѣны мажутъ два раза въ годъ, а потому полы и стѣны грязны»⁵⁶. Лев Ілляшевич констатував, що навіть коли учні достатньо забезпечені навчальними матеріалами, а підготовку вчителів можна оцінити як задовільну, трапляється невчасне проведення і завершення уроків, оскільки в школах не вистачає годинників.

Відсутність фахівців-однодумців для щоденного спілкування, окрім Марії, яка «з лютого <...> стала жити в Олексіївській школі»⁵⁷, а також бажання працювати в українському селі підштовхнули Бориса вкотре просити про переведення до українського села.

Інспектор Іван Литвинов мав змогу переконатися у високих професійних якостях молодого вчителя (уперше він звернув увагу на нього під час

⁵⁴ Гринченко Б. Школы Змиевского уезда Харьковской губернии. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. Кн. 1... С. 495–496.

⁵⁵ Гринченко Б. Школы Змиевского уезда Харьковской губернии... С. 498.

⁵⁶ Народныя училища Змієвскаго земства въ 1885 году... С. 25.

⁵⁷ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 34.

літніх курсів, удруге — побачивши результат екзамену, який складали учні наприкінці року), тож обіцяв подумати. У результаті Борис Грінченко отримав «наказ од директора Жаворонкова приїхати до його в Харків <...> і почув, що Жаворонков вирішив настановити його завідуючим у двохкласову школу в Нижній Сироватці Сумського повіту»⁵⁸. Директор народних шкіл Харківської губернії статський радник Микола Жаворонков мав сподівання, що Борис Грінченко наведе лад у школі, де під Лавденков, мріючи отримати посаду завідувача, пише доповідні на кожного вчителя, який приїздить на роботу. Призначити Лавденкова завідувачем Жаворонков відмовився, бо той зарекомендував себе авторитарною особою.

В архіві письменника збереглося направлення в Нижньосироватське училище, яке підписав інспектор училищ Харківської губернії титулярний радник В'ячеслав Уваров 25 вересня 1884 року. Цим направленням молодий учитель призначався завідувачем⁵⁹.

Згідно із параграфом 16 Інструкції для двокласних і однокласних сільських училищ Міністерства народної освіти, до обов'язків завідувача належав нагляд за справністю викладання, зовнішнім порядком, матеріальним станом і точністю дотримання усіляких приписів, а також ведення листування з посадовими особами і збереження печатки училища⁶⁰.

Однак, розпочавши роботу ще до отримання офіційного документа, Борис відразу ж зосередився на якості освіти і забезпеченні інтересів школярів. 21 вересня 1884 року на чергових зборах земства Сумського повіту гласний селянин Василь Попов подав заяву з інформацією від нового вчителя-завідувача, що кількість учнів в училищі наближається до 200, і проханням виділити додаткові кошти на оплату праці третього вчителя⁶¹.

Отже, Борис Грінченко разом із дружиною розпочали роботу в школі доволі великого села Нижня Сироватка. Станом на 1864 рік у ньому нараховувалося 850 дворів і 4 998 мешканців. Школа рік перед цим була перебудована коштом уродженця села на прізвище Косик. Він служив управителем у ві-

⁵⁸ Ibid. С. 35.

⁵⁹ [Направлення в Нижньосироватське училище]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31832. Арк. 1.

⁶⁰ Інструкція для двухкласныхъ и однокласныхъ сельскихъ училищъ министерства народного просвѣщенія. *Циркуляръ по Харьковскому учебному округу*. 1875. № 9. Сентябрь. С. 7.

⁶¹ Заявленіе гласного земского собранія крестьянина Василя Трофимова Попова. *Журналы Сумскаго очереднаго уѣзднаго земскаго собранія 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884 года и чрезвычайнаго 20 октябрия 1884 года съ приложеніями*. Харьковъ, 1885. С. 160.

домого, знаного своїм меценатством землевласника, цукрозаводчика Івана Харитоненка, також родом із Нижньої Сироватки.

Марія описувала школу так: «Два дуже великі класи, третій малий для за-коновчителя, величезний коридор, учительська і три квартири по дві світлиці для вчителів, переділені коридором. Хати всі високі, ясні, вікна великі. Тільки в класах і в великому коридорі помости були непофарбовані. Витратив Косик десятки тисяч на школу і пошкодував витратити зовсім небагато, щоб пофарбувати помости. Внизу були дві кузні і велика майстерня, бо хлопців учено шити чоботи»⁶².

На тих самих чергових земських зборах Сумського повіту в доповіді з питань освіти за попередній навчальний рік повідомлялося, що народна освіта в повіті не цілком є задовільною і не відповідає рівню витрат, хоча забезпечення навчальним приладдям, облаштованими бібліотеками для учнів, передплаченими газетами для вчителів було цілком належним⁶³.

За спогадами Марії, основною причиною такого стану речей постає якість кадрів. Борисові попередники — учитель Шерстюк і завідувач Яновський любили випити і не дуже переймалися вчительськими справами. Яскраве тому свідчення — драні книжки, які учні поскидали в класній кімнаті. А ще страх учнів і відсутність у них поваги до вчителів, із чим доводилось боротися перший час.

Очоливши школу, він зміг звільнити сторожа-крадія, хоч справа і дійшла до з'їзду мирових суддів. Та все ж довелося працювати з учителем Михайлом Стрижаким і заковчим Лавденковим. Марія згадувала низку промовистих епізодів п'яних витівок і моральних тортур цих осіб, які доводилося переживати і дітям, і заковчачу⁶⁴. Зрештою наприкінці навчального року інспектор привіз «26 протоколів чи доносів, які Лавденков із Стрижаким посиляли на Грінченка»⁶⁵.

Причини звільнення Бориса з посади в Нижньосироватській школі достеменно невідомі. Данило Ткаченко згадував, що «товариш пожалівся шкільному діректорові про українські прихильності Грінченка ("украинофильство") та "агитацію" в школі. Грінченко не одмагався. Він міг би ще пока-

⁶² Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 37.

⁶³ Докладъ о народномъ образованіи. Журналы Сумскаго очереднаго уѣзднаго земскаго собранія 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884 года... С. 137–138.

⁶⁴ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 44.

⁶⁵ Ibid.

тись і спокутувати свій “гріх” доброю роботою в іншій школі, та він сього не схотів і мусив уступитися з посади»⁶⁶.

Але версія Марії видається більш правдоподібною: інспектор, що приїхав на випускні іспити і привіз стос наклепів, «сказав, що хоча всі ті доноси дурниці, і з школи він задоволений, але він помітив одну абсолютно недопустиму річ, через яку мусить перевести Грінченка з Сироватської школи. Недопустимою річчю було те, що Грінченко називав Лавденкова не “батюшка”, а “господин законоучитель”»⁶⁷.

Власне, Борис і сам хотів перевестися в однокласну школу, де Марію призначили б помічницею. Інспектор пообіцяв посприяти цьому і згодом навіть знайшов місце в селі Вири, зробив відповідне призначення. Але місця помічника для дружини не знайшлося, тож Борис від такої пропозиції відмовився. Повідомлення від інспектора про звільнення з Нижньосироватського училища датоване 31 серпня 1885 року⁶⁸, а вже 30 вересня молода сім'я здала школу новопризначеному учителю Василю Чамову і виїхала із Нижньої Сироватки на батьківський хутір.

Але за ці три роки Борис проявив і розвинув таланти не тільки до вчительства.

⁶⁶ Пісочинець Д. На дружню могилу. Мої спомини та вражіння... С. 26

⁶⁷ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 44.

⁶⁸ [Извещение об увольнении Гринченко Бориса Дмитров. от должности учителя Нижне-Сыроватского училища]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31830. Арк. 1.

ПИСЬМЕННИК

За спогадами помітно, що ще з лектури дитячих літ Борис розумів літературну творчість виключно як призначену до оприлюднення. Недарма ж «публікував» власні вірші, замітки та гуморески в саморобній пресі, призначеній для обігу в колі сім'ї та товаришів. Написане з того часу, зокрема й українською мовою, не збереглося, навіть його батько шкодував про це.

Найбільш ранні з відомих віршів поета датовані 1880 роком, який йому довелося провести в батьківському хуторі на поруках після арешту: «Неначе і світ такий гарний здається...», «Домовина», «Пам'яті Тараса (26 лютого 1861 року)», «Матері».

Частина з них разом із кількома творами 1881 року молодий поет, тоді канцелярист Харківської казенної палати, наважився надіслати Іванові Левицькому (Нечую) для оцінки. Очевидно, у Бориса, який щойно склав екзамен на звання вчителя, викликала довіру постать 42-річного викладача Кишинівської чоловічої гімназії, що саме набував популярності як прозаїк і публіцист. Навряд чи юнак мав змогу прочитати його статтю «Сьогочасне літературне прямуювання», що анонімно вийшла 1878 року в галицькому журналі «Правда», проте напевне чув про неї, про гурток молоді, організований її автором, читав окремі допущені цензурою повісті й оповідання Левицького.

На жаль, не всі ранні листи Бориса Грінченка збереглися, і про їхній зміст можемо лише здогадуватися з відповідей, як-от із доступних листів досвідченого письменника. Звертаючись до нього, Борис, певно, сумнівався в якості власних творів (питає, чи не краще ними розпалювати грубу), цікавився анонсованим тижневиком «Луна», що волею долі перетворився на альманах, й іншими виданнями, редактори яких могли б розглянути його твори.

Іван Левицький у листі від 9 червня 1881 року підтримав молодого автора, вказав на його талант, на потенціал як прозаїка, порадив звернутися до епічних або побутових сюжетів і податися в галицькі видання «Правда»,

«Світ», «Діло». Та для цього потрібні були знайомі «руки», які могли б перевезти рукописи через кордон, «щоб часом на пошті не скрутили їм голови»¹. Таких «рук» Борис не мав, тож, певно, скористався прихильністю досвідченого співрозмовника і в наступних двох листах (вони втрачені) просив допомоги з налагодженням контактів із галицькими редакціями, виявляв зацікавлення «Луною» і просив настанови щодо власних лексикографічних задумів.

Це важливе свідчення юнацького зацікавлення укладанням словника української мови постає із застороги Івана Левицького в наступному, серпневому листі: «Про український словар скажу, що це діло добре, але для поетів воно не на руку: це робота суха, нудна й загаїть багато часу»², — і з його роздумів про співвідношення української та білоруської мов. Питав молодий лексикограф і адресу Фортуната Піскунова — укладача виданої 1873 року в Одесі «Словниці Української (або Югової-Руської) мови»³, відомої значною кількістю «кованих» слів, штучно створених укладачем. Згодом Борис Грінченко критично проаналізує⁴ цю працю, примірник якої зберігся в його особистій бібліотеці, а поки прагне налагодити зв'язки з досвідченими дослідниками.

Уражений тим, що з першого листа не зміг побачити за добірним українським словом молоді літа адресанта, Іван Левицький дає йому низку настанов із розвитку письменницького хисту, заснованих на власному досвіді: читати багато художніх творів різних авторів, історії літератур, учитуватись у збірники українських народних пісень задля збереження сліду «народності та національності»⁵, наглядати за народним життям. Старший товариш похвалив також напрям думок і прагнень молодого письменника й узявся посприяти передачі його віршів до галицьких редакцій, якщо їх не візьме до друку в «Луні» Олександр Кониський.

Лист юнака до очікуваного укладача «Луни» не мав успіху — через цензурні рогатки Олександр Кониський знеохотився цим виданням і передав

¹ Нечуй-Левицький І. Лист до Б. Грінченка. 09.06.1881. *Зібрання творів: у 10 т.* Т. 10. Київ, 1968. С. 287.

² Нечуй-Левицький І. Лист до Б. Грінченка. 10.08.1881. *Ibid.* С. 288–289.

³ Піскунов Ф. Словниця Української (або Югової-Руської) мови. Одеса. 1873.

⁴ Грінченко Б. Огляд української лексикографії. *Записки наукового товариства імени Шевченка.* Т. 66. Кн. 4. Львів, 1905. С. 17–18.

⁵ Нечуй-Левицький І. Лист до Б. Грінченка. 10.08.1881... С. 289.

ініціативу Луці Ільницькому, зусиллями якого світ побачив лише перший підготовлений випуск. А проте в цьому недатованому повідомленні є важливий додаток із 12 віршів, відібраних поетом для оприлюднення. Власне, це авторський проєкт першої збірки віршів із виразним макросюжетом. Уперше лист опублікував Михайло Возняк, подавши повний перелік віршів і навівши тексти лише п'ятьох як досі надрукованих⁶. Перша цілісна публікація⁷ дає повне уявлення про авторський задум: від особистого почування причетності до долі України через узагальнення досвіду попередників і соратників до сумних картин сучасних авторів реалій народного життя.

Відповідно до пропозиції Івана Левицького нетерплячий молодий поет надсилає йому, серед трьох листів, вірші для передачі в галицькі редакції. Та лише 3 жовтня буде написаний лист-відповідь, у якому Борис отримає інформацію про нову повість прозаїка («Старосвітські батюшки та матушки»), зобов'язання невдовзі передати вірші за кордон і цінну пораду: «В Ваших віршах розлитий якийсь сум, якась тяжка туга. Розвеселіться трохи й поглядайте на світ божий з надією та з веселістю. Та веселість одіб'ється й в Ваших віршах. В житті, окрім суму та лиха, є багато ласкавого, веселого елементу, бо життя, як полотно, виткана на сумній основі веселим підканням та веселими взірцями. Багно завжди було й буде на землі, і це, мабуть, така доля землі, але з нього лучче сміятись, ніж сумувати за ним»⁸. Досвідчений письменник виходив з власного досвіду, і Борис, хоч і частково, до його поради все ж дослухався.

Про долю творів поет певний час не знав і, можемо припустити, турбував листами свого покровителя. Та заклопотаний щойно отриманими омріяними вчительськими обов'язками, забув попередити про зміну адреси і пропустив важливу звістку. Аж 16 лютого 1882 року Іван Левицький знайшов час відповісти на чергового нетерплячого листа: «Ваші вірші я одіслав усі й вже двох з них бачив надрукованих. Що стало з другими — не знаю. Пошліть усі ті давніші вірші М. П. Старицькому в Київ, нехай він їх надрукує

⁶ Возняк М. З листування Бориса Грінченка й Трохима Зіньківського з Олександром Кониським. *Життя і мистецтво*. 1920. Ч. 1. С. 28–33.

⁷ Грінченко Б. Лист до О. Кониського. *Зібрання творів. Епістолярна спадщина*. Кн. 1. Київ, 2020. С. 298–308.

⁸ Нечуй-Левицький І. Лист до Б. Грінченка. 03.10.1881. *Зібрання творів: у 10 т.* Т. 10. Київ, 1968. С. 290.

в своєму збірникові»⁹. Як велося від цієї звістки Борисові, можемо лиш уявляти: уперше його вірші опубліковані, але ж де саме і які саме? З названих Іваном Левицьким видань в Російській імперії можна було передплатити лише «Діло», і то тільки з нового 1882 року (Борис так і зробив¹⁰), «Світ» же лишався нелегальним.

Дещо роздратована, як і весь короткий лист, згадка про Михайла Старицького зринула даремно. Кількома місяцями раніше Іван Левицький переслав два вірші («Галі», «Невеселі пісні...») й адресу молодого невідомого поета популярному театральному діячеві, громадівцю, що по двох роках затишшя саме повертався до активного суспільного життя і саме задумав український літературно-науковий збірник високого рівня «Рада», що міг перерости в часопис, добирав до нього актуальні й цікаві тексти¹¹. У першому ж листі Борисові від 21 жовтня 1881 року він згоджується взяти до проекту кілька творів, обіцяє високий гонорар, просить присилати ще і дає низку порад щодо римування і тональності, призначення поезії: «Поету треба надихати одвагу другим, а не наводити гробковий спів! От яку думку треба проводити, що “най ми і загинемо, а наше діло не вмере, не загине! І хоч не ми, то хоч унуки, а дочекають того свята!”»¹² Дивовижно, як точно ця тирада співзвучна з рядками вірша «До праці!», щойно виданого стараннями Івана Левицького:

Хоч у недолі й неволі звікуєм —
долю онукам дамо!
Ми для роботи на світ народились,
ми для борні живемо!¹³

Певно, не знаючи долі цього вірша, Борис надіслав його разом з іншими на присуд ініціаторові «Ради», щоб засвідчити розмаїття своїх творчих настроїв. Побачивши таку точну реалізацію власної рекомендації, Михайло Старицький, схоже, обрав роль наставника і 20 січня 1882 року надіслав ав-

⁹ Нечуй-Левицький І. Лист до Б. Грінченка. 16.02.1882. Ibid. С. 291.

¹⁰ Див.: Грінченко Б. [Автобіографія]. *Огоновський О. Історія...* С. 374; Грінченко Б. Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою...* С. 9.

¹¹ Старицький М. Лист до О. Потебні. 21.11.1881. *Твори: в 6 т.* Т. 6. Київ, 1990. С. 439.

¹² Ibid. С. 438.

¹³ Грінченко Б. Лист до О. Кониського... С. 302.

торові перелік із восьми обраних до публікації творів і низку редакторських пропозицій до них¹⁴. Деякі були аж надто радикальними, а деякі укладач, як видається, з автором навіть не погоджував. Так, у вірші «Минуле» замість обіцянки «одного куплета викинути цензури ради»¹⁵ перефразовано майже весь текст, але принаймні не змінено тональності. А от зміни, яких зазнала поезія «Матері», легше спостерегти, зіставивши авторську редакцію, збережену в дещо пізнішій авторській збірці, із опублікованою Михайлом Старицьким:

МАТЕРІ¹⁶

Ты надо мною въ темни нѣчи
Никѣли не стуляла очи,
Мене малѣго доглядала
И сповывала, и кохала,
Малѣму выглядала долю
Й благала Бога, щѣбъ никѣлы
Не довелось мини на свити
Изъ лыхомъ, зъ горемъ вкупи житы;
И все кохання, що палало
У тѣбе въ серци и не знало
На кого вылытысь — вповнѣй
Ты виддала его мини!
Въ журби життѣ ты доживаешь,
А все ты доли выглядаешь
Мини и мною ты живешь
И днивъ ясныхъ въ бездолли
ждешь!..

МАТЕРІ¹⁷

Ти ночі темніі не спала —
Мене малого доглядала:
І сповивала, і співала,
Й малому долю виглядала,
І все коханнячко — вповні
Ти оддала здавѣнь мині...
Въ слѣзахъ живешъ,
въ слѣзахъ конаешъ, —
А все ще долі дожидаешъ...
Не жди запроданки! Дарма!
Не завіта вона сама
До насъ недѣлюдківъ ніколи;
Та зъ її ласки босі й голі
Були і будемъ — аж покі
Сліпу не візьмемъ въ торокі!

¹⁴ Старицький М. Лист до Б. Грінченка. 20.01.1882. *Твори: в 6 т.* Т. 6. Київ, 1990. С. 440–441.

¹⁵ Ibid. С. 441.

¹⁶ Грінченко Б. Писни Василя Чайченка. Харьков, 1884. С. 33.

¹⁷ Рада. Український альмонахъ на 1883 рокъ. Ч. 1. Київ, 1883. С. 6.

А між тим у листі йшлося лише про заміну останніх семи рядків, щоб «ефектніше закінчити»¹⁸ вірш. Чи приймав Борис пропоновані правки і як ставився до них — достеменно встановити зараз неможливо, проте певні висновки можна зробити з того факту, що в збірці «Писни Василя Чайченка» вони проігноровані, а під віршем зазначено «80.XII.10».

До думки, що молодий поет намагався захистити свої твори, підштовхує і ледь не біжки писана 20 березня 1882 року відповідь Михайла Старицького: «Ваші вірші з іншими уже давно поїхали до Петербурга, так що останній лист не застав їх у Києві; та можна буде і при коректурі дещо виправити». А далі зовсім загадкове: «Здивувало мене, що Ви од деяких віршів цураєтесь, що не Ваші: це, знати, є другий поет за Вашим псевдонімом. Зверну увагу на адреси, а поки хай буде так: всякий своє пізна»¹⁹. Напевне, автор намагався довести редакторові, що з такими виправленнями вірші перестають бути його власними, а той натомість вважав прізвище поета-початківця псевдонімом, а непогоджені зміни в текстах — простою плутаниною.

За підрахунками укладача, збірка могла побачити світ не раніш ніж за пів року, адже мусила пройти чотири рівні цензури. Проте дозвіл цензора датований лише 12 квітня 1883 року.

У добротному виданні «Рада, український альмонахъ на 1883 рокъ. Частина перша. Видання М. Старицького», складеному у форматі товстого літературного журналу, вісім віршів Бориса Грінченка — уперше опубліковані в Російській імперії — опинилися в оточенні творів Михайла Старицького, Івана Левицького (Нечуя), Якова Щоголева, Панаса Мирного, Олени Пчілки, Данила Мордовця, Миколи Жука (Хруща), Пантелеймона Куліша (П. Ратая) та інших авторів. Упорядник турбувався про відображення у збірці різних поколінь, тож вона вперше представила публіці також твори Андрія Бобенка, Андрія Грабенка (Лопуха), братів Тобілевичів — Івана Карпенка-Карого (Гната Карого) і Миколи Садовського. При цьому майже всіх новачків від літератури названо лише на прізвище, знаних же авторів супроводжено іменем чи ініціалом.

¹⁸ Старицький М. Лист до Б. Грінченка. 20.01.1882... С. 441.

¹⁹ Старицький М. Лист до Б. Грінченка. 20.03.1882. *Твори: в 6 т.* Т. 6. Київ, 1990. С. 447.

Окрім достойного оточення першої публікації та гонорару, не меншу радість Борисові приніс розміщений наприкінці альманаху «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 р.)», укладений Михайлом Комаровим. Унікальний довідник видань літератури, «що вироблена писателями російської України», але друкувалася в обох її частинах і за кордоном, побачив світ не лише у виданні «Рада» з накладом 1 380 примірників, а й відбитком-брошурою. Один із записів у ньому повідомляв: «182. **Переко-типоле I.** — *Вірші* Зъ України. Світъ 1881 р. № 10–13. 1882 р. № 14»²⁰. Отже, фактично одне видання повідомило молодому поетові дві радісні звістки, але обидві зіпсовані неможливістю побачити галицький журнал і редакторською сваволею.

Запис неточний: «Світ» був місячником, тож № 13 відкривав уже наступний рік, крім того, випущено з уваги вірш Івана Перекотиполя «Щоденна драма (Пр-ці Галі)» у № 8–9 (20–21) за 1882 рік — останньому випуску цього радикального журналу. Його заснували Іван Белей та Іван Франко: перший був номінальним редактором, другий — фактичним і до того ж головним автором, якому належала понад половина дописів. Ця перша спроба самостійного часопису була фінансово невдалою: через невелику кількість підписників (тираж становив 230–300 примірників) і небажання віддати «Світ» під повне утримання, а отже, й ідеологію Михайла Драгоманова чи Пантелеймона Куліша²¹.

Достеменно невідомо, що саме змотивувало молодого поета обрати такий псевдонім. Але з огляду на обставини його виникнення (вихід із батьківського дому, поневіряння харківськими квартирами, пошук вільного місця вчителя) слід припускати, що джерела слід шукати в образах романтизму, як-от у Шевченковій «Мар'яні-черниці»:

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.

²⁰ Комаров М. Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 р.). Київ, 1883. С. 42.

²¹ Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Кн. 5. Не пора! Львів, 2005. С. 168, 210, 240, 259.

Так і доля: того лама,
 Того нагинає;
 Мене котить, а де спинить,
 І сама не знає —

У якому краю мене заховують,
 Де я прихилюся, навіки засну²².

Перипетії Бориса Грінченка з першими публікаціями в «Раді» також не скінчилися. Певно, не дочекавшись обіцяного гонорару, він звернувся з листом до укладача, але відповідь отримав зовсім не скоро, аж посеред осені: «З першим виданням “Ради” сталася пригода: книгар Льницький збанкрутував і замотав мені ціле видання, так що моїх більше 1 000 карб. лягнуло»²³. Цим же листом Михайло Старицький повідомив, що вже відібрав кілька з решти надісланих віршів для публікації в другому випуску «Ради», однак випуском цим доручив опікуватися Єлисею Трегубову — викладачеві Колегії Павла Галагана, старогромадівцю, який знався на видавничій справі.

Після кількох листів між новим редактором і автором ще два вірші молодого поета — «До праці!» і «Наша доля» — увійшли до другої частини «Ради». Вона побачила світ 1884 року (цензурний дозвіл датовано 1 серпня) й завершила цей проєкт. Перший вірш — програмовий для Бориса Грінченка — майже не зазнав змін, порівняно з авторською редакцією. У другому ж, що розташований у самому кінці альманаху, уцілів заледве один рядок.

Відгуки про вірші були схвальними. Позитивно висловився епістолярний товариш Бориса Трохим Зіньківський (вони листувалися понад 10 років і бачилися лише двічі), переказуючи також враження Михайла Комарова: «Могу отделаться разве общей фразой, что нахожу стихотворения твои прекрасными, звучными, сильными. Да и все, кто только ознакомился с 1-[м] томом “Ради”, особенно вторым, отмечают твои стихотворения. Да и Михайло Федорович по поводу 2 тома “Ради” выразился, что в поэтическом отделе твои стихотв[орения] единственно ценные вещи»²⁴.

²² Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12 т. Т. 1. Київ, 2001. С. 192.

²³ Старицький М. Лист до Б. Грінченка. 13.10.1883... С. 458.

²⁴ Зіньківський Т. Лист до Б. Грінченка. 16.01.1885. «...Віддати зумієм себе Україні». Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. Київ, Нью-Йорк, 2004. С. 36.

Тут уперше під художнім твором з'являється псевдонім Чайченко, поданий без імені чи ініціалу відповідно до прийнятого редакцією підходу. Але ще раніше читачі могли його побачити з ініціалом «В. Чайченко» на титулі науково-популярної брошури «Про грим та блискавку», яка вийшла 1883 року в друкарні Окружного штабу в Харкові тиражем 4 000 примірників. У хронологічному списку рукописів подружжя Грінченків, які надсилалися різним особам і установам, зазначено, що дозвіл київського цензора отриманий ще 26 травня 1882 року, а виданням опікувався харківський книгар Федір Михайлов²⁵. На 24 сторінках у брошурі доступно розповідалося про природу електричних розрядів, історію спостережень і експериментів, способи захисту від блискавок.

Це було перше авторське просвітнє масове видання, здійснене коштом гуртка однодумців, ядро якого становили Борис Грінченко, Іван Зозуля (Спілка), Данило Ткаченко (Пісочинець), Трохим Зіньківський (Певний), Анастасія Віцман. Гроші на видання збиралися з їхніх невеликих заробітків і запускалися у видавничий обіг, та з низки підготовлених видань до публікації дійшло тільки одне, «а усі другі загинули в цензурі»²⁶. Проте саме так вироблявся досвід проштовхування видань, зокрема вибір переписувачів (щоб за почерком не пізнавали справжнього автора), підставних адресантів і зворотних адрес (щоб не створювати враження масової розсилки з одного місця), цензурних комітетів (вони відрізнялися лояльністю) тощо.

Джерела псевдоніма Василь Чайченко теж достеменно не відомі. Він виникає невдовзі після Івана Перекотиполя, і можливо, мав замінити його як «нещасливого» — Борис же не знав про публікації у «Світі». Принаймні у згаданому хронологічному списку вже 1882 року два рукописи позначені саме так²⁷.

Наважимося припустити, що псевдонім Василь Чайченко відсилає до повісті Марка Вовчка «Три долі» (1861), у центрі якої — залежність життєвих шляхів трьох дівчат від фатального кохання, несправедливого ув'язнення і нещасливої долі козака-звabника Якова Чайченка. Авторка переважно називає його на прізвище, майже не згадуючи імені (а так звали і Борисового

²⁵ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 349.

²⁶ Грінченко Б. Лист до І. Белея, редактора газети «Діло». 04.12.1883. *Зібрання творів. Епістолярна спадщина*. Кн. 1... С. 169.

²⁷ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка... С. 349.

діда по батькові). При цьому прибране ім'я письменника Василь може відсилати до оповідання Марка Вовчка «Два сини» (1861) про понівечені рекрутчиною короткі життя запального пустуна Андрія і розсудливого, завжди зосередженого Василя.

У перших публікаціях повісті «Три долі» наголос у прізвищі Чайченко позначений на першому складі²⁸. Натомість на титульному аркуші рукопису «Додатки до “Словара російсько-українського” М. Уманця та А. Спілки. Львів, 1893» рукою Бориса Грінченка по-креслярськи каліграфічно виведено «Зібрав В. Чайчénко. 1893.I.31(II.12.)»²⁹. Отже, для нього цей псевдонім не лише писався, а й звучав подібно до власного прізвища.

Несподіваний для письменника розвиток його новий псевдонім отримав із другої половини 1883 року, коли розгорілося взаємне кохання до Марії Гладиліної. Уже після одруження, за рік у Львові виходить здійснений Марією переклад оповідання Лева Толстого «Чим люди живі?», на титульній сторінці якого зазначено «Переклала на руско-українську мову Маруся Чайченко»³⁰. А в повісті «Три долі» козак-звabник із трьох подруг обирає саме Марусю й одружується з нею. Схоже, це був єдиний випадок використання цього псевдоніма письменницею — у часописі «Зоря» вийшло ще оповідання Альфонса Доде «Остання лекція» за підписом «Переклала М. Чайченко»³¹, а також п'ять поезій у прозі Івана Тургенєва, що їх «переклали М. і В. Чайченки»³². Далі ж, від 1889 року, письменниця зватиметься Марією Загірньою.

Перші публікації окрилили молодого автора, а пов'язані з ними перипетії тільки додали сил. З другої половини 1883 року він активно пропонує свої твори редакціям галицьких видань: посилає переклад частини праці Герберта Спенсера «Виховання: розумове, моральне і фізичне» до газети «Діло»³³, трохи пізніше туди ж — переклад роману Данила Мордовця «Сагайда-

²⁸ Вовчок М. Три долі. *Основа*. 1861. Январь. С. 17.

²⁹ Грінченко Б. Додатки до “Словара російсько-українського” М. Уманця та А. Спілки. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 34407. Арк. 1.

³⁰ Толстой Л. Чим люди живи. Оповідання Графа Льва Н. Толстого. Львів, 1884. 40 с.

³¹ Доде А. Остання лекція. *Зоря*. 13.05.1886. № 9. С. 138.

³² Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка... С. 353, 369.

³³ Грінченко Б. Лист до І. Белея, редактора газети «Діло». 04.12.1883... С. 169–170; Виховання розумове, моральне і фізичне. Твір Герберта Спенсера. Переклад з другого видання Б. Грінченка. 24.11.1883. *Зібрання творів. Епістолярна спадщина*. Кн. 1... С. 619–638.

чний»³⁴, низку віршів, прози і перекладні пропозиції — до журналу «Зоря»³⁵. Лише деякі з них вийшли в «Зорі» 1884 року: кілька віршів, казка «Чудова дівчина», нарис «Джон Бровн, перший борець за визволення американських невольників»³⁶. Тож не отримавши відповіді щодо решти творів, Борис Грінченко розпачливо виголошує в листі до редакції: «Мини здається, що редакція мусить дбати про те, щоб не розривати, а якомога найбільше вмицняти і піддержувати зв'язки з Україною, бо діло наше на Україні мусить бути на стільки-ж дороге для Вас, галичан, на стільки дороге і рідне діло ваше у Галиччини для нас, українців. <...> Чому-ж це так трудно українському письменцеві домогтися, щоб у “Зорі” надрукована була його стаття, у тій самій “Зорі”, котра взирає на становить українців-ж! Не розумію!»³⁷

З відповіддю редакція знову забарилася, але вже з іншої причини: на межі 1885–1886 років її очолив Іван Франко, який, розбираючи редакційний портфель, натрапив на непрочитаного листа і лише 18 січня 1886 року спромігся написати, що пропонувані переклади не підходять за обсягом і якістю обраних творів, дати низку порад і запросити до співпраці. Так розпочалося листування двох знакових постатей української культури, що насправді були знайомі ще з перших публікацій Бориса Грінченка у «Світі».

Початок перекладу з Герберта Спенсера лишився в рукописі, до «Сагайдачного» Марія Грінченко повернулася лише за чверть століття... Лист Івана Франка вимагав підбити своєрідний підсумок спроб молодого письменника виробити власну систему критеріїв відбору творів і тем для перекладу та інших форм удоступнення їх українськомовній публіці.

Перші такі спроби Бориса Грінченка часто не мали видавничої долі. Цензура заборонила кілька перекладів оповідань Лева Толстого, фольклорно-лубочних видань, переспів «Слова о полку Ігоревім». А дозволений цензурою переклад «Пісня землі. Казка Кота-Воркота (М. Вагнера)»³⁸ не був вчасно на-

³⁴ Грінченко Б. Лист до І. Белея, редактора газети «Діло». 30.03.1885. *Зібрання творів. Епістолярна спадщина*. Кн. 1... С. 171.

³⁵ Грінченко Б. Лист до редакції «Зорі». 27.11.1885. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (ВРФТ ІЛТШ)*. Ф. 3. Од. зб. 1603. С. 831.

³⁶ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка... С. 367.

³⁷ Грінченко Б. Лист до редакції «Зорі». 27.11.1885... С. 831–832.

³⁸ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка... С. 349, 350.

друкований, бо через одну фразу, пропущену в поданому до цензури рукописі, зміст казки спотворювався. Додати ж цю фразу на етапі друкування видавець не погоджувався, бо цим порушив би правила. А після повторної подачі переклад цензури не пройшов³⁹.

Не пройшли цензури й підготовлені 1884 року видання для дітей: «Од снігу до цвіту. Дитяча читанка» та перший випуск казок і оповідань⁴⁰.

Невтішна доля була й у більшості етнографічних спроб і просвітніх видань на фольклорній основі. Ще 1883 року упорядник надіслав до редакції журналу «Кіевская Старина» добірку народних пісень і приказок, розраховуючи не так на гонорар, як на безкоштовну передплату. У грудневому випуску вийшли тільки колядка і різдвяна вірша із позначкою «С. Нова Водолага, валк. у., харьк. г.»⁴¹ без імені збирача.

Низка відредагованих або переспіваних казок і дум не були допущені цензурою. Хіба що в 1885 році вийшла невеличка дешева брошура «Бідный вовкъ. Народня казка. Подъ редакціей В. Чайченка». Згодом у своєму ж виданні «Литература украинскаго фольклора. Опыт библиографическаго указателя» укладач Борис Грінченко зазначив, що це була лише «перепечатка из 1 т. сборника Рудченка»⁴². Ідеться про двотомове фольклористичне видання «Народныя южнорусскія сказки» (1869, 1870) Івана Рудченка (Білика), старшого брата і співавтора Панаса Рудченка (Мирного), звідки казка була взята майже без редакторських змін.

Однак публікація «Бідного вовка» порушила інше питання, яке в рецензії в «Зорі» сформулював Михайло Комаров: «Коли народ сподівається од книжки науки, поради або чогось цікавого, нового, то не слід подавати ему те, що давно вже відомо ему з устного переказу, і місце таким казкам в етнографічному збірнику, а не в книжечках, призначених для народнього читання»⁴³. І ця методологічна засторога теж потребувала від етнографа-початківця вироблення власної позиції. Якийсь час він іще лишався при своїх переконаннях і в листі від 15 червня 1885 року повідомляв Трохиму Зінків-

³⁹ Пчілка Олена. Умови Грінченкової праці. *Рідний край*. 1911. Вип. 7–8. С. 11.

⁴⁰ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка... С. 350.

⁴¹ Колядка і вірша. *Кіевская Старина*. 1883. Вип. 12. С. 713.

⁴² Грінченко Б. (сост.). Литература украинскаго фольклора. Опыт библиографическаго указателя. Черниговъ, 1901. С. 144.

⁴³ Комар М. [Комаров М.] [Рец. на:] Бідний вовк. Народня казка. Редакція В. Чайченка. Х. 1985... *Зоря*. 1888. Ч. 24. С. 418.

ському: «Незабаром посилаю у цензуру дві історичні думи з збірника Драгоманова і Антоновича — “Плач невольників у турецькій каторзі” і “Самійло Кішка”. Мета їх видання — така сама, що й “Бідного вовка”»⁴⁴. Видання цих дум наступного року спричинило неприємну для укладача ситуацію, про яку йтиметься згодом.

Натомість справи з власними творами Бориса Грінченка були значно кращими. Певно, невдоволений редакторським втручанням у першій частині альманаху «Рада», поет задумує видати власну збірку, де міг би подати власні версії текстів. Найдавнішу згадку про неї містить хронологічний список рукописів подружжя Грінченків під 1882 роком: «Пісні Василя Чайченка. Дозволено цензурою. Послав [М.] Старицькому, але він не видав»⁴⁵.

За рік Борис повертається до цієї ідеї, але гроші для видання планує взяти зі складки на просвітні видання. Для цього у вересні 1883 року пише кожному члену гуртка листа, де переконує, що поки цензура не пускає інших видань, гроші можна швидко обернути, видавши і продавши його «пісні». Одночасно ділиться задумом із нареченою Марією — їхнє листування відображає окремі деталі творчої історії першої редакції збірки «Пісні з життя Василя Чайченка». Саме така версія назви зафіксована в хронологічному списку рукописів, які надсилалися різним особам і установам⁴⁶.

У листах до нареченої поет просить прочитати збірку і висловити свою думку, на що отримує одне лиш побажання і погоджується: «Ти правду, серце, кажеш, що “Щастя” не треба булоб друкувати. Але чом-же ти міні не прислала назад зшитка? Я-б викинув ёго. Ну, тепер вже нічого робити: прочитають его цензор та друкарь, а більш ніхто, бо друкувати я ёго не буду: зачеркну перед тим, як віддавати у друкарню — так можна»⁴⁷. Та збірку одразу ж на початку 1884 року заборонив одеський цензор. Її машинописна копія збереглася в архіві Миколи Плевака⁴⁸ і чекає на свого дослідника.

Доля була прихильнішою до другої версії збірки під назвою «Пісні Василя Чайченка». В архіві письменника зберігся підготовлений для друкарні цен-

⁴⁴ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. 15.06.1885. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 41.

⁴⁵ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка... С. 349.

⁴⁶ Ibid. С. 350.

⁴⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42241. Арк. 3 зв. — 4.

⁴⁸ [Грінченко Б.] Пісні з життя Василя Чайченка. *ІР НБУВ*. Ф. XXVII. Од. зб. 853.

зурний примірник, за яким можна реконструювати авторський текст. Збірка надійшла до київського окремого цензора 3 жовтня 1884 року від Ганни Миколаївни Гладиліної, матері Марії, дозвіл до друку наданий 18 листопада, «но с тем непременно условием, чтобы при печатании не было допущено никаких отступлений от общепринятого русского правописания»⁴⁹.

У збірці викреслені три вірші: «Святеє слово», «Похорон» і «Хлопцеві». Доля першого своєрідна: 1887 року його без підпису надрукували в часописі «Діло», про що Борис Грінченко не знав; Михайло Комаров приписав його Василеві Мові (Лиманському); Михайло Возняк оприлюднив його 1926 року як Грінченків, а вже 1928 року перевидав і повторив слова Михайла Комарова, до яких дослухався і Юрій Шевельов, включивши 1963 року цей вірш до збірки творів Василя Мови. Другий вірш ніколи не друкувався, а третій увійшов до збірки «Під сільською стріхою» (1886). У решті 32 віршах викреслені деякі строфи, виправлені окремі слова й рядки. Викреслене навіть одне речення в передмові:

Выдаючи цю невеличку частину своїхъ творивъ, мушу я по-
прохаты вибачення у шановної громады за те, що й съ такою
крыхтою вихожу у свить. ~~Але не одъ мене це залежить.~~ Та хочъ
и мало доброго въ цій кныжци, але усе-жъ, гадалося, колы не
можна всѣго, то краще хочъ що небудь, хочъ лепту удовици дати,
анижъ зовсимъ ничого. И колы у читача надъ цимы невеличкимы,
але одъ щирого серця спиваными писнямы, забъется ёго чуле сер-
це — я буду незмирно щасливый...

84. IX. 8.⁵⁰

Частину викреслених рядків і строф автор позначив у друкованій книзі крапками, про що окремо просив Івана Зозулю, який безпосередньо опікувався долею книжки. З розпоряджень, наведених у листах зими 1884–1885 років, постає образ схвильованого молодого автора, що шукає можливості зробити свою першу книжку-брошуру ошатною і водночас доступною, недорогою. Друкарня Окружного штабу була обрана як найбільш дешева,

⁴⁹ Зубкова Н. (упор.). Б. Д. Грінченко. Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису... С. 45.

⁵⁰ Грінченко Б. Писни Васыля Чайченка... С. [III]. Викреслений текст відновлено за: Зубкова Н. Б. Д. Грінченко. Документи і матеріали... С. 40.

доволі тонкий папір і невеликий формат дали змогу вийти на відпускну ціну у 15 копійок (згодом її довелося підняти до 25 копійок, щоб зробити проєкт рентабельним). На 2 000 примірників планували витратити 100 рублів із зібраних у складчину. Зрештою 36-сторінкова книжечка в простій обкладинці вийшла з доволі непоганою коректурою, хоч і мала плутанину з датами: на титулі зазначено 1884 рік, а на обкладинці — 1885.

Композицію змісту збірки визначає переплетення трьох лейтмотивів: «сумних картин» народного життя — минулого і теперішнього, фольклорних стилізацій та інтимної лірики. Крім того, перший («Своїм братам») і останній («Ні, не плач і ридання стримай!...») вірші створюють своєрідне обрамлення, підкреслюють зміст твору «До праці!», формуючи разом окремий лейтмотив, і в такий спосіб додають децицію бадьорості до загалом похмурої тональності збірки. Даруючи примірник книжки Михайлові Комарову, поет дописав останньому віршу в збірці назву «Борцеві»⁵¹.

Серед інтимних віршів привертає увагу один, що назвою має цитату:

**«Вирытыму я, поки кохатыму,
а кохатыму — поки житыму»**

Якъ Богови вирю тоби,
Коханий едыный,
Й ця вира никóлы мене
Уже не покыне;
Не зможуть зламаты ии
Зневíрени люде,
Бо поки кохатыму я
То й вирыти буду;
Тебе-жъ, мій едыный, тоди
Покину кохаты,
Якъ въ ями въ холодній земли
Я буду лежаты!
1884.⁵²

⁵¹ Зберігається у фондах Одеської національної наукової бібліотеки: <http://odnb.odessa.ua/rarities/item/156>

⁵² Грінченко Б. Писни Василя Чайченка... С. 29–30.

Вірш відсилає до особистого листування наречених, а його назва дослівно відображає слова Марії Гладиліної, які вразили Бориса⁵³. Мова в ньому ведеться від імені дівчини, і це створює складну гру смислів, адже перший рядок є майже дослівною фразою з листів Бориса, як-от: «Ніколи, ні в одно діло я не вірю уповні доти, поки воно не зробитця. От і тут — я вірю тобі як Богові, але-ж я все ще боюся, поки все не скінчитця. Правда, в житті стільки надій моїх було обмануто, що я звик не вірити в щастя. Я й не вірив у ёго досі, поки аж не стрівся з тобою»⁵⁴. Сам вірш наведено в листі від 27 січня 1884 року⁵⁵, що дає можливість датувати його більш точно.

Першу збірку Бориса Грінченка можна назвати успішним видавничим проектом. Так, було непорозуміння з ціною. Вона розходилася, можливо, не настільки швидко, як очікувалося, а проте невдовзі після виходу отримала схвальні відгуки. Зокрема в рецензії в київській газеті «Заря» від початку березня (її спеціально для товариша переписав у листі Трохим Зінківський) Євген Борисов підкреслював сільську тематику, чуттєвість і віршову вправність автора. Водночас ішлося і про відчутне наслідування Тараса Шевченка («но при этом нарисованная им картина носит все-таки печать его индивидуальности»⁵⁶), що помічали й інші рецензенти. Недарма на першій, забороненій редакції збірки була присвята «Великому батькові Тарасові Шевченкові»⁵⁷.

Друга збірка творів Бориса Грінченка «Під сільською стріхою» побачила світ у Києві. Цензура дала дозвіл 6 липня 1885 року, викресливши тільки оповідання «Чудова дівчина», у якому малий хлопець зустрічає вродливу дівчину-алегорію з кайданами на руках, запам'ятовує її пісню і, подорослішавши, попри глузування співає її щодня і вірить, що прийде час, коли кайдани спадуть.

Збірку взявся видати Михайло Комаров, проте не мав для цього проекту власних коштів і задумав зібрати складку серед товаришів з Умані. Попри успіх у збиранні коштів і отриманні дозволу цензури справа з виданням зупинилася, можливо, через передбачувані труднощі з подальшим продажем книжки⁵⁸.

⁵³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 16–19.01.1884... Арк. 3 зв.

⁵⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–17.12.1883... Арк. 4 зв.

⁵⁵ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27–29.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42237. Арк. 1–1 зв.

⁵⁶ Зінківський Т. Лист до Б. Грінченка. 22.06.1885. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 42–43.

⁵⁷ [Грінченко Б.] Пісні з життя Василя Чайченка. *ІР НБУВ*. Ф. XXVII. Од. зб. 853. Арк. 2.

⁵⁸ Кіраль С. Коментар до листа № 6. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 221.

У включених до збірки творах усе ще переважає рустикальність, яка проте є лише зображальним фоном, на якому автор вирішує питання ваги людських цінностей: праці, відданості, освіти, кохання. Два твори у збірці присвячені Анастасії Віцман, народній учительці, подрузі Марії та Бориса, але центральною постаттю збірки, звісно ж, була кохана Марія.

ЗАКОХАНІЙ

Марія Миколаївна Гладиліна народилася 1 червня 1863 року в Богодухові на Харківщині — принаймні так зазначено в її автобіографії¹.

Тогочасний Богодухів — повітове місто на 1 363 будинки і 10 069 мешканців. У повіті мешкали переважно українці (71 %)², але Марія походила з російського купецького роду. Хоча в листі від 26 січня 1884 року Борис Грінченко згадує її розповідь про життя в батьківському домі в нестатках³.

Її мати Анна Іванівна Гладиліна з особистого листування постає владною жінкою. В одному з листів до Марії перед одруженням ображений Борис характеризував майбутню тещу як жінку, яка «досі не зрозуміла того, що на людей не можна дивитися, як на рогаці й кочерги, котрі вона в який схоче куток, въ такий і поставить»⁴.

Батька звали Миколою Кириловичем Гладиліним — у Харківському календарі на 1868 рік міститься інформація, що купець із таким іменем був членом Богодухівської повітової управи⁵. У сім'ї також виховувалися брати і сестри Марії: Віктор, Тетяна, також, можливо, Олександр і Наталія. Принаймні це можна припускати з опису листування Марії Грінченко, яке зберігається в загальному фонді III колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

У 1871 році Марія Гладиліна вступає до Богодухівської повітової Дмитрієвської жіночої прогімназії. Під час повного курсу навчання, який, згідно з Положенням про жіночі гімназії і прогімназії, тривав три роки, зарекомен-

¹ Грінченко М. [Автобіографія]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32292. Арк. 1; Життєпис М. М. Грінченкової. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Кн. II–III. Київ, 1923. С. 109.

² Списокъ населенныхъ мѣстъ по свѣдѣніямъ 1864 года... С. 2, XLVII.

³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 26–27.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42239. Арк. 1 зв.

⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 30–31.01.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зв. 42235. Арк. 1.

⁵ Адресъ-Календарь. *Памятная книжка Харьковской губернии, на 1868 годъ*. Харьков, 1868. С. 57.

дувала себе ученицею із відмінною поведінкою. На іспитах після третього року навчання продемонструвала відмінні результати з обов'язкових предметів: Закону Божого, російської мови, арифметики, російської географії, російської історії. Із красного писання, рукоділля (вони теж були обов'язковими), французької мови, німецької мови (необов'язкових предметів) успіхи охарактеризовані як добрі. «Задовільно» дівчина отримала з музики.

Випускний атестат повідомляє, що підсумкова педагогічна рада відбулась 29 травня 1874 року. Отже, за три дні дівчинці виповнилося б 11 років. Однак у бланк атестату однозначно вписано: «Имѣющая отъ роду 12-тъ лѣтъ»⁶.

Своє ставлення до проведених у прогімназії років Марія висловила коханому в листі від 4 грудня 1883 року: «І скільки дівчат нівечать оті прокляті прогімназії! Я их добре знаю — бодай вони усі погорили, а начальниці та вчительки поздыхали!»⁷ а в листі до Івана Липи так розповідала про подальше життя: «Вчиття своє я скінчила одинадцяти років, а потім торгувала в крамниці, шила, робила дома що було треба і читала книжки. <...> Кілки років я думала куди й до чого себе приткнути: і робити щось користне хотілося, і заробітку було треба. Врешті зважилася бути учителькою, бо так собі думала, що народ без освіти ніколи нічого не досягне»⁸. Певно, це тривало сім років, оскільки 26 червня 1882 року Марія Гладиліна отримала свідоцтво про присвоєння звання «Частной Начальной Учительницы»⁹.

Згідно з пунктом 45 Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти (1870), дівчина могла здобути звання початкової вчительки, якщо вона до досягнення шістнадцятилітнього віку упродовж пів року виконувала обов'язки помічниці вчителя або вчительки при початковому училищі¹⁰. Стаття Марії Грінченко «Колись і тепер» містить спогад про таку практику: «Року 1881-го вчителювала я в Богодухові в Харківщині в однокласовій земській “образцової” школі. В школі була помічниця вчи-

⁶ Аттестатъ № 52 об окончаніи Богодуховской Женской Прогимназіи. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32676. Арк. 1.

⁷ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 27.11–6.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. ІІІ. Од. зб. 42250. Арк. 3 зв.

⁸ Грінченко М. Лист до І. Липи. *ІР НБУВ*. Ф. ІІІ. Од. зб. 44035. Арк. 1, 2.

⁹ Свидѣтельство № 4509 [про присвоєння звання «Частной Начальной Учительницы»]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32678.

¹⁰ Положеніе о женскихъ Гимназіяхъ и Прогимназіяхъ Министерства Народного Просвѣщенія. *Полное собраніе законовъ...* Т. 45. Отд. 1. 1870. Санктпетербургъ, 1874. С. 705.

теля і дві так звані “практикантки”, одною з яких і була я. Кожна з нас мала одну групу. Моя група була перша, було в її 50 школярів. Вчителювала я перший рік»¹¹.

Після отримання вчительського звання Марія працювала в Братеницькому початковому народному училищі: «І я була щирою вчителькою: з ранку до ночі вчила школярів і обрусяла їх, бо вважала, що російська мова несе ім культуру»¹².

Зламним для світогляду й особистого життя дівчини виявився липень 1883 року, коли вона була слухачкою тимчасових педагогічних курсів у місті Змієві¹³. Емоційний спогад про цю зустріч міститься в листі до Івана Липи: «А потім я стріла “вчителя з гарними очима” (прізвища не знала) і тоді тихими зоряними вечорами були в нас “щирі розмови про долю народню, про рідний безщасний наш край”... і тоді багато-багато я взнала і зрозуміла»¹⁴. Дні, проведені з Борисом на курсах, Марія згадувала як гарні і щасливі, але окрилена коханням, не особливо прагнула їхнього повернення, бо жила надією, що «будуть ще кращі»¹⁵. Для Бориса ж ті дні — то казка. У листі до коханої від 11 грудня 1883 року він згадує дві важливі для них дати: «Так ти й в голові не клала того лиха, яке скоїлось 17 липня в садку? Ну а для мене ще 16 це вже було відомо. Я ще тоді наваживсь, бо, бо... серце знало... де було його щастя...»¹⁶

За тиждень, у листі від 17 грудня 1883 року Борис відвертіше аналізує почування, які довелось йому пережити в липні. Визначившись зі своєю життєвою місією, юнак тривалий час міркував, чи заслуговує він на особисте щастя і чи має право кохати. Остаточне рішення прийшло тоді, коли він уперше побачив Марію, хоча потім ще доводилось боротись з інстинктивним страхом за своє щастя. Цим і пояснюється його емоційна реакція в січневих листах 1884 року на те, що мати дівчини знаходила безліч причин, щоб переносити дату бажаного шлюбу закоханих.

¹¹ Грінченко М. Колись і тепер. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32547. Арк. 2.

¹² Грінченко М. Лист до І. Липи... Арк. 2.

¹³ Свидѣтельство № 45 [про проходження тимчасових педагогічних курсів]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32677.

¹⁴ Грінченко М. Лист до І. Липи... Арк. 2 зв.

¹⁵ Гладилина М. Лист до Б. Грінченка. 27.11–6.12.1883... Арк. 3.

¹⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 11.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42249. Арк. 2.

Певно, Борис запропонував Марії одруження ще під час курсів у Змієві. У листі від 19 грудня 1883 року лише констатує інтуїтивні відчуття: «Не дурно значить, я боявся за своє щастя. Прізви́стка не одурила. Спершу день щастя назначений був зараз-же після курсів, потім після переводу тво-го у Олексієвку, далі на Різдво, а тепер уже ще далі. Доки далі — не знаю. Ні, я тепер не хочу писати. Тут треба думати, а мене й руки не слухаютьця, не то що голова»¹⁷. У тому ж листі юнак зізнається, що його прагнення взяти такий ранній шлюб спричинив черговий нелад удома, і реагує категорично: «Не признаючи за батьком жодного права робити по своєму в цьому ділі, я зовсім не лічу ёго за правого в тім, що він тепер сердитця на мене»¹⁸.

Марія змінює не лише світоглядні переконання (у листі від 27 листопада 1883 року вона, росіянка, висловлює сподівання добре вивчитись рідної мови, маючи на увазі мову українську), а й ставлення до побуту (у цьому ж листі повідомляє новину, що почала сама собі готувати їсти). Разом із тим листування закоханих кінця листопада — початку грудня 1883 року має і грайливі тональності: лунають жартівливі образи на відсутність бажання наснитися одне одному або прохання дівчини «не займати ніг». Юнак підіграє цьому настрою листів коханої і ніжно називає її «нецілуйкою».

На цей час Марія вже пройшла чин сповіді, щоб отримати дозвіл на вінчання, просить про це і Бориса: «Слухай, коли в тебе немає бомаги од попа, що ти сповідався, то як небудь роздобудь, а то не вінчатимуть, я оце для того й говіла»¹⁹. Однак важливішим для закоханих є простити серцем одне одному «того минулого, що було колись»²⁰ — на цій духовній засаді вони і розбудовували свої стосунки.

20 грудня 1883 року Борис отримав дозвіл на одруження від інспектора народних училищ Харківської губернії від уряду Івана Литвинова²¹. На початку січня 1884 року закохані мали можливість провести разом кілька днів у Богодухові, але там, схоже, стався конфлікт між нареченим і матір'ю Марії. Певно, Анну Гладиліну не влаштовував занадто швидкий розвиток цієї близькості («у нас усе не по людському»²²). Серед причин відтермінувати

¹⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–19.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42247. Арк. 1.

¹⁸ Ibid. Арк. 4.

¹⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 27.11–6.12.1883... Арк. 5.

²⁰ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 11.12.1883... Арк. 1.

²¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–22.12.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42246. Арк. 1 зв.

²² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 26–27.01.1884... Арк. 1.

шлюб вона називала обраний «нещасливий день», за свідченнями старих людей²³, або необхідність почекати, поки дядько продасть хутір²⁴. У пізнішому листі до Марії від 25 січня 1884 року юнак так описував свої почуття: «Я смолчалъ тогда на оскорбленія, отвѣчалъ на такіе вопросы, которые требовали у меня отчета въ моихъ поступкахъ, отчета, котораго я никогда и никому не давалъ кромѣ тебя, съ тѣхъ поръ, какъ сталъ жить своею жизнью»²⁵.

Після конфлікту закохані поїхали разом до Харкова і за кілька днів мусили на місяць роз'їхатися, щоб жити нарізно. Цей час зробив їх ще ближчими: «Ні, ти для мене тепер більше ніж кохана, ніж дружина»²⁶, — зізнається Борис у листі 10 січня, а вже 14-го наполегливо просить кохану «налягати на матір'я»: «Ми поступилися їй 8-мим січня, хай вона нам поступитця дванадцятим лютого»²⁷.

Трохи згодом з'ясується, що 12 лютого вінчання не могло відбутися, бо починалася Масляна. Анна Гладиліна щоразу обирала крайню з можливих дат. Такі рішення не подобались Борисові, оскільки він страшенно боявся «якої небудь перешкоди, перешкоди просто, випадковості, просто може з формального боку»²⁸. Щоб хоч якось протистояти цьому, юнак вдавався до вигадок: нібито на 12–13 лютого призначена директорська ревізія школи²⁹, або ж 10 лютого він не зможе приїхати до Харкова, бо не має інспекторського дозволу на відпустку тощо.

Говорили і про церкву, де відбуватиметься вінчання. У листі від 3 лютого 1884 року ішлося: «Я на вінчання в Олексіївці, коли тільки буде відпуск, я не згожуюсь. А от чи не схочете вінчатися у Таранівці — там гарно»³⁰. Остання фраза — ледь не сарказм: сусіднє село хоч і було більшим за те, де Борис учителював, мало навіть залізничну станцію, та все ж було лише селом і не відповідало вимогам гордовитої Анни Гладиліної.

Листи нареченого кінця січня і початку лютого 1884 року прикметні багатими, сповненими ніжності та любові звертаннями, якими він майже що-

²³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27–29.01.1884... Арк. 2.

²⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 30–31.01.1884... Арк. 1.

²⁵ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884... Арк. 4 зв.

²⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 10–11.01.1884... Арк. 1.

²⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 12–14.01.1884... Арк. 2.

²⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 16–19.01.1884... Арк. 3 зв.

²⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–25.01.1884... Арк. 2.

³⁰ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42229. Арк. 1.

разу завершує своє писання: «Бувай здорова, моя дружино вірна, життя мое, свята моя! Бувай здорова, моя квітенько рожева, лебідонько моя, довічне й єдине кохання мое! До вічного віку твій, тільки твій Борис»³¹. Думки про власні почуття до коханої привели до порівняння її з богом. Але від цього визнання закоханий миттєво відмовляється, оскільки «бога треба боятися: начало премудрости есть страх Г-день; я тебе боятися не хочу»³². Так викристалізовувалася ще одна духовна засада, на якій зароджувалась нова сім'я.

Від серпня 1883 року Борис живе з однозначним розумінням того, що всі його найсвітліші почування мають чіткий фокус: «Я прошу тебе повірити міні, що у мене тепер есть і буде до віку тільки два кохання: Україна і ти»³³. Своєрідне нагадування зустрічаємо за кілька місяців у листі від 3 лютого 1884 року: «Нема для мене на всьому світові широкому нічого дорожшого й святішого, (окрім України), як ти свята моя, життя мое, квітенько моя!»³⁴ і для нього в цьому виборі немає жодної суперечності.

У листі до Марії від 4 лютого 1884 року, за кілька днів до одруження, наречений заглиблюється в роздуми про природу любові, яка тримає людство і не дає йому загинути попри всі історичні форми ворожнечі, визискування й експлуатації.

«Ніяка перевага не буває без борні. І тут була, есть і буде ще велика, муками повна борня. І тільки тоді, як перемучатця люде серцем, як розіб'ють вони усі свої дочасні ідеали-куміри, як не лишитця ім нічого, окріче страшної незтерпучої муки, — тільки тоді вони побачуть, що все життя в коханні і що кохання есть життя. Тільки тоді вони впевнятця, що хто не кохав брата свого, як самого себе, хто не кохав усёго світа, хто ніколи не знав кохання, то той і не жив, той і не знав життя. І може тоді з світа зникне слово жити і буде тільки слово любити.

Я вірю в це. Я вірю також, що всі другі ідеї, — яки-б вони не були на погляд гарні, — усі вони од цієї великої ідеї пішли, ідеї кохання. І всі вони у її ссокупляютьця, всі вони тільки частина цієї єдиної ідеї.

Я вірю тільки в кохання, в Христове кохання, і більш ні в віщо. І тільки

³¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27-29.01.1884... Арк. 2 зв.

³² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 01.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42233. Арк. 2.

³³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18-20.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42274. Арк. 3 зв.

³⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03.02.1884... Арк. 2.

воно одно рятувало, рятуватиме і зрятує чоловіцтво од загину. І я не вагаюсь тут: я певний, що я тут не помиляюся»³⁵.

Сотворювальну силу любові клали вони в основу своїх стосунків.

У п'ятницю 10 лютого 1884 року Борис Грінченко і Марія Гладиліна обвінчалися у Воскресенській церкві Харкова. У свідоцтві про шлюб зазначено, що наречений мав 20 років від народження, а наречена — 21 рік. Тож інформація з двох офіційних документів дає підстави сумніватися, що Марія Гладиліна народилася в один рік із Борисом Грінченком. Певно, тільки віднайдення метрики дасть відповідь на це питання, а може, породить нові.

У лютому Марія Грінченко переїжджає в Олексіївку — і Борис нарешті щасливий, бо поруч не просто кохана, а й вірний товариш у всіх «заходах і в багатьох важких і важких працях»³⁶. Не минуло і двох тижнів, як на пошлюблених чекало перше недовге розставання через хворобу матері й сестри молодшої. Саме їхнє одужання Борис пов'язував із поверненням дружини. Довгоочікувана зустріч відбулась не раніше неділі 26 лютого, оскільки ще два дні перед тим він розповідав у листі до дружини, як непросто далася йому розлука. Називаючи себе «рюмсою», він скаржився, що його стан наближений до «мертвоживого». Після уроків чоловік намагався втекти в читання, навіть найпростіша їжа не йшла («позавчора одрізав хліба, намазав гірчиці, посолив і зїв. А у вечері молока випив. А вчора теж щось їв, — забув, здається масло»³⁷). Щемно розповідав, як клав перед собою на стіл її кофточку, бо «коли я цілую її, міні здається, що я чую дихання твоїх грудей»³⁸.

У вересні 1884 року молода сім'я переїхала в Нижню Сироватку за Борисовим направленням. Допомогати чоловіку в класі Марія не могла, бо не мала права викладати у двокласних початкових училищах і вже шостий місяць була при надії. Тож їй лишалося перевіряти зошити у вчительській кімнаті та розмовляти з «одним бісеням» — чоловіковим вихованцем.

13 грудня 1884 року народилася донька Анастасія. Юні батьки часто переживали, щоб п'яний учитель Стрижаков «був не вскочив та не перелякав дитини»³⁹. Власне, у таких хвилюваннях минали місяці. У квітні 1885 року молода сім'я вже мала плани на літо, як це видно з листа Бориса

³⁵ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 04–05.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42228. Арк. 1 зв. — 2.

³⁶ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 2.

³⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 24.02.1884. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42224. Арк. 2.

³⁸ *Ibid.* Арк. 2 зв.

³⁹ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 42.

до Трохима Зіньківського від 14 квітня 1885 року: «Лето мы думаем проводить дома, у моего отца, в деревне около Харькова. Мне было бы очень приятно прожить с тобой и целое лето, но по некоторым, от меня не зависящим причинам, я не приглашаю тебя в отцовский хутор. А так как увидеться нам необходимо и так как тебе легче, как одинокому, приехать, чем мне, то прошу я и жена моя, и дочь моя, дабы вы явили свой ясный лик в нашу Сыроватку»⁴⁰.

Відвідати товариша Трохим Зіньківський не зміг, оскільки рушив «укупі з військом в кінці Квітня залізницею й піхтурою до Житомиру і прибув туди 3. Травня р. 1885. Під Житомиром Зіньківський пробув літо, відбуваючи, як звичайно, службу»⁴¹. Друзі й далі спілкувалися листовно. І вже 9 жовтня 1885 року, перебуваючи на хуторі Кути, Борис Грінченко повідомляє товаришеві, що шукає собі місця в Харкові. Незабаром розпочнеться нова життєва віха...

⁴⁰ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. 14.04.1885. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 39.

⁴¹ Чайченко В. Трохим Зіньківський. Писання Трохима Зіньківського. Кн. 1. [Львів, 1893]. С. XXX.

ХЕРСОНЩИНА
КІНЕЦЬ 1885 — ВЕСНА 1887

ЖУРНАЛ.

№1.

СТАТИСТИК. ЧОЛОВІК

Статистичні дослідження були й лишаються важливою складовою пізнання соціуму. Коло таких студій у XIX столітті було розширене завдяки міждисциплінарним зв'язкам статистики з історією, етнографією, географією тощо.

Визначальним щодо діяльності установ місцевої адміністративної статистики стало «Положення о Губернскихъ и Областныхъ Статистическихъ Комитетахъ» від 26 грудня 1860 року¹. Порівнюючи цей документ із попередніми нормативними актами, дослідники доходять висновку: «Стан речей радикально змінився на початку 1860-х років із виданням нового “Положення...” (1860), яке поліпшило умови фінансування комітетів, чітко визначило коло їх обов'язків, підвищило статус секретаря як головного розпорядника і організатора робіт. Структура комітетів була наближена до структури наукових товариств. Це та ряд інших розпоряджень фактично закріпили тенденцію до перетворення комітетів з установ суто адміністративних на науково-адміністративні»². До посадових обов'язків статистиків належав фронтальний опис повітів губернії, що по суті став «першим суцільним переписом місцевого населення»³.

Херсонський губернський статистичний комітет в очах громадськості не мав особливого авторитету на відміну від статистичної служби, створеної при земстві у 1873 році. Статистики керувалися інструкціями по двірному опису, що включав інформацію про «статеву-вікові, етнічні, про-

¹ Полное собрание законов... Собр. 2. Т. 35. Отд. 2. 1860. Санктпетербургъ, 1862. С. 504–511.

² Сінкевич Є., Макієнко О. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999. Вип. 7. С. 155.

³ Герінбург О. Дослідження соціального складу населення статистиками Херсонського земства (80-ті рр. XIX ст.). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. 2008. Вип. 14. С. 8.

фесійні, освітні» показники і господарське майно⁴. Навесні 1882 року розпочав роботу статистичний відділ під керівництвом Олександра Русова і Олександра Браунера. Історіограф Олександр Рябінін-Скляревський зазначав: «Їх приятельські стосунки єднали працю відділу. О. О. Браунер написав про свою працю так: “Хотя мы оба, и я, и Русов, считались заведывающими статистическим отделением, но фактически таковым был Русов, превышающий меня во всем — и в знаниях, и в опытности, и в умении вести работы”. Браунер всегда считал его своим учителем»⁵. Добір і залучення персоналій для роботи статистиками здійснював Олександр Русов.

У листі до Трохима Зіньківського від січня — лютого 1886 року Марія Грінченко розповідала, що статистиками працюють земляки-літератори: завідувач Олександр Браунер (1857–1941), помічник завідувача Андрій Грабенко (1857–1932, писав під псевдонімами А. Конощенко, Лопух), а також Феофан Василевський (1855–1912, Софрон Круть), його дружина Людмила Василевська-Березіна (1861–1927, Дніпрова Чайка), Олександр Русов (1847–1915) і Костянтин Ухач-Охорович⁶ (1816–1886, Кость Ухач). Софія Русова згадувала, що це товариство «жило, як одна родина, і всі брали участь і в радощах і в горі кожного свого члена»⁷.

У 1886 році статистики описували Олександрійський повіт, потім рухались до описів Тираспольського й Ананьєвського повітів (1886–1887 роки). Долучений до цих описів був і Борис Грінченко, який 16 грудня 1885 року приступив до виконання обов'язків молодшого помічника статистика земської Херсонської губернської управи, опинившись у колі людей, старших за нього. Сидір Кіраль у коментарях до листування Бориса Грінченка з Трохимом Зіньківським стверджує, що ще недавній народний вчитель поїхав до Херсона за рекомендацією Петра Єфименка⁸ — керівника статистичного відділу повітової управи у Харкові з 1880 року. Так, ця робота видаватиметься творчому чоловікові нудною, «прозаїчною», про що він неодноразово скажитиметься коханій дружині й другу, але безумовною перевагою

⁴ Ibid. С. 9.

⁵ Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток Русова. 1885–1889. Запоріжжя, 2003. С. 24.

⁶ «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 320.

⁷ Русова С. Мої спомини. 1879–1915. За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Кн. 3. Київ, 1928. С. 161.

⁸ Кіраль С. Коментар до листа № 11. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 226.

стане «плата — 50 р. на м[іся]ць»⁹, що вп'ятеро перевищуватиме базову ставку вчителя.

З листування з Трохимом Зіньківським відома інформація про місце мешкання Бориса Грінченка. Так, працюючи в Олександрії в січні — лютому 1886 року, він жив із родиною в будинку Казимірського, у червні 1886 року це був «дом Яковлевых» у Тирасполі. І там сподівався нарешті побачитися з товаришем, тож детально описував йому маршрут: «Як приїдеш на Тираспольський вокзал, то звели везти тебе за і через кам'яний міст (де клуб); проїхавши міст, повернеш у перший провулок направо і в кінці цього провулку, над балкою, побачиш у дворі 2 хатки і коло їх садочок (ти тільки не звертай набік, то так просто й найдеш на ці хатки, бо їми немов замикається провулок)»¹⁰.

Уявлення про життя цього періоду подають щоденникові записи 1886 і 1887 років. Частину нотаток він робив у невеличкому блокноті, на папітурці якого значилося «Книжка для отмѣтокъ замѣчаній каждого дня года». Друковану назву кожного місяця російською мовою власник брав у дужки і поруч писав назву українською мовою. Щоденник мав єдиного адресата — дружину, якій він щодня розповідав про виконувану статистичну роботу. Поштова служба з'являлася далеко не в кожному селі й хуторі і точно не щодня, тож листовне спілкування доводилося обмежити порівняно зі звичним, як наприклад, у період перед одруженням. Щоденникові нотатки були також можливістю виявити любов до дружини і маленької донечки.

Не оминав Борис Грінченко і фіксації переживань, уболювань про події минулого задля єдиного — не мати жодних непорозумінь ні в теперішньому, ні в майбутньому. Звернення до дружини сповнені любові, ніжності й тепла: численні цілунки та звертання «зоренько», «люба моя», «моє кохання», «моя зоре», «голубка сизокрила».

Фіксував він у щоденнику і книжки, які купував, розшукував і читав. Так, у жовтні 1886 року, працюючи в Миколаївці, виявив книгарню, де не лише придбав «Общий очеркъ истории Европы» Едварда Фрімана, а також через послугу замовлення книжок попросив прислати «Историю философии». Уважний був і до книжок, що стояли на етажерках у хатах, де доводилось

⁹ «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 48.

¹⁰ Ibid. С. 51.

бувати. Користуючись нагодою, за один вечір і ранок прочитав «Записки охотника» Івана Тургенєва; планував узятися до творів румунського письменника Костянтина Лекки.

Щоб відчути режим роботи і спосіб життя земського статистика, за щоденниковими нотатками можна реконструювати його маршрут восени 1886 року (родина в той час мешкала в Херсоні на вулиці Грецькій, у будинку Ульянової № 1, квартирі Дельникова № 4¹¹): Миколаїв (9 жовтня) — Кривий Ріг — Колонія Новий Житомир (10 жовтня) — Катеринівка (11 жовтня) — Нова Дмитрівка (13 жовтня) — Руднів (14 жовтня) — Таранова (15 жовтня) — Нейкrontаль (17 жовтня) — Кляйнфельд (18 жовтня) — Новоселівка (19 жовтня) — Херсон (24 жовтня) — Семенів (19 листопада) — Чехова Слободка (20 листопада) — х. Герра (21 листопада) — хутір Костюченків — Твердомедівка (22 листопада) — Блакитна (23 листопада) — хутір Марченків (24 листопада) — Нова Павлівка (25 листопада) — Калачева (26 листопада) — Калужське (27 листопада) — Федорівка (1 грудня) — хутір Юрицина (2 грудня). 6 грудня планував повернутися до Херсона.

Приступаючи до роботи в селі, статистики зазвичай розподіляли між собою землеволодіння. Запальний в усьому, а надто до роботи, Борис Грінченко на хуторі Герра в листопаді 1886 року помилився і описав 5 «чужих» обійсть. Прикрим був не надмір виконаної роботи, а згаяний час, через що він збирався працювати «як скажений». При цьому якість його роботи колеги не цінували високо. Зокрема, Олександр Браунер позиціонував Бориса як слабого статистика, бо «він більше етнограф»¹².

Час від січня до травня 1887 року також описаний у щоденникових записах із фіксацією днів і відвіданих повітів, сіл тощо. Повернувшись до родини в Херсон 6 грудня 1886 року, він, певно, пробув із сім'єю приблизно до 10 січня 1887 року, бо вже 11 січня приїхав до Снігурівки, а 12 січня відвідав Костомарівку. Далі знову були ледь не щоденні переїзди і наступна зустріч із дружиною і донькою 20 січня. А 24 лютого попрощався з ними вже майже на місяць — їхав у село Шестерня і далі у справах до 19 березня. У цей день на пароплаві «Скорый» Борис Грінченко нотував час до зустрічі: «12 годин тільки, а пароход прийде не раніше, як у 5 годин. <...> 5 годин, аж 5 годин

¹¹ Ibid. С. 57.

¹² Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток Русова. 1885–1889... С. 37.

ще дождати! <...> Ще 4 години зосталося їхати. 4 години! І на що це кожна година має в собі 60, а не 30, не 20, не 10 хвилин!»¹³

Часті переїзди позначалися на самопочутті молодшого помічника статистика. У дні найсильнішої втоми в щоденнику постають відповідні записи: «Спина болить, “увесь як перебитий”»¹⁴ (початок нотатки від 28 лютого в селі Радевичева); «Втомився як собака. Ночую у наймерзенішого “кулака” у багні у погані, серед глитайських розмов»¹⁵ (нотатка від 2 березня на Лупиревому хуторі).

Загалом ці часи стали й гарним періодом самопізнання: «Я знахожу у себе безліч аристократичних почувань. Так напр., я, зовсім непомітно для самого себе, деспотичний, люблю повелівати і мені не чужа навіть де-яка аристократична погорда, “брезгливість” перед усім нечистим, усім миршавим. Але-ж, з другого боку, мое почування зовсім не протестує проти найдемократичнішого способу поводитися між людьми, і я не розумом, а по-чуванням (що найважливіше) не бачу ніякої різниці міждо себе і цім миршавим!»¹⁶ Шукає Борис Грінченко і причини, чому аристократизм привертає його увагу. Відповідь для нього крилася в його пишності й величності, що стосувалася як морального, так і фізичного. Уважний і прискіпливий до деталей, які могли стосуватися будь-чого, він зазначає, що аристократична пишність чепурного жіночого одягу викликає в нього захват, бо це «немов друга натура жіноча», тоді як «пишно одягнений мущина нестерпучий»¹⁷ для нього.

У записі від 12 березня чоловік просить дружину пошити сукню, схожу на ту, що носили жінки в середніх віках, ніби звинувачуючи Марію, що вона за недбала ставлення до себе. Певно, службові роз'їзди змушували переносити молодечу грайливість із реального життя в листування, щоденникові записи: «Отож гляди: ти мусиш не тільки бути доброю жінкою, се-б то: мити посуд, напувати мене чаем, латати мої сорочки і так далі, — але ж мусиш також “кокетливо” одягатися і поводитись завсіди так, як поводитця “любовниця”, котра лякаєтця, що її милий кожну хвилину може її кинути (NS “кокетливо одягатися” значить, що мусиш ти не тільки одягу чепурити, але-ж і обличча,

¹³ Грінченко Б. Книжка для отмѣтокъ замѣчаній каждого дня года. 1887 р. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31607. Арк. 136 зв. — 138.

¹⁴ *Ibid.* Арк. 28.

¹⁵ *Ibid.* Арк. 29 зв.

¹⁶ *Ibid.* Арк. 69 зв. — 70 зв.

¹⁷ *Ibid.* Арк. 70–71.

навіть подекуди, як що потреба буде і рум'янця наводити, але-ж, звісно, так, щоб я про це нічого не знав і не відав. Про це можеш ти де-що прочитати, здається, у “Записках Паскалины” у “Мелочах иностран. литературы”)»¹⁸.

Опиняючись у товаристві тих чи тих людей, Борис Грінченко помічав особливості їхнього мовлення: «Оце знову довелось, як колись, ночувати серед цілої компанії глитаив, тільки тепер вже не кацапських, а наших таки, українських, та ще й таких, між котримы є добродіи, що вживає вирази: протекція, сердечное увлечение и инши чужоземни и кацапськи литературни слова, до того він почепив собі на шию синеньку хусточку на крохмальну сорочку і розповідав, як він в “благородной компанії танцювал”»¹⁹.

Більш-менш адаптувавшись до виконання посадових обов'язків, Борис не лише багато читає, а й мріє про творчість. Так, захоплено прочитавши Шиллера і приступивши до книжки засновника культурно-історичної школи Іпполіта Тена, мріє про переклад творів першого: «Мені так хочеться его перекладаты, але ж я боюсь и приступитися до його. Спершу, як прочитаеш яку річ, то так и заманетця перекласты, а потим, як почнеш учітуватись, то й руки падають, бо не бачиш ніякои змогы переспиваты хоч трохи так, як воно у Шиллера»²⁰. Не менше читацьке захоплення викликала тоді в нього і Гомерова «Іліада».

Щоб дружина реалістично уявляла атмосферу щоденних буднів статистика, відряджений інкрустує щоденник 1887 року сценками розмов із землевласниками, а також започатковує там само для Марії спеціальний журнал «Весна». Передплата відповідна — «десять поцілунків од дівчат і жінок». Редактор-видавець В. Чайченко на власний розсуд переписував твори, які становили тематичну єдність. Так, перший номер містив авторські матеріали під різними псевдонімами:

«1. З весняних сонетів. В. Чайченка

2. Мрія. Б. Певного.

3. Киприді. Вірші Ів. Перекотиполя.

4. Уривки з записів нудьгуючого. — Б. Грінченка

5. Татарський хан. Казка Д. Гордієнка»²¹.

¹⁸ Ibid. Арк. 53–53 зв.

¹⁹ Ibid. Арк. 6.

²⁰ Ibid. Арк 8 зв. — 9.

²¹ Ibid. Арк. 92 зв.

Повертаючись після кожного відрядження додому, чоловік долучається до виховання Насті. Марія згадувала, що маленька донька дуже любила, коли тато розповідав їй казки. Щоб Настя навчилася читати вдумливо, молоді батьки придумали таке: «Купили літери наклеєні на картоні, поприв'язували до їх ниточки і повішали на стіні. Їй дуже подобалося довідуватися, як яка літера зветься і так вона їх і вивчила»²². Ніжні почуття до дитини прочитуються і в завершальних жартівливих фразах листів до Трохима Зіньківського, якими Борис передавав вітання від дружини і доньки: «Настя захищує твої поцілунки до того часу, поки зможе сама їх віддати»²³.

Статистична робота передбачала виконання завдань не лише в роз'їздах, а й під час короткого побуту вдома. Маленька Настя тягнулася до тата, який вимушено схиляв голову за статистичними таблицями. А молодому письменнику ще хотілося мати час і для літературної роботи.

Можливо, молодший вік і посада помічника статистика спричинилися до того, чому Борис Грінченко не став повноправним членом злютованого херсонського гуртка Олександра Русова. При цьому, вказуючи Трохиму Зіньківському адресу для листування, позиціонував себе як земського статистика²⁴, що може свідчити про його приховані більші амбіції.

Громада харківського гуртка Олександра Русова — логічне продовження функціонування елизаветградського гуртка початку 1880-х років, який вимушено припинив свою діяльність через арешти у «Справі 40». Поодиноких членів чекало заслання в Сибір, інших — життя під наглядом поліції за місцем мешкання. Олександр Рябінін-Скляревський зауважував, що «дописи жандармів поділяють на дві групи членів русовського гуртка — одних ясно неблагонадійних, з погляду жандармів, з українським відтінком, а других — тільки під впливом Русових»²⁵.

У такому середовищі Борис, певно, тривожився за свою сім'ю. Хоча набував і позитивного досвіду, зокрема дізнавався про музично-сценічну діяльність гуртківців. Загострив ситуацію таємний наказ міністра внутрішніх справ, яким заборонялося працювати в земстві особам, що були під наглядом поліції²⁶. Він спричинив звільнення з посад земських статистиків Олек-

²² Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади...* С. 86.

²³ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. 09.10.1885. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 46.

²⁴ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. 08.10.1886. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 57.

²⁵ Рябінін-Скляревський О. Херсонський гурток Русова. 1885–1889... С. 19.

²⁶ Ibid. С. 25.

сандра Русова, Андрія Грабенка та Феофана Василевського протягом 1886–1887 років.

15 квітня 1887 року обнадійливе повідомлення Трохиму Зіньківському від товариша: «Новина: може бути, що я після 1 юня буду у Харкові, зовсім покинувши Херсон. Подобається це тобі? Мені — дуже! Але це ще далеко не запевне!»²⁷ а вже 28 травня — останній день його роботи на посаді молодшого помічника статистика.

Молодий чоловік активно шукає вчительської посади. У наявній у його архіві відповіді-відмові інспектора Миколи Білокопитова від 12 серпня 1887 року зазначене, що вільних учительських місць у Богодухівському повіті немає — певно, спочатку Борис сподівався отримати місце роботи саме там. Це повідомлення написане на широкоформатному бланку, де лишилися коментарі заявника і Анни Гладиліної, на чію адресу надійшов лист. Пересилаючи документ, вона приписала: «Дорогіє Маничка и Борисъ. <...> Мы получили два экземпляра такихъ, но посылаем только одинъ, потому что они совершенно одинаковые, разница только въ именахъ»²⁸. Тож заявку на місце вчителя в Богодухівському повіті подавали кожен з подружжя.

Поруч розміщена й нотатка Бориса: «Не пишу багато, бо поспішаюсь. Їду у Катеринославщину до Алчевської і мабуть матиму місце. Коли вернусь не знаю»²⁹. Отже, спрацювала рекомендація Михайла Лободовського, який порадив слобожанській просвітниці Христині Алчевській придивитися до молодого активного вчителя.

Мандрівне життя статистика стомлювало фізично, але особливо відбилося на творчій натурі письменника.

²⁷ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. 15.04.1887. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 67.

²⁸ [Извещение Гринченко Б[ориса] Дм[итровича] о том, что в Богодуховском уезде нет свободных мест преподавателя]. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31837. Арк. 2.

²⁹ Ibid.

ПИСЬМЕННИК

Видатний творчий потенціал співробітників Статистичного відділу земської Херсонської губернської управи міг би стати належним оточенням і сприяти розкриттю літературних талантів Бориса Грінченка. Але між ним і товариством херсонських статистиків зберігалася певна дистанція, тож молодший колега радше спостерігав за різнобічною діяльністю досвідченіших земців.

До того ж, «тиняючись по Україні»¹, молодший помічник статистика не мав досить часу для системної літературної роботи, про що не раз скаржився в листах до друзів. Зі щоденникових же записів видно, що калейдоскоп осіб і зразків сільського життя, з якими йому доводилося стикатися в справах статистики, не так давали йому матеріал для творчості, як втомлювали і наганяли нудьгу.

Тому його творчий доробок херсонського періоду представлений переважно невеликими віршами, але вже більш різножанровими і краще складеними. В автобіографіях 1892 року письменник зауважує: «Я почавъ посылати и въ “Дѣло” и въ “Зорю” вѣршѣ, оповѣданья, переклады. <...> Дуже добре розумѣю, яки-то невироблени були тодѣ мои працѣ, але я сподѣвавъ ся, що минѣ хочъ напишуть про це»²; «Освіту мав — затого ніяку, — до всього доводилось доходити самому. Найр. тільки р. 1886 дійшов до того, що зрозумів, що вірші треба писати з повними рихмами, і почав нанова виробляти та переробляти усе, що понаписував досі»³.

Погіршували ситуацію і постійні зміни адрес для листування, через що отримані епістоли прочитувалися невчасно, а відповіді на них не встигали

¹ Грінченко Б. Лист до І. Франка. 09.04.1986. ВРФТ ІЛТШ. Ф. 3. Од. зб. 1608. С. 250.

² Грінченко Б. [Автобіографія]. Огоновський О. Історія... С. 374.

³ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до І. Липи. 09.02.1892. Арк. 1 зв.

за перебігом подій. Особливо це позначилося на історії видання «Дум: про “турецьку неволю” і про “Самійла Кишку”» (1886) і збірок «Під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні і думи» (1887).

Ще в 1885 році Борис Грінченко, реалізуючи власне переконання в до-речності поширення серед україномовних читачів творів українського-таки фольклору, надіслав до цензури низку дум і казок. Цензура дозволила лише «Плач невольників у турецькій неволі» і «Самійла Кішку», що являли собою дещо відредагований передрук №№ 30 і 45 з першого тому наукової праці Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова «Историческія пѣсни малорусскаго народа» (1874).

Видати маленьку збілочку з двох дум узався житомирський книговида-вець і книгар Петро Панчешников. Можливо, контакт між ним і укладачем допоміг встановити Трохим Зіньківський, який у складі свого військового підрозділу провів під Житомиром літо 1885 року. Однак з невідомих поки причин вихід дум затримався майже на рік.

До того часу Петро Панчешников уже придбав у Києві відому книгарню на Хрещатику, що належала видавцеві-громадівцю Луці Ільницькому, і ак-тивно її рекламував. Книгарня пропонувала покупцям широкий асортимент видань, списки яких часто друкувалися як додатки до нових книг і метели-ків і нині є важливим джерелом досліджень з історії українського книгови-дання. От і в новій брошурці «Думи: про “турецьку неволю” и про “Самійла Кишку”. Етнографическій труд В. Чайченка» такому списку відводилася по-над третина сторінок — 12 із 32. Для автора це був новий досвід порівняно з першою збіркою «Пісень...», на обкладинці якої рекламувалася тільки його ж брошура «Про грим та блискавку».

Брошуру видрукували в житомирській типографії Айзика Штерензо-на орієнтовно в другій половині червня 1886 року. Трохим Зіньківський був у Києві до 14 червня: складав іспити на атестат зрілості та за нагоди опікувався Борисовими виданнями. У постскрипті до листа, відісланого 25 червня вже зі Сміли, він мимохідь пригадує: «Панчешников казав, що книжку він вже одіслав в друкарню»⁴. Якби «Думи» вийшли раніше, він би першим побачив кричуще самовілля видавця, який, аби привабити покупця, просту републікацію назвав науковою працею невідомого дослідника і зов-сім не зазначив першоджерела текстів.

⁴ Зіньківський Т. Лист до Б. Грінченка. 25.06.1886. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 52.

Розуміючи, яку репутаційну шкоду може принести цей рядок на обкладинці й титульній сторінці масової брошури, Борис Грінченко терміново подає до часописів «Зоря» (Львів) і «Заря» (Київ) спростування, датоване 10 липня. У ньому заявляє, що думи справді взяв зі збірника Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова, але не дозволяв робити скандального напису й не погоджував його з видавцем.

На біду, у червні Трохим Зіньківський уклав для Бориса Грінченка угоду із Петром Панчешниковим про випуск наступного збірника «Нові пісні й думи», допущеного цензурою 17 травня 1886 року. Ще не знаючи про скандал із думами, обіцяв переслати примірник угоди в листі від 25 червня. А її через свавільність видавця треба було розривати.

Між тим майже всі учасники скандалу були задіяні також у перипетіях видання іншої збірки творів Бориса Грінченка. Як уже йшлося, видати книжечку «Під сільською стріхою» в Умані не вдалося ні за кошти Михайла Комарова, ні за складчину. На початку ж липня 1886 року спливав річний термін чинності цензурного дозволу. Потрібно було або надати видрукований примірник для звіряння, або звертатися з проханням подовжити термін чинності дозволу.

За друк збірки узявся київський книгар Сергій Басин, приховавши, що саме на той час мав проблеми з веденням справ. Через це підготовка видання затягувалася, і Микола Лисенко, який забезпечував вивірення коректури, повідомляв у середині травня Михайлові Комарову: «У першій коректурі Чайченка прислано було мені усі вірші й самий початочок оповідання “Сестриця Галя” — одна сторінка. То ще чимало зосталося, а тут не шлють»⁵. Минули два тижні — і Трохим Зіньківський пише Борисові Грінченку: «Басин виїздить з Києва і передав свою торгівлю в другі руки (прогорів). Твоя книжка “Під [сільською] стріхою” теж передана другому, але цей другий, як я чув, великої руки мошенник (він за помічника чи що у Панчешникова)»⁶.

Ідеться про досвідченого київського книгаря Степана Гомолинського, який останні п'ять років завідував магазином Луки Ільницького на Хрещатику — тим самим, який придбав Петро Панчешников. Схоже, взаємодія між новим власником і колишнім завідувачем не склалася, тож останній розпо-

⁵ Лисенко М. Лист до М. Комарова. 16.05.1886. *Листи*. Київ, 1964. С. 160.

⁶ Зіньківський Т. Лист до Б. Грінченка. 03.06.1886. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 50.

чав власну справу й викупив книгарню Сергія Басина на Володимирській вулиці неподалік Золотих воріт із відповідним редакційним портфелем. Новий видавець робив ставку на україномовні, зокрема лубочні, видання, тож невелика, на 96 сторінок, книжка «Пид сільською стрихою. Збирникъ писень и оповиданъ Васыля Чайченка. Выпускъ першій» містила рекламу магазину та доступних у ньому видань.

Як видається з листування, Борис Грінченко, працюючи в Тирасполі й поклавшись на Трохима Зіньківського та Михайла Комарова, не затверджував до друку остаточної коректури збірки («Тільки я боюсь тепер за той збірник, що був у Басина, — якби він не зоставсь ненадрукований. У всякому разі, коли побачиш, що вийшла книжка, то привези хоч один примірник»⁷). На щастя, надрукована в тій самій житомирській типографії книжка побачила світ вчасно, перед самим завершенням терміну чинності цензурного дозволу.

Утім, отримавши омріяний примірник, автор знову був неприємно подивований, бо не побачив у ній одного вірша. Викреслити його було свідомим рішенням Михайла Комарова, який у листі від 29 липня 1886 року (мабуть, у відповідь на обурення Бориса) пояснював, що саме цей єдиний вірш видавався йому «робленим, неначе вимученим», «недоладним»⁸. При цьому Трохим Зіньківський мотивував цей учинок інакше: «Один вірш Михайло Хведор[ович] викинув через те, що, буцім, гостро проти ляхів не слід виступати, аби не дратувати»⁹. Зрештою у листі видавця Степана Гомолинського зринає назва цього вірша — «Співці»¹⁰, більше ж про нього поки нічого не відомо.

Отже, у новій збірці Бориса Грінченка містилися 16 віршів і оповідання «Сестриця Галя», «Без хліба», «Екзамен», що створюють два окремі цикли. У композиції кожного з них і збірки загалом виразно відчувається активний оптимістичний настрій, до якого автор веде читача значно швидше, ніж у «Піснях Василя Чайченка». Більшість творів збірки нові — написані в 1883–1885 роках, крім віршів «Ранок» (1882) і «Наша доля» (1881). Прикметно й те, що останній вірш тут поданий у редакції другого випуску альманаху «Рада» з відповідним зауваженням автора.

⁷ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. Червень 1886. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 50.

⁸ Цит. за: «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 234.

⁹ Зіньківський Т. Лист до Б. Грінченка. 05.08.1886. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 53.

¹⁰ Цит. за: «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 234.

Добре організована з емоційного і змістового поглядів, збірка отримала схвальні відгуки, а окремі вірші та оповідання з неї перекладалися російською мовою. Докладний реєстр рецензій і перекладів автор зібрав у хронологічному списку рукописів подружжя¹¹.

Не все було добре і зі збіркою «Нові пісні і думи». Угода, яку уклав Трохим Зінківський, була не дуже вигідною — він і сам це визнавав: гонорар становив 450 примірників із 2 000 загального накладу. Більше того, за кілька місяців видавець Петро Панчешников продав книгарню з усіма підготовленими до друку рукописами, а новий господар готував її до перепродажу і набивав ціну, не даючи рукописам руху.

Цензурований примірник збірки таки потрапив до Степана Гомолінського, який спробував продовжити термін дії дозволу, але невдало. Невдалими були і його намагання укласти з автором нову видавничу угоду та збільшити тираж. Борис мав свої причини тягнути час і сподіватися, що збірка просто не вийде: «Кепська справа з Гомолінським! Зовсім я не хотів, щоб книжка виходила. Та вже нема що робити! Гірше од усього, що він так довго мовчав: я думав, що збірник не вийде, і порозсилав вірші ті у збірники, і свій збірник приготував — з віршів і оповідань (двох). Тепер доведеться його переробляти»¹². Знову йшлося про репутацію, тепер письменницьку, яка не дозволяла подавати один і той самий твір одночасно до кількох видань.

Отже, збірка з 36 віршів «Василь Чайченко. Нови писни и думы» вийшла без згоди автора і не принесла йому задоволення. Крім того, що більшість творів із неї вже були розіслані до редакцій часописів, а то й надруковані, незадовго до її виходу письменник, змучений неможливістю зануритися в повноцінну творчість, різко змінив ставлення до власного письма: «Так немов прохалося щось на папер, а почав писати — нічого нема. То й добре: на одну штуку буде менш поганих віршів на Україні»¹³.

У щоденнику 1887 року трапляється і більш різка самокритика: «О, з якою лютою злобою перечиту я тепер свое шкрябання, свое недоладнє віршомазтво! Як же погано, гидко навіть! І ніде, ні в чому немає й крихти тієї дивної творчої сили, котра віє од творів великих майстрів. А образи? Які образи викохав я у своїй душі для того, щоб дати їм форму? Де вони ці образи?

¹¹ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка... С. 369.

¹² Грінченко Б. Лист до Т. Зінківського. 28.07.1887. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 70.

¹³ Грінченко Б. Книжка для отмѣтокъ замѣчаній каждого дня года. 1887 р... Арк. 19.

Їх нема, а коли й е, то які скалічені, які недоладні, які попсовані! І не застається нічого справді живого, правдивого, котре варт було б втілити на спомин вікам грядущим!»¹⁴

Ця ескапада з «Уривків з записів нудьгуючого» (рубрики в рукописному журналі «Весна» зі щоденника 1887 року) збіглася в часі з початком роботи Бориса Грінченка над циклом «Весняні сонети». Закінчить він його за рік, а опублікує ще за п'ять у збірці «Під хмарним небом» (1893). Однак саме в березні — квітні 1887 року поет вдало пробує свої сили в жанровій класиці, яка є більш вимогливою до версифікаційної майстерності. А це очікувано провокує критичне оцінювання попередніх досягнень.

Утім, такі напади ставалися, на щастя, нечасто. Масове засилання в цензуру рукописів давало плоди: щось таки отримувало дозвіл. Виходило й дещо з великої кількості надісланих до галицьких часописів віршів, оповідань і перекладів. Загалом обраний підхід працював.

Опікуючись редакцією двотижневика «Зоря», Іван Франко посприяв виходу в ньому кількох віршів із раніше надісланих за підписом Іван Перекотиполе (за погодженням з автором), оригінальних творів Василя Чайченка і перекладів із поезій у прозі Івана Тургенєва. Він же запропонував дописувачу надсилати огляди нових україномовних видань. Попри те, що в Херсоні й повітових містах губернії доступ до новинок був значно гіршим, окремі рецензії все ж виходили. Завдяки їм саме в журналі «Зоря» проявляється нова грань творчої особистості Бориса Грінченка — літературного критика і книжкового оглядача, що пише під псевдонімом Б. Вільхівський.

Крім коротких оглядів книжкових новинок, у «Зорі» за 1886–1887 роки вийшли доволі розлогі рецензії на томик Івана Котляревського з «Бібліотеки українських писателів», збірки Панаса Мирного та Івана Карпенка-Карого, п'єсу «Перемудрив» Панаса Мирного і альманах «Степ».

До публікації в числі 17 за 1886 рік редактор подав і розгромну рецензію Б. Вільхівського на три видані Петром Панчешниковим брошури з водевілями Григорія Бораковського. У ній, зокрема, наводилася цитата з прозори ми натяками на подружню зраду. Також у номері подавалися 5 співомовок Степана Руданського, зокрема й антипольська «Що кому годиться». Ці факти обурили редколегію журналу, що позиціонувався як «письмо литера-

¹⁴ Ibid. Арк. 112–113 зв.

турно-наукове для рускихъ родинъ», і стали формальною причиною звільнення Івана Франка. У цих творах «народовецька суперредакція добачила “неморальність”»¹⁵, та насправді відставка була наслідком накопичення непорозумінь. Іван Франко добре розумів це і не тримав образи на колегу, що забезпечило їхню подальшу співпрацю. Номер «Зорі» одразу ж передрукували, замінивши три співомовки на інші, раніше вже опубліковані, а рецензію лишили¹⁶.

Псевдонім Б. Вільхівський відсилав до Вільхового Яру — рідного хутора письменника. Він постав того першого літа, яке він провів не в батьків на селі, а в роз'їздах у статистичних справах.

За кілька місяців автор спробує скористатися ще одним псевдонімом — тепер уже для публікації циклу гостросатиричних віршів «Земляки», спрямованих на активізацію українських сил. У листопаді 1886 року через редакцію «Зорі» до Івана Франка потрапив лист, у якому виразно видно руку і стиль Бориса Грінченка, але за підписом «Д. Гордієнко»¹⁷ (тут згадується п. 5 з першого випуску рукописного журналу «Весна»). Йшлося про обґрунтування необхідності публікації циклу з таким змістом, що було переконливим для Івана Франка. Тому в листі-відповіді він підтримав інтригу: «Чи не знакомий Вам ніякий добродій Гордієнко, котрий прислав до ред[акції] “Зорі” кілька гарних віршів п[ід] з[аголовком] “Земляки”? До “Зорі” вони не підуть, а я пру їх до “Поступу”, і коли Ви його знаєте, то просіть, щоб слав дальші того роду вірші на мої руки, щоб можна було всі разом надрукувати»¹⁸.

Кореспондент із задоволенням продовжив гру, запевнивши в наступному листі, що переказав цю радісну новину Д. Гордієнку, а той пообіцяв надіслати свої твори. На жаль, черговий проєкт Івана Франка з видання журналу «Поступ» теж зазнав невдачі — через політичну неблагонадійність видавцеві погрожували конфіскувати кожен випуск.

¹⁵ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року. *Зібрання творів: у 50 т.* Т. 41. Київ, 1984. С. 438.

¹⁶ Кримський А., Левченко М. Знадоби для життєпису Степана Руданського. (1833–1873). Київ, 1926. С. 110.

¹⁷ Гордієнко Д. [Грінченко Б.]. Лист до ред. «Зорі». [Листопад 1886 р.]. *ВРФТ ІЛТШ*. Ф. 3. Од. зб. 1608. С. 513–516.

¹⁸ Франко І. Лист до Б. Грінченка. [Кін. листопада 1886 р.]. *Зібрання творів: у 50 т.* Т. 49. Київ, 1986. С. 96.

Рукопис збірки під такою назвою та із цим підписом зберігся в архіві Бориса Грінченка¹⁹ і містить правки його рукою. Це зошит-чернетка із вклеєними аркушами з робочими матеріалами до тексту. Збірку складають «Малесенька передмовка» і сім пронумерованих віршів, кожен із яких відтворює певний тип українського інтелігента:

I «Він Українець — це запевне...» (поданий у трьох редакціях, пізніше відомий під назвою «Українець»).

[II] «20 літ за патріота...» (відомий під назвою «Патріот»).

[III] «Боже видколы збираюсь...» (розкриває образ земського статистика).

[IV] «Сегочасный лыцарь Голота» (розкриває образ адвоката).

V «Професор Пшик» (відома і популярна поема автора).

VI «Якъ я славы прыдбав...» (розкриває образ письменника).

VII «Наші батьки» (відомий під цією назвою).

Чотири вірші зі збірки автор опублікував 1892 року у львівському сатиричному народовському журналі «Зеркало», і відтоді вони стали його візитівками. А от псевдонімом «Д. Гордієнко» через кілька років скористається Данило Ткаченко.

Для успішної творчості, для якісних видань, як тепер бачив Борис, потрібне більш розмірене життя. Його потребувала і сім'я, і він це добре розумів, тому ще в нотатках кінця 1886 року накреслив невеликий прямокутний план і приписав: «Знаєш, що оце я здуру почав був малювати? План нашого колышнього будынку! Будынку, котрого ми николы не матымемъ!

Ох, та колы-ж ми такы справди прыпынымось десь и не будемо гасаты, як те перекотыполе, витром гнанеє? Колы?»²⁰

¹⁹ Гордієнко Д. [Грінченко Б.]. Земляки. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 33917.

²⁰ Грінченко Б. [Щоденник]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42205. Арк. 3 зв. — 4.

Т. 31505.

КВІТКА.

Настына Чытанка.

Частьна перша.
і Друга.

Чысла 1-10
та 11-22.

1890-1891.

Б. Гринюк

ОЛЕКСІІВКА

ЛІТО 1887 — ЛІТО 1893

УЧИТЕЛЬ

Червень 1887 року Борис Грінченко разом із сім'єю проводив на хуторі в батька, а вже в липні чи серпні отримав пропозицію від Христини Алчевської приїхати в Олексіївку до школи, щоб познайомитися, обговорити умови праці та дійти згоди.

Село Олексіївка (інша назва — Ісаківка) Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нині частина села Михайлівка Перевальського району Луганщини) прикметне передусім тим, що там у 1879 році утворене Олексіївське гірничопромислове товариство, одним із співзасновників якого став харківський купець Олексій Алчевський. Ця територія, багата на кам'яновугільні поклади й інші мінерали, викликала інтерес промисловців, що дало поштовх розвитку регіону.

Дружина підприємця Христина Алчевська, педагогиня, засновниця Харківської жіночої недільної школи, того ж 1879 року відкриває в Олексіївці школу, перед цим протягом року здобуваючи авторитет серед селян, лікуючи хворих: «Перевязувала раны, завела походный самоварчикъ, который путешествовалъ изъ хаты въ хату, гдѣ оказывался больной, желающій напиться чайку, навѣщала родильницъ, ласкала дѣток, — однимъ словомъ, дѣлала все то, что всегда дѣлала и прежде, очутившись лѣтомъ в деревнѣ среди горюющего люда»¹.

Доволі швидко до Христини Алчевської прийшли діти, які мали бажання вчитися, і наприкінці травня 1879 року в домі подружжя розпочались перші уроки, але вже 3 липня становий вручив «бумагу отъ инспектора къ полиціи» орієнтовно з таким текстом: «По частнымъ слухамъ, до меня дошло, что какая-то женщина между Михайловкой и Селезневкой занимается не-

¹ Алчевська Х. «Исторія открытія школы въ деревнѣ Алексѣвкѣ, Михайловской волости». *Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания*. Москва, 1912. С. 201.

разрѣшеннымъ обученіємъ дѣтей»². З того часу розпочалась кількамиісячна боротьба за можливість продовжити навчання дітей. Христина Алчевська покликала на «Положеніе о начальныхъ народныхъ училищахъ», згідно з яким мала право навчати грамоти вдома, оскільки надання цих послуг не потребувало дозволу училищної ради. Натомість педагогині довелося надавати поліцейську довідку про благонадійність, що морально нищило її, підтвердження шлюбу, а також доводити православне віросповідання і російське підданство. Разом із тим у свідомості лише ясніше викристалізовувався намір відкрити школу: «Мотивы, благодаря которымъ я желала устроить школу не частную, а непременно земскую, были таковы: я могу уѣхать, умереть, между тѣмъ, земство, какъ представитель мѣстной интеллигенціи, навѣрное, поддержитъ учрежденіе — школу, построенную на рациональныхъ началахъ: въ удобномъ каменномъ зданіи, съ богатыми наглядными пособіями, съ хорошей библіотекой и т. п. Съ этой же цѣлью я перемѣнила свое намѣреніе помѣщать школу въ старомѣ домикѣ, а себѣ строить новый и рѣшила жить сама въ старомѣ, а для школы воздвигнуть зданіе по всѣмъ правиламъ школьной гігіены»³.

На жаль, наданими документами справа не завершилась, і у вересні поріг кімнати переступив поліцейський слідчий із питанням: «Признаете ли вы, что школа, существовавшая въ деревнѣ Алексѣевкѣ, Михайловской волости, существовала без разрѣшенія?» Обурена Христина Алчевська подала заяву, факти з якої слідчі перевіряли, допитуючи дітей, а 1 листопада 1879 року отримала постанову судового слідчого: «Ввиду изложенныхъ соображеній и не находя въ дѣйствіяхъ г-жи Алчевской какого-либо преступленія, <...> дѣло это, за отсутствіемъ состава преступленія, предоставитъ для прекращенія въ изюмскій окружной судъ, черезъ господина прокурора»⁴.

Меценатка не лише виступила ідейною натхненницею відкриття школи в Олексіївці, а й пожертвувала на це 3 000 рублів. Тож яку школу вдалося їй відкрити і куди запросили працювати Бориса Грінченка?

«Школа в Олексіївці була однокласова земська з бюджетом в 600 карбованців: платня вчителеві 300 карб., законовчителеві 100 карб., решта витрачалася на сторожа, паливо, світло, дрібний ремонт. Чотириста карбован-

² Ibid. С. 203.

³ Ibid. С. 210–211.

⁴ Ibid. С. 225.

ців на школу давало земство, двісті мусила давати громада. Але Алчевська взяла на себе платити ці гроші, збудувала будинок для школи і за те була попечителькою і без її згоди не могли ні настановити вчителя в школу, ні звільнити з посади»⁵, — згадувала Марія Грінченко.

Школа, за спогадами її випускника Якова Без(г)инського, — «мурована кам'яниця з вікнами навкруги, під зеленим залізним дахом пишна світлиця»⁶. Вимогливе око дружини вчителя зафіксувало трохи більше деталей: «Круг двору попід штахетами посаджено було жовту акацію, а відступивши від неї, ще один ряд ясенків, кленків, берестків; але те все було досить миршаве, бо ґрунт там недобрий. За школою були стовпи, драбини і інше приладдя гімнастичне. В школі була прихожа, де роздягалися діти, два класи: один досить великий, а другий значно менший, бібліотека — зовсім маленька хатинка, вчительська і сторожівка, в якій була малесенька плита, примостка для снання сторожеві та й для сидіння, столик, табурет, та вже більше нічого не можна було поставити»⁷. Методичного, навчального матеріалу загалом у школі було багато: географічні мапи, малюнки з природознавства, чимала кількість книжок. Основний недолік — відсутність повноцінного опалення, оскільки груби були погано зроблені, і ні земство, ні попечителька не хотіли витратити на це грошей.

Христина Алчевська мала жорсткі уявлення про особисту долю вчителя — була переконана, що вчитель має жертвовно служити дітям і не мати власної сім'ї, тому й побутові умови були розраховані на самотню людину (маленька світлиця, яка одночасно виконувала роль учительської). Засновниця школи запросила Бориса Грінченка на посаду вчителя за рекомендацією Михайла Лободовського. За власними спогадами, вона мріяла про «ідейного вчителя» — ідеться про відданість педагогічній справі, — і молодий кандидат, схоже, відповідав запитам попечительки. Тому й пристала на його вимоги надати краще помешкання та підвищити заробітну плату: «Тоді Алчевська згодилась дати йому те помешкання, де жив попередній учитель, і доплачувати до платні 100 карб. на рік, але за тією умовою, що гроші ці виплачуються після екзамену, який покаже, що вчитель добре ви-

⁵ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 45.

⁶ Пісочинець Д. Учителювання Бориса Грінченка... С. 33; Михайлович В. Селянська пам'ятка про Б. Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка*... С. 171.

⁷ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 46.

конував свою роботу. Грінченко на таку умову згодився та поставив і свою умову: коли екзамен показуватиме, що вчиття в школі йде добре, то його не мають права звільняти з посади. Алчевська на це пристала. Умова була не писана, а словесна»⁸. Помешканням виявився будиночок на три світлиці й кухню, загалом умебльований, не було лиш шаф для книжок і посуду, які замінили ящики з-під чаю.

Попри загалом добрі умови для праці у вересні — жовтні 1887 року Борисові Грінченку велось непросто. Потрібно було завойовувати авторитет серед селян, які йняли мало віри, що з «чудного» вчителя буде пуття. Емоційних зусиль потребували й стосунки зі сварливим законовчителем Іваном Миролубовим, доки того не звільнили і не призначили лінивого панотця Василя Діяконова. Він рідко з'являвся в школі, тож згодом його роботу фактично на себе взяв Борис Грінченко.

Знання, які школярі показали під час початкової перевірки, мабуть, вселили б зневіру в душі багатьох інших учителів: «Учні третьої групи, які мали здавати екзамен, одрізнялися від учнів другої групи тільки тим, що як читали, то не в кожному слові робили помилки. Щодо інших знаннів, то всі школярі мали однакові: усі ніколи ще не держали пера в руках, а писали тільки на дошках грифелями; усі не знали з арифметики нічого, окрім того, що вміли писати цифри і не вміли писати числа навіть у межах десятків; усі писали зовсім безграмотно, до того безграмотно, що одне слово розділяли на два, або два писали вкупі, раз-у-раз серед слова вставляли ь і багато було таких, що своє ім'я і прізвище писали з помилками»⁹. Тож затятий учитель одразу запровадив диференційоване навчання, а Христина Алчевська призначила Марію вчителькою йому на допомогу з оплатою сімдесять карбованців за сім місяців.

Молода вчительська сім'я мріяла реалізовувати національну освіту, а це треба було робити нишком, ще й за браку книжок. Софія Русова поклала відповідальність за русифікаторське спрямування школи частково на попечительку: «незалежна, заможна власниця, вона могла-б у своїй школі на селі внести багато українського»¹⁰, але натомість читала селянам багато російських книжок і втішалася, що «укр[аїнський] люд уповні розуміє ці книж-

⁸ Ibid. С. 45.

⁹ Ibid. С. 48.

¹⁰ Русова С. Мої спомини. 1879–1915... С. 172.

ки»¹¹. Борис Грінченко усвідомлював вади її характеру: «Їй затого 50 років, але вона зберегла увесь запал молодощів і цілком уся складається з нервів. Енергія і нервозність — ось основи її істоти. Енергія примушує її шукати неугавно того, чого їй хочеться знайти, а нервозність пособляє тим або іншим фактам надавати неповолі бажаний колір. <...> з такими основами вдачі не можна бути суддею об'єктивним»¹². Розумів і хибність думки, що «український народ вдовольняється і розуміє рос[ійську] літер[атуру]»¹³, а тому разом із дружиною узявся до формування української бібліотеки і з друкованих книжок, і з власноруч переписаних друкованими літерами та оправлених¹⁴.

Щоб досягти бажаного результату в навчанні учнів і виконати просвітницьку місію, доводилось багато працювати. Марія згадувала: «Вчився він з ними і до обід і по обіді, на день не менше, як по вісім годин. А ще треба було писати рецензії до книги “Что читать народу” та й української літературної праці не міг же він занехаяти. Ніколи було, як то кажуть, і вгору глянути»¹⁵. У листі до Трохима Зіньківського від 12 серпня 1888 року шкодував, що взявся за підготовку цього видання, і зрештою, побачивши на ділі, що народ не розуміє тих російських книжок, «вичеркнув свій підпис під усім, що ще не надруковане було»¹⁶.

На другий рік роботи, коли стабілізували більшість процесів, уже вдавалося знаходити час на українознавство для дітей і на літературну працю. Робочий день Борис Грінченко розпочинав о 6 годині ранку і до сніданку писав півтори години. Після сніданку йшов до школи, бо дзвоник на перший урок лунав о пів на дев'яту. Обідній відпочинок був дуже коротким — десять хвилин. Сім'я прагнула дотримуватися режиму і о десятій годині вечора гасила світло, хоча це правило таки порушувалося, «бо часом робота затяглася, а часом цікава книжка не давала гасити світла»¹⁷.

Про результати українознавчого виховання згадував колишній учень Петро Коновалов: «Навчав, як треба любити людей і свою рідну країну, котрої

¹¹ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. 12.08.1888. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 90.

¹² Ibid. С. 90–91.

¹³ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. 9–17.09.1888. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 105.

¹⁴ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 5 зв.

¹⁵ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 53.

¹⁶ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. 12.08.1888. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 91.

¹⁷ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 63.

ми до його не знали, що вона у нас є; навчав жить просто, не лізти в пани, а жить правдиво і чесно. Навчив нас читати по-українськи з своїх книжок, котрих у нього була ціла бібліотека і були писані ним самим печатними літерами»¹⁸. Тож учителеві вдавалося досягти розширення світогляду учнів попри нищівне ставлення до місцевої історії та української культури в тогочасних програмах.

Загалом погляди Бориса Грінченка на освіту і виховання викристалізувалися в низці статей, написаних в Олексіївці, зокрема «Жан Масе», «Народня школа на Україні». В останній учитель пояснює причини згаданого ставлення до історії: «Начальство думає, що коли мужик дізнається, через віщо на світі дощ та що земля круглобока, то він почне вільнодумувати. На підставі цього інспектори забороняють розказувати школярам про такі речі. Не менш турбує їх і те, що мужик може дізнатися, що не сама Росія є на світі та бусурмени, її вороги, а що ці бусурмени і розумніші і освіченіші од Росії і зовсім не бусурмени; дізнатись, що є не сама Москва на світі, а також і Відень, Берн, Париж, Лондон. Вони думають, що мужик тоді почне бунтуватись. Тим вони намагаюця знищити всю ту чужоземщину з школи»¹⁹.

Література, що наявна в шкільній бібліотеці й видається дітям додому, на думку вчителя, не лише не дає повноцінної інформації, а й спотворює історичну дійсність, що спричинює нищення національної самоповаги: «Насамперед груба історична фальш: московська історія дається вкраїнському народові як його рідна, а потім — коротенька згадка про вкраїнський народ як про якийсь додаток до московського. Слова про найкращих синів України, про найкращих борців за її волю, за народне щастя, за світ ви там не шукайте! Там не згадуються ні Сагайдачний, ні Вишеньський, ні Немирич, ні Виговський, ні Шевченко, — ніхто з них ані таких, як вони, бо там замість їх Петри та Катерини, що запрягли наш народ у неволю, там Суворови, Скоблеви, “вешатели” Муравйови! Про народ, як він творить історію, там і згадки нема: там пани, що велять своїм рабам, і більш нікого!»²⁰

Страх, який діти спершу відчували до вчителя, швидко змінювався на почуття поваги, бо «він був такий добродушний та приятний до всіх без роз-

¹⁸ Михайлович В. Селянська пам'ятка про Б. Грінченка... С. 171–172.

¹⁹ Грінченко Б. Народня школа на Україні. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. Кн. 1... С. 95.

²⁰ Грінченко Б. Яка тепер народня школа на Україні. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. Кн. 1... С. 132.

бору школярів»²¹ незалежно від матеріального статусу їхніх батьків. Учнів, що мали проблеми з дисципліною, Борис Грінченко переконував добрим словом: «Хлопці! так робить, як ви робите, не можна, бо у нас із цього буде сварка, а де буває сварка, там нема ладу, а де немає ладу, там немає й добра»²². Взаєморозуміння, яке було його власною цінністю, учитель досягав, перемирюючи години навчання з «перемінами», де хлопці могли вільно бавитись.

Запроваджене з перших місяців роботи диференційоване навчання Борис Грінченко підтримував і надалі, бажаючи «полегчити по змозі роботу менш талановитим учням і розумно використати енергію більш здатних до науки»²³.

Педагогічне покликання визначало небайдуже ставлення родини Грінченків і до подарунків, які попечителька надсилала дітям на свята. Зазвичай це були дорогі цукерки, яких вистачало лише учням поточного навчального року. Тож, зважаючи на вже набутий досвід, учителі домовлялись із меценаткою перед новорічними святами про менш дорогі цукерки та інші подарунки, яких вистачало й учням попередніх років навчання. А на Великдень замість того Марія готувала багато пасок і пиріжків.

Окрім своїх прямих обов'язків, учитель займався лікуванням дітей і місцевих мешканців. Фінансувала цю справу також Христина Алчевська, висилаючи 25 карбованців на рік. У листі до Трохима Зіньківського від осені 1887 року Борис Грінченко розповідав про «вчительські» будні під час спалаху дифтериту: «Я тільки те й роблю, що лазю школярам у глотки та бризкаю їх карболкою»²⁴.

У жовтні 1891 року Борис Грінченко занедужав: почався кашель із кров'ю та зник голос. Марія припускала дві причини: умови праці попередніх років і безпосередній контакт із хворим на сухоти Трохимом Зіньківським. Улітку 1892 року Борис Грінченко звернувся до літнього вже Владислава Франковського, який вів прийом вдома у Харкові, у будинку 2 по Бахметьєвському провулку²⁵. Лікар «звелів лікуватися так, як звичайно лікуються туберку-

²¹ Михайлович В. Селянська пам'ятка про Б. Грінченка... С. 171.

²² Ibid. С. 173.

²³ Ibid.

²⁴ Грінченко Б. Лист до Т. Зіньківського. [Після 17 жовтня — початок листопада 1887]. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 77.

²⁵ Адресь-Календарь. Харьковскій календарь на 1891 годъ... С. 100.

льозні»²⁶. На той час бактерія, яка спричинює цю хворобу, уже 10 років як була відома науці, проте дієвого способу лікування медицина не знала аж до 1930-х років. Натомість пропонувалося забезпечувати комфортні кліматичні та побутові умови. «Все літо Грінченко прожив надворі: і працював, і їв; а спав хоч у хаті та з одчиненими вікнами», і здавалося, що нараджене лікарем «благодатне сухе й тепле повітря катеринославське» виявилось дуже помічним і на якийсь час він «став ніби зовсім здоровий. Але ж тільки ніби»²⁷.

14 травня 1892 року в Харкові мали відзначати тридцятирічний ювілей педагогічної діяльності Христини Алчевської. Борис Грінченко отримував листи від члена Харківського статистичного комітету Василя Іванова, небоги Олексія Алчевського Любови Дашкевич, правління Харківського товариства грамотності за підписом професора Олександра Брандта з проханням долучитися до привітань. Але для запального вчителя дати згоду не видавалося можливим, оскільки він цінував, коли слова збігаються з учинками. Відхилив він і прохання меценатки зачитати фрагмент із їхнього листування. Вочевидь, це разом із відкликанням підпису під рецензіями на книжки, згадані в праці «Что читать народу?», спровокувало бажання попечительки припинити співпрацю з норовливим учителем.

У листі «к одному из украинцев», опублікованому 1912 року в журналі «Украинская жизнь», вона пояснювала їхнє розходження тим, що нового навчального року в класі не було жодної дівчини: «Возвращаюсь изъ-за границы, вхожу въ школу и не вижу ни одной дѣвочки; оказывается, что Б. Д. не сдѣлалъ новаго пріема, находя, что не слѣдуетъ калѣчить украинскую женщину обученіемъ на чуждомъ ей великорусскомъ языкѣ. Это было причиною того, что мы разстались съ нимъ, хотя отношенія наши до конца его жизни не переставали быть доброжелательными»²⁸. Ідеться про другу половину вересня 1889 року, коли Христина Алчевська повернулася з тримісячного перебування на Всесвітній виставці в Парижі.

Таке пояснення викликало обурення Марії Грінченко, і вже в наступному випуску журналу вона навела факти, які мали виправдати її тоді вже покійного чоловіка. У листах від 31 серпня і 25 жовтня 1890 року по-

²⁶ Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 67.

²⁷ Ibid. С. 68.

²⁸ Алчевська Х. Письмо къ NN. *Передуманное и пережитое*... С. 455–456.

печителька раділа, що Марія почала вчити дівчаток шиттю, і дала завдання пошити сорочки учням на закінчення школи. Також у реєстрах новорічних подарунків від меценатки були речі, призначені для дівчаток: стрічки, намиста, сережки.

Серед рукописів Бориса Грінченка зберігся журнал оцінок учнів і фінансових розрахунків з учителем «П'їніе», де є списки двох груп: в одній щонайменше сім із тринадцяти учнів, а в другій — чотири з дванадцяти мали жіночі прізвища²⁹.

Цілком можливо, що інцидент вересня 1889 року був лише випадковим непорозумінням попечительки і норовливого вчителя, який радо залучав до навчання і учнів, і учениць. А проте саме його гостра відповідь запам'яталася Христині Алчевській як головна підстава подальшого конфлікту.

Невдоволення і образу меценатки могло викликати звинувачення в зраді, яке закинув їй Борис Грінченко в першому з «Листів з України Наддніпрянської» під псевдонімом П. Вартовий: «30 років назад подружжя Олексія та Христини Альчевських можна було побачити яко щирих та палких членів української громади в Харкові. З того часу багато відмінило ся, і зовсім у іншому становищу бачимо ми тепер Христину Альчевську. Тридцять років уже поминуло, як зреклася вона свого рідного краю і працює — досить щиро — щоб змоскалити наш народ. Вона заводить московські школи на Україні, читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом і доводить в своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє всю московську літературу по московському. <...> Скажемо так, що Христина Альчевська мала щирий замір послужити просвіті. Але що-ж вийшло з того? Вона тридцять років деморалізувала народ і думаючи, що служить просвіті, послужила темній темряві, послужила ідеї пожирання меншого більшим. Та й не самий народ вона деморалізувала: погані приклади деморалізують і інтеллігенцію, а Христина Альчевська давала поганий приклад, бо її вчинок був — ренеґатство, зрада»³⁰.

Опублікований у чернівецькій газеті «Буковина» 26 червня 1892 року лист Христина Алчевська прочитати могла, адже газету можна було передплачувати в Російській імперії. Більше того, товариш подружжя Грінченків Іван Липа, не знаючи, хто ховається під псевдонімом, спеціально переслав

²⁹ П'їніе. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31608.

³⁰ Вартовий П. Листи з України наддніпрянської. *Буковина*. 26.06.1892. Ч. 26. С. 2.

примірник газети до знайомого, щоб той передав його Христині Алчевській, про що шкодував: «Я певний, що Ви не ремствуватимете на мене, але ж Я зовсім не бажав би підливати масла ув огонь. І коли все наробив я своєю нетактовністю, то міні через се дуже боляче й важко, знаючи, якої шкоди я Вам наробив»³¹. Безумовно, лист погіршував і без того непросту ситуацію в школі.

Марія наводить іншу причину непримиренного конфлікту. Попечителька не захотіла з'ясовувати обставини конфлікту прикажчика Алімича з поденим працівником Титомом. Прикажчик не пустив хлопця лагодити рваний чобіт, натомість наказав прив'язати його до гарби. Як наслідок — хлопець вдома «лежав увесь у пухирях. З пухирів бігла паська»³². Ця драматична ситуація була обговорена і в подальшому листуванні вчителя з попечителькою, у ході якого Борис Грінченко гостріше висловив більш масштабне звинувачення: «Вы, гуманные и хорошие люди, вы хотите народу просвещения. Но как же этот народ будет просвещаться, работая в день 15–16 часов? Где он для этого время найдет? Ведь после 15–16 часов работы можно только спать! Вы хотите просвещения народа. Но ведь просвещение связано с самоуважением! Ведь где нет самоуважения, там не может быть просвещения! А какое же может быть самоуважение у человека, которого ругают площадными словами, бьют плетью и привязывают к арбе. Так обращаются со скотом, — есть ли самоуважение у скота?»³³

Ініціатором розірвання угоди була Христина Алчевська, яка звинуватила вчителя у тому, що він змушує дітей мити підлогу в школі. Той у відповідь нагадав умови працевлаштування і погодився піти лише після того, як знайде новий заробіток. «Хоча заробітку не знайшлося, та Борис Дмитрович таки зрікся школи. Мабуть, у вересні поїхав він здати школу і забрати свої речі»³⁴, — так завершився один із найкращих відтинків життя подружжя і малої Насті.

³¹ Липа І. Лист до Б. Грінченка. 7(18).02.1893. *Листування Івана Липи (1892–1922)*. Київ, 2020. С. 67.

³² Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко... С. 74.

³³ Ibid. С. 80.

³⁴ Ibid. С. 84.

ТАТКО

Грінченки були щасливою сім'єю завдяки міцному зв'язку між ними. Ця енергія добра, любові та єднання була відчутна й помітна їхньому оточенню. Іван Липа згадує враження від першого відвідування родини в Олексіївці, якому передувало лише листування: «Мені відразу стало ясно, що тут проживає справжня українська сем'я без компромісів, що в цьому подружжі повне духове єднання, що обоє складають одну душу, разом роблять одне діло і не легко, може й неможливо розділити працю одного від другого»¹.

Донька була завжди поруч із батьками, і її чутлива дитяча психіка реагувала на все чуте й бачене. Так, восени 1887 року тато абсолютно випадково з'ясував, що Настя вже навчилася читати, бо зрозуміла сам механізм, як із звуків формуються слова². Коли батьки того ж року виявили в доньки потяг до співу, то залучили її до виконання українських пісень і колядок у шкільному хорі. Не цуралися й спільних ігор, зокрема в дурня (карти) чи воза³ (відгадування загадок). Не шкодували грошей на інтелектуальний та емоційний розвиток дитини: Настя мала і куповані ляльки, і передплату на журнали «Дзвінок» і «Бібліотека для молодіжі». Але тато розумів, що цього замало, тому створив рукописні читанку друкowanими літерами та ілюстрований журнал «Квітка».

Водночас, як і всі сільські діти, Настя гралася ляльками, накрученими із клаптиків. Та й одягом не відрізнялася від решти: «Ходила Н. звичайно в українській одежі. Влітку бігала боса і не застуджувалася; восени та взимку — в хаті в черевиках, а надворі в чобітках, бо в калошах бігати незручно, а ковзатися зовсім не можна»⁴.

Дитячі рольові ігри з ляльками дуже швидко переросли в практичну допомогу татові. Так, узимку «Борис Дмитрович учив хлопців вечорами оправ-

¹ Липа І. ЕССЕ НОМО (Пам'яті Бориса Грінченка). *Українська хата*. 1910. Кн. 5. С. 315.

² Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади...* С. 87

³ Ibid.

⁴ Ibid. С. 88.

ляти книжки і вони завели в палітурки всю шкільну бібліотеку українську і свої книжки теж. Бо й Настя теж із ними працювала»⁵.

Художній образ дитячих ігор Насті відбиває татова пісня «Склад» із журналу «Квітка»:

Ніч минула, сонце встало,
Настынятко вже не спить,
Ще не вмылась, не чесалась,
Вже гукає: «Склад несіть!»

Катерина йде в хыжину
І несе вже склад вона.
Стількы мотлоху в тім складі,
Що не знайдеш в йому дна.

Склад стойіть посеред хаты
Почынаецця біда:
Ганчірки, лялькы, папери
Настя з його выклада.

Ось ломачча довжелезне,
Камінюкы, черепкы,
Розіклалыся по хаті
Скрізь усякїї шматкы.

Татко тілкы через хату
Перейты кудысь хотів,
Та й заплутався в тій купі
З ганчірок та папірців.

І крычыть: «Рятуйте, люде!»
Катря з Настею біжать
І заплутаного татка
Почынають вытягать.

День так Настя розкладає,
Завтра буде середа,
Долівкы скрызъ будуть миты:
Насті горе та біда.

Катря каже: «Все ховай ты,
Замету усе я в піч!»
Настыня складать не хоче.
День мыв, минула ніч,

А уранці Катерина
Йде вже хату замітать:
Настынятко бачыть лыхо,
Почына мерщій складать:

Кыда в склад вона і пхає
Папірці і ганчірки
І ломачча довжелезне,
Камінюкы й черепкы.

Катерина склад выносе,
Знову прѣсторо в хатах,
І гуляє вінык вільно
По порожніх долівках⁶.

⁵ Ibid.

⁶ Грінченко Б. Квітка. Настыня Чытанка. Частына перша і друга. Чысла 1–10 та 11–22. 1890–1891. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31505. Арк. 80 зв. — 81 зв.

Христя Алчевська (донька) згадувала про їхні спільні ігри: як разом шукали «кам'яних брусків щоб будувати крамнички», а за скарби були «клаптики паперу, різні стьожечки, зліплені з мокрого піску палянички та паски, то-що...»⁷

Коли Настя хворіла, саме тато, за спогадами Марії, придумував розваги для доньки: «Одного разу вона занедужала — дифтерит був. Жвава була вона дуже, а тут лежати довелося, та ще й самій, бо подрузі її Горпинці не можна було приходити. От, щоб її розважати, тато взяв записну книжку, поналіплював у неї всяких малюнків і понаписував до тих малюнків текст. То вже так догодовив їй! Казала, що це найкраща книжка за всі, які вона знає»⁸.

Однією з причин появи рукописного журналу «Квітка» стала заборона лікаря читати дрібний текст через косоокість. Інша причина постає з автобіографії: «Тоді ж мені довелося вчити й дочку. У мене не було ні одної укр. шкільн. книжки. Я склав і написав для неї друкованими літерами граматику і першу читанку, видавав і журнал "Квітку". Згадую про це, щоб знали, як тяжко доводилось добувати змогу освічувати хоч трохи по вкраїнському»⁹. Сутнісно граматика — це буквар, який став підручником не лише для Насті, а й для усіх дітей, які навчалися в школі. Лише в 1907 році в київському видавництві «Вік» ця книжка побачить світ під назвою «Українська граматика: до науки читання й писання».

Настя дуже любила читати, тож тато склав для неї читанку «Рідне слово» (1889) за зразком однойменної книги Костянтина Ушинського. Друком книжка побачила світ лише в 1912 році, уже після смерті укладача. Підготовкою публікації займалася Марія, тому на обкладинці два імені: «Склали Б. та М. Грінченки». Так вона вирішила, «щоб не робити автора її, Бориса Грінченка, відповідальним за ті вади в книзі, які, може, зробила я, редактуючи та додаючи новий матеріал до читання»¹⁰.

Журнал «Квітка» виходив із 26 грудня 1890 до 5 травня 1891 року — усього 22 номери із суцільною нумерацією сторінок. «Видавець», маючи звичку обґрунтовувати кожную свою дію, на звороті обкладинки зафіксував: «Сю книгу

⁷ Алчевська Христя. Моїй Товаришці. (Спомини в день півріччя смерті Н. Б. Грінченка). Копія. 30 березня 1909 р. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 33380. Арк. 1 зв.

⁸ Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади...* С. 87.

⁹ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 5 зв.

¹⁰ Грінченко Б., Грінченко М. Рідне слово. Українська читанка. Перша після Граматики книга до читання. Київ, 1912. С. 3.

написав татко Насті, як вона не могла читати друкованого, бо воно дрібне, а в неї боліли очі; та й не було тоді таких українських книжок дитячих, щоб їх могли маленькі діти читати [Насті тоді було 5 років]»¹¹. Дитячий журнал, на переконання Бориса Грінченка, має важливу мету, формулювання якої наведене в статті «Періодичне видання для дітей», яка вийшла в львівському часописі «Учитель» 1892 року: «Систематично впливати на дитячу душу, щоб виховати дитину, щоб заложити в її душі підвалини для доброго морального світогляду»¹².

У першому числі видавець, формуючи уявлення в маленької читачки про періодичність часопису, подає вступне слово: «Съ цього дня буде виходыты Настына чытанка Квітка. Вона виходытыме не що-дня, а тоді, як міні буде колы. Квітку може чытаты Настя сама»¹³ (назва журналу виокремлювалася червоним).

Певно, Настя з нетерпінням очікувала кожне число журналу, багатого на різні художні тексти авторства тата і тогочасних письменників, малюнки. Останні, вважав Борис Грінченко, «тоді мають право на місце у виданні, коли відповідають загальній системі дитячого журналу»¹⁴. Читанка мала рубрики «Про Настю» або «Новини», у яких прочитується зафіксована з гумором турбота про здоров'я доньки («Настя усе шморга носом. Як що вона не кыне цього робыты, то в четвертому чыслі ййй патрет, як вона шморга»¹⁵) і прихована радість від малечих ініціатив («Настя почала выдаваты свою газету. Газета звецця “Зоря”»¹⁶). Не обходилося і без констатацій поведінки («Сьогодні Настя уранці крычала. Побачымо, яка Настя буде завтра. Тоді напышемо»¹⁷) та її оцінки («Настя цей тыждень вередувала менш, а шморгала багато. Це гарно, що Настя менш вередувала»¹⁸).

Виховуючи доньку, тато не лише констатував, яка поведінка є доброю, а і складав загадки на кшталт «Чого дурно повна хата?»¹⁹, які провокували

¹¹ Грінченко Б. Квітка. Настына Чытанка. Частына перша і друга... Арк. 1 зв.

¹² Грінченко Б. Періодичне видання для дітей. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. Кн. 1... С. 99.

¹³ Грінченко Б. Квітка. Настына Чытанка. Частына перша і друга... Арк. 2.

¹⁴ Грінченко Б. Періодичне видання для дітей... С. 106.

¹⁵ Грінченко Б. Квітка. Настына Чытанка. Частына перша і друга... Арк. 11 зв.

¹⁶ Ibid. Арк. 25.

¹⁷ Ibid. Арк. 9 зв.

¹⁸ Ibid. Арк. 21 зв.

¹⁹ Ibid. Арк. 25 зв.

дитину до самооцінки. У наступному номері Настя могла прочитати відгук: «Дурно повна хата Настыного крыку»²⁰. Коли поведінка не особливо змінювалась, тато писав про Настю й вірші. Як-от «Пісню про Настю», що її вміщено у 8 числі від 31 січня 1891 року:

Ой хто крык послухать хоче,
То прыйды до нас:
У нас Настя репетує
Щодня по всяк час.
Подывыся ты на Настю,
Як реве вона:
Рот великий, ніс скрывывся, —
Дуже чепурна!
Та ще й шморгать починає,
Носа не сяка,
І тым шморганням та ревом
Людям допіка...²¹

Настя багато в чому наслідувала тата, тож не дивно, що почала писати свій «журнал» для нього. Саме так жанр цього видання називає Марія у спогадах. Друковані літери з часом змінюються на прописні; олівець — на чорнило. Так з'являється «Зоря. Таткова читанка», що містить, за зразком, тексти і малюнки. У рубриці «Новини» 7 числа «Квітки» від 27 січня 1891 року замість виразної похвали засвідчений інтерес: «Перше чысло уже выйшло. Цікаво і друге побачити»²². Тато, певно, хотів ненав'язливо привчати доньку до жанрових відмінностей, виховувати самостійність, а не сліпе наслідування, тому називав її видання газетою, а не читанкою.

Наслідування спостерігаємо і в першому написові («Про татка Татко звичайн пыше про мене і я написала про його»²³), і в малюнках у святковому номері до дня народження Тараса Шевченка.

²⁰ Ibid. Арк. 29 зв.

²¹ Ibid.

²² Ibid. Арк. 25 зв.

²³ Грінченко Настя. Зоря. Таткова читанка. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 33360. Арк. 3.

У 9, 10 і 16 числах «Квітки» (лютий — березень 1891 року) рубрика «Новини» подає оцінку виданим номерам («Воно було б і нічого, та розбіраты погано. Як бы Настя краще пысала»²⁴), спонукає до творчості («Чому Настя не напыше у “Зорі” свойіх віршів?»²⁵), виховує відповідальне ставлення до грамотності, дає оцінку першим поетичним спробам («Выдала Настя четверте чысло “Зорі”. В йому вона багато де чого пыше, та все с помылкамы. Це погано, що Настя стількы помылок робыть. / а ще поганіше те, що часто кінців нема. Оце почне Настя що небудь пысаты, та й не скінчыть. Найкращі там вірші про вербу та про дівчыну, але й ті без кінця: ганчіркы кынець йіх ззілы»²⁶), критикує за наповненість номерів малюнками, а не текстами, тим більше сповненими помилок, і малюнками, «що не розбереш, де квітка, а де тополя»²⁷.

На переконання Бориса Грінченка, помилки шкодять, оскільки, по-перше, дитина, не знаючи, як правильно, може думати, що так мусить бути; по-друге, вони можуть заважати розумінню тексту; по-третє, «треба цього берегтися у віршах, бо там помилка псує часом не самий зміст, а також і вірш, ритм»²⁸; по-четверте, лише грамотний текст може розвивати естетичне чуття.

Любові і наставництва сповнений такий ось каліграфічно виписаний лист до дев'ятилітньої доньки-редакторки. Він складений трохи пізніше, але цим і засвідчує сталість підходу до виховання:

Високоповажна Добродійко!

Якесь страшенно-причепливе одоробло чеплялось до мене сьогодні увесь день, вимагаючи від мене, щоб я притьмом до Вас писав. Не думаю, щоб те одоробло були Ви, бо не хочу думати, щоб Ви були такі незвичайні, як та роскудло-умазана маненька причепа. — На Вашого листа мушу сказати Вам, що передплатники истніють не на те, щоб свої твори присилати, а на те, щоб чужі читати; а на те, щоб писати, истніють співробітники. Коли ж Ваші співробітники такі нікчемні, як Ви пишете, то я в цьому не

²⁴ Грінченко Б. Квітка. Настына Чытанка. Частына перша і друга... Арк. 35 зв.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid. Арк. 41.

²⁷ Ibid. Арк. 68 зв.

²⁸ Грінченко Б. Періодичне видання для дітей... С. 105.

винен. А ось мушу сказати, що коли й у «Зірці» буде стільки помилок, скільки їх є у Вашому листі, то її годі буде відчитати і змислу в їй доглупатися зможете хіба тільки Ви сами та ота розкудлана штучка, що все до мене чеплялася.

З ушануванням
Б. Грінченко

Р. 1894го, місяця лютого
у 5й(17й) день, з Чернигова

Чернигів

Редакція часопису «Зірка»
ВП. Редакторів Маківці.²⁹

Покинувши Олексіївку, сім'я мусила кілька місяців жити в Харкові. Обмін часописами тривав і ставав більш цінним, бо Настя опинилась, за спогадами матері, без дитячого товариства. А розмови, свідками яких вона ставала, здебільшого мали депресивний характер: «Тоді до нас ходив Степаненко, його при нас уже випустили з тюрми, ще деякі хлопці ходили. Розмовляли часто про утиски, про боротьбу і вона все слухала»³⁰. Але і раніше Настя не могла не чути серйозних розмов, адже татове життя було повне науки, політики і, звісно, творчості.

²⁹ Грінченко Б. Лист до Насті Грінченко. 05.02.1894. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44337.

³⁰ Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади...* С. 89.

ПИСЬМЕННИК

У цей період Борис Грінченко пробує подати до цензури різножанрові видання, де під однією обкладинкою об'єднані вірші та оповідання, наприклад «Збірник нових віршів і оповідань», який так і не був допущений до друку. Збірка містила твори, написані переважно в попередні два роки: «І. Вірші: Один, один я тут. — Тепер! — Одинокий, в чужому цім краю. — Сон. — Купання. — Ів. Попович. — Безпритульний. — Як свій шлях я скінчу...! — Прийдуть часи. — і згадалися мені на чужині. — Не шуміть, жита! (З Кольцова). — Професор Пшик. — Кара. — Вітер виє, плеще хвиля. — Вона співа (сонет). — Переспів: Хай на землю сніг спадає (з Гейне). — Дільба землі (з Шіллера). — Пий кубок життя, поки п'ється. II. Оповідання: 1. Санько. 2. Одна, зовсім одна»¹. Загалом щороку до цензури Борис Грінченко надсилав до 15 рукописів, серед яких 12 являли собою літературу для народу. Такі дані він наводить у листі до Володимира Левицького (Василя Лукича) від 31 травня 1891 року.

Як і завжди, письменник потребував спілкування зі своїм читачем, якого ледь не в кожному творі спонукав до дій. Адресував ці заклики молодому сучаснику, якого бачив однодумцем, співтворцем майбутнього:

Ти тоді уставай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі!..²

Поет був переконаний, що зрадники, пасивні спостерігачі за знеціненням національної гідності, яке призводить до втрати ідентичності, заслуговують на публічне засудження словом. Саме тому в цей період утверджує

¹ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка.... С. 380, С. 354.

² Грінченко Б. Тепер! *Твори*. Т. 9. Поезії. Кн. 1. Київ, 1929. С. 44.

чотири найважливіші, на його думку, цінності: ідентичність, любов, працю і боротьбу:

Працюй і борися на світі,
Найбільше ж люби і кохай
І що б ні почав ти робити —
Любов'ю усе ти вінчай³.

Сповідування і проголошення їх — життєве кредо митця. В автобіографії 1892 року він згадує, що завдяки підтримці Володимира Шухевича, Костя Паньківського і Василя Лукича зреалізував можливість працювати задля втілення ідей, яким був готовий присвятити життя. Завдяки цим галичанам розширилося коло журналів, у яких публікувалися його твори: «Поступ» («Ярина», «Смерть отаманова»), «Буковина» («З'єднання», «Моє щастя», «До народу», «Тяжкої праці зазнаєм»), «Зоря» («Розмова», «Ярина», «На могилах», «Зима гнітить», «Дніпро реве (Сон)», «Велика вечеря»), «Дзвінок» («Ранок», «Осінь», «Весна», «Зорі») та інші видання.

Надсилає письменник рукописи й окремим видавцям або ініціаторам збірок, зокрема Володимиру Александрову, упоряднику першого і другого випусків альманаху «Складка», Костю Паньківському, чиї соціальні зв'язки були дуже широкими: «член правління “Просвіти”, “Руської бесіди”, “Руського педагогічного товариства”, член НТШ, редактор відділу новин газети “Діло”»⁴. Контактує з письменниками Олександром Катрухіним (Катренком), Володимиром Самійленком, Олександром Кониським, відсилаючи свої вірші до їхніх збірок.

У віршах поет тяжіє до використання прийому контрасту. Митець протиставляє «брязкіт злота», владу і славу здатності «умерти за рідний свій край»⁵. Праведне щоденне буття передбачає вміння любити людей, робити добро і не вміти робити зла⁶. У діалозі «Розмова» письменник шукає причини панування нудьги та суму. З одного боку, це «моральний гніт»:

³ Грінченко Б. Пий кубок життя, поки п'ється. *Ibid.* С. 94.

⁴ Кіраль С. Анотований іменний покажчик. «...Віддати зумієм себе Україні»... С. 471.

⁵ Грінченко Б. Моє щастя. *Твори.* Т. 9... С. 89.

⁶ Грінченко Б. Зорі. *Ibid.* С. 107.

Бо кожна вільну думку,
Бо кожне серця поривання щире
Ще в зародку, з початку зупиняла
Зневага, сміх, а то й ворожий замах⁷.

З другого — виховання батьками, що втратили ідентичність:

Чужі пісні зустріли нас в житті,
Чужі слова нам мати промовляла,
Бо рідними своїми гордувала,
І рідний край їй наче й не існував⁸.

Сукупність чинників: власний пережитий у дитинстві досвід, спілкування з Христіною Алчевською, учителювання в російських школах, де він фактично мусив долучатися до зросійщення українських дітей, спричинили його художнє осмислення денаціоналізації:

І ми зросли з нерідними думками
І ми людей змагалися любити,
А свій народ і край свій не любили —
І не могли, бо і не знали їх...
І так зросли...⁹

Втрата ідентичності також може бути спровокована страхом і елементарним прагненням вижити:

За хліба той шматок б'ючись,
Під батогом зігнувши спину,
Забув, і хто такий він є,
Забув і рідну країну¹⁰.

⁷ Грінченко Б. Розмова. *Ibid.* С. 140.

⁸ *Ibid.* С. 141.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Грінченко Б. Тяжкої праці зазнаєм... *Твори.* Т. 9... С. 212.

У 1890 році «Зоря» друкує цикл Бориса Грінченка «Весняні сонети», започаткований ще на Херсонщині. У чотирнадцятому сонеті митець дає просту відповідь на питання «Скажи, коли нам ждять тієї хвилини, що доля всім дасть широко дихнуть?»¹¹ — лише власною працею і натхненними заклинами, що допоможуть знищити зневіру, доводити справу свого життя.

1893 рік прикметний у житті поета виходом його першої збірки поезій «Під хмарним небом» за межами Російської імперії накладом Товариства імени Шевченка. Змістово вона складалася зі 122 оригінальних віршів і 17 переспівів з Генріха Гейне, Йоганна Вольфганга фон Гете, Фрідріха Шиллера, Олексія Кольцова, Аполлона Майкова, Олексія Плещеева, Якова Полонського, Левка Боровиковського і А. П. Мельницького¹². У передмові до збірки, датованій 26 вересня 1893 року, автор під псевдонімом Василь Чайченко пояснює добір віршів і характеризує її загальну емоційну тональність: «З друкованих та недрукованих своїх віршів я взяв до цієї книжки те, що здалося мені кращим. Я переглянув потім рукопис. Невесела книжка: журба та сум та часом поривання боротися за яснішу долю, — ледві блисне іноді щось веселіше. Не повеселить така книжка, хіба засмутить читача!» Вину за такий настрій збірки митець не приймає на себе, адже «під хмарним небом не засьпіваєш веселої пісні...»¹³

До видань «Дзвінок», «Зоря», «Батьківщина» поет надсилає також віршові байки. Пізніше з них у Чернігові утвориться збірка «Байки. Поскладав Байорис Грінченко (В. Чайченко)» (1895), основний зміст якої становили твори 1888–1893 років. Структурою, жанровими ознаками і суспільно-виховним потенціалом вони органічно вписувались у контекст реалістичної байки другої половини XIX століття. Зрозуміла і близька читачам тематика, фольклорні мотиви, переосмислені зооморфні образи, психологізм — ці прикметні ознаки робили їх упізнаваними.

Успіхи Бориса Грінченка у віршованих жанрах засвідчили і поеми цього життєвого етапу: «Професор Пшик», «Христя», «Лаврін Костер», «Беатріче Ченчі», «Галіма», «Хома Макогін, убогий наймит».

«Баляда сьогочасна “Професор Пшик”» — гостра сатира на тих представників науки, які, позиціонуючи себе патріотами, свою діяльність пронизують фальшивими дріб'язковими справами. Вони обіцяють:

¹¹ Грінченко Б. Весняні сонети. *Ibid.* С. 139.

¹² А. Р. Melnický — псевдонім чеського публіциста Антоніна Пеланта (Antonín Pelant).

¹³ Чайченко В. Під хмарним небом. Вірші. Львів, 1893. С. 4.

Покажу, як мусим жити
І які пишуть книжки,
Щоб народніми зостатись
І розвинути як слід¹⁴.

Але внаслідок їхньої діяльності в Україні...

Темний дурений народ
Без книжок, без хліба й світу
Низько кланявсь глитаєм¹⁵.

Художнє осмислення вчинків вихованої самотнім батьком «убогим лоцманом» гордовитої дівчини, чия «врода пишная» розбила не одне козацьке серце, у поемі «Христя» — типове для літератури другої половини ХІХ століття. Зміст поеми «Лаврін Костер» Борис Грінченко націлює на віру в силу науки й кохання. Твір віддзеркалює, наскільки поруч ці почуття були в реальному житті письменника.

Поема «Беатріче Ченчі», присвячена Трохимові Зіньківському, є інтерпретацією життя і смерті дочки римського аристократа Франческо Ченчі. У поемі сміливо висвітлюється сексуально-агресивний потяг батька до доньки. Кожна наступна частина розкриває окремі протистояння протилежних сил, які разом забезпечують поемі динамічність, гостроту й художню досконалість.

Національно-патріотичним стрижнем пронизана поема «Галіма». Зрада Батьківщини карою дочкою України призводить до втрати пам'яті. І лише відтята голова козацького отамана, яку велів поставити у дворі переможець-баша, спровокувала усвідомлення втраченої ідентичності:

І все, що забула, згадала вона,
І рідну країну згадала,
І віру Христову, і батька свого...¹⁶

¹⁴ Грінченко Б. Професор Пшик. Баляда сьогочасна. *Твори*. Т. 9... С. 98.

¹⁵ *Ibid.* С. 98.

¹⁶ Грінченко Б. Галіма. *Твори*. Т. 9... С. 176.

Фінал поеми — світоглядний вибір Бориса Грінченка, адже ідентичність — та цінність, за зневаження якої розплатою є смерть. Категоричність і максималізм — етичний вибір письменника. Втрата волі й прагнення боротися з поневолювачем теж призводять, на його думку, до втрати ідентичності.

Розмаїта палітра творів Бориса Грінченка доповнилась також малими жанрами: оповіданнями, казками, прозаїчними етюдами. Усі вони прикметні увагою до художньої деталі, майстерно виписаними характерами і перипетіями їх становлення, виразним психологізмом, розумінням вікової диференціації, багатим ціннісним потенціалом, широкою тематикою. З видавничого погляду 1887 рік був нещасливий для них. Надіслані оповідання не побачили світу, оскільки і «Чернігівський збірник», і другий випуск «Складки» не отримали дозволів. У 1888 році київський і одеський цензурні комітети забороняли кожне друге оповідання автора. Та принаймні ті, яким щастило більше, були не менш пізнаваними й отримували схвальні оцінки.

У 1889 році він подав до цензури збірник віршів для дітей «Квітка», але дозволу до друку не отримав. Удруге підготував, щоб відіслати до цензури за рік, 11 вересня, але й цього разу список рукописів подружжя не містить поміток щодо отриманого дозволу. Дитячу читанку «Казки і оповідання» київська цензура дозволила 12 вересня 1889 року, окрім низки творів: «Бідний вовк», «Немилосердна кара», «Дурень», «Чернець», «Комарі», «Три брати», «Поганий сусіда». У 1891 році Борис Грінченко готує «Колоски. Збірник казок та оповіданнів». До першого одеського видання цього збірника в 1891 році увійшов 31 твір, тоді як до другого, чернігівського, 1898 року — уже 35.

Рецензії на перше видання «Колосків» містили і критичні зауваження, зокрема щодо ідеї оповідання «Мудрый Грыцько»: «Главная мысль, мысль высоконравственная, выражена такъ не ясно, такъ туманно, что малоразвитой читатель очень легко пойметъ ее въ смыслѣ противоположномъ, въ смыслѣ враждебномъ “наука”, т.-е. просвѣщенію, а этого надо избѣгать»¹⁷. У другому виданні збірки цього оповідання вже не було. Інший рецензент зауважив, що «далеко більша половина казок та оповідань з-основана на грошах», тоді як краще було б, «коли-б “Колоски” містили у собі більш або менш рівні поділи про всякі речі, бо про самі гроші як не пиши, з яких боків про їх не розкажуй, але-ж гроші застають ся грішми і оповідання про їх хоть і цікаві,

¹⁷ [Рец. на:] «Колоскы». В. Чайченко. *Русская мысль. Библиграфическій отдѣлъ*. 1892. Кн. 2. С. 85.

але коли їх багато, то приїдають ся»¹⁸. Обираючи сюжети на матеріально-побутові теми, автор утверджував працелюбність, чесність, щирість, дружбу, а засуджував хитрість, жадібність тощо. Матеріально-побутова тематика представлена в контексті родинних стосунків, зокрема передачі досвіду від батька до сина. Вірогідно, цей задум був важливий для письменника, оскільки тематичних акцентів у другому виданні він не змінив.

Місію поширення праці колег Борис Грінченко реалізує через укладання збірника творів українських письменників «Як лінивих учити та розум купувати», до якого подає такі твори: «1. Стороженко. Вчи лінивого не молотом, а голодом. 2. Гребінка. Човен. 3. Метлинський. Смерть бандуриста. 4. Квітка. Купований розум. 5. Гулак-Артемівський. Солопій та Хівря»¹⁹.

Від 21 грудня 1890 року письменник відправляє в редакцію галицької «Зорі» частинами повість «Сояшний промінь» під псевдонімом В. Чайченко. Василь Лукич відповів 15 січня 1891 року: «“Сояшний промінь” — прочитав; очевидно сю частину, котру зволили ласкаво надіслати. Кажу щиро: вельми вона мені сподобалась і буде окрасою “Зорі”. Тенденційна ся повість наскрізь і в наших гірких обставинах вона дуже на часі: бажати-б належало, щоби наші письменці не спускали з ока тої дороги, котрою можна дуже добре зробити і дуже багато. Люди — загал — найліпше люблять читати повісти — і переймати ся річами, там піднесеними»²⁰; «Дістав також і кінець повісти “Сояшний промінь”. Вона міні дуже сподобалась — і на мій погляд вона може багато зробити для нашої справи між земляками на Україні: вона повинна привернути до нашого діла неодного байдужого... Я певне поміщу її в “Зорі”, але ледви сего року»²¹. На сторінках видання твір вийшов уже в 11–22 числах того ж року.

Уважаючи Бориса Грінченка «щирим і не безталантливим писателем»²², Михайло Драгоманов відгукнувся рецензією. Визнавав, що повість цікава і привертає читацьку увагу, але послідовно наводив усі її недоліки: нелогічний фінал, ненатуральне мотивування драми Катерини. Марка рецензент

¹⁸ Ш-ко М. [Рец. на:] Колоскы. Збірникъ казокъ та оповиданнйвъ. — Одеса, 1891 р. 114 стор. 16°. Зоря. 1892. № 10. С. 198.

¹⁹ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірньої та Вас. Чайченка... С. 360.

²⁰ Лукич В. Лист до Б. Грінченка. 15.01.1891. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 38341. Арк. 1–1 зв.

²¹ Лукич В. Лист до Б. Грінченка. 22.03.1891 (н. ст.). *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 38339. Арк. 1.

²² Драгоманов М. Соляшний промінь. Повість Василя Чайченка, Зоря 1892, чч. 11–22. *Народ*. 08.04.1893. С. 62.

бачить не живим типом, а лялькою, тому й безпомічним. Схожу оцінку дасть і Олександр Дорошкевич. На думку літературознавця, це найкраща повість з-поміж чотирьох, що належать письменнику, хоч водночас вона «не додержує художніх вимог: постаті там бліді, невиразні й нежиттєві, самий сюжет штучний, с надуманим кінцем (смерть Катерини), а довгі дискусії й суперечки дієвих осіб стають на заваді дії і в значній мірі зменшують художнє вражіння»²³.

Головний персонаж повісті — студент історико-філологічного факультету Марко Кравченко — один із репрезентантів молодого покоління. Життя в родині, де батько зловживає алкоголем, а мати померла, коли малому було вісім, «зробило хлопця дуже рано поважним, замисленим»²⁴. Пошуками сенсу життя, впливом творчості Тараса Шевченка і кількох «книжок з історії української»²⁵ на формування світогляду Марко Кравченко нагадує самого автора. «Розумна і з самостійною натурою»²⁶ Катерина Городинська доповнює образ покоління, що прагне змін. Марко переконаний, що слово має потужніший, результативніший вплив на людину, ніж сила, і упевнено втілює цю максиму в реальне життя: «З того часу Марко з Катериною почали часто розмовляти то про поражені книжки, то про всякі інші питання»²⁷. Читання і розмови про ідеали та моральність наворачтали Катерину на новий шлях. Зрештою вона змінюється і поділяє більшість поглядів Марка, але письменник реалістично показує тривалість цього процесу.

Партнери не обов'язково мають бути одностатевими в усіх життєвих питаннях, але їх об'єднуютимуть найважливіші цінності:

«— Алеж людина живе не самим власним, особистим життям. Єсть у кожної людини святиня вища від власних почуттів, од власного щастя. Такою святинєю стався мені мій рідний край, моя Україна. Я присягався присвятити їй своє життя. І та людина, що я кохаю, кого благаю з'єднати своє життя з моїм, — повинна йти зо мною до однієї мети.

Голос у його тепер не тремтів. Він зробився тихий, але в йому чулася сила глибокого, повік непорушного пересвідчення»²⁸.

²³ Дорошкевич О. Борис Грінченко. *Українська література*. Київ, 1928. С. 272–273.

²⁴ Грінченко Б. Соняшний промінь. *Твори*. Т. 1. Повісті та оповідання. [Харків], 1931. С. 210.

²⁵ Ibid. С. 211.

²⁶ Ibid. С. 214.

²⁷ Ibid. С. 227.

²⁸ Ibid. С. 247.

Контрастним зображене покоління сільської молоді. До промовистих описів одягу та зовнішності молодих шахтарів («Деякі парубки були навіть погано повмивані після роботи в вугільній шахті»²⁹) автор додає пісню, певно, безпосередньо взяту з реалій робітничих селищ Луганщини:

Повій, повій вітирок,
Іс трахтиря в погрібок:
Там бутилки шевеляцца,
А стакани говорять:
У гуляньї при компаньї
Парінь девушку абнял...³⁰

Автор виразно показує, що покоління зі сформованим ціннісним світом покликане зрушити стан справ у суспільстві, сприяти конструктивному руху вперед, формувати гостру потребу жити життям, сповненим сенсу, сенсу суспільного. Для Катерини ним стали можливість вчителювати й усвідомлення любові до Батьківщини. Для зображення покоління письменник послуговувався доволі простими художніми засобами, але завдяки цій простоті увиразнена боротьба у свідомості Марка між особистим щастям і почуттям обов'язку. І тільки завдяки силі його розуму та переконання досягається гармонія, зокрема й у короточасному, але повноцінному відчутті щастя Катериною.

У 1891 році завершена робота і над повістю «На розпутті», перші розділи якої 20 січня 1892 року відправлено до редакції «Зорі». Символічна назва точно висвітлює ситуацію вибору життєвої місії, шляхів наближення інтелігенції до народу. Два можливі сценарії втілюють головні персонажі Демид Гайденко та Гордій Раденко. Завдяки розставленим ціннісним акцентам виявляється авторська прихильність і духовна близькість до першого з них.

Своєрідним підсумком здобутків прозаїка часів учителювання в Олексіївці став тритомовик його творів, що побачив світ 1892 року у Львові коштом Товариства імени Шевченка. Невеликі за форматом і обсягом, ошатні, але доступні за ціною книжки містили 24 оповідання і нариси (у першому томі), повісті «Соняшний промінь» і «На розпутті» (окремими томами). Ра-

²⁹ Ibid. С. 215.

³⁰ Ibid.

зом зі схожою за форматом і обсягом збіркою віршів «Під хмарним небом», що вийшла наступного року, це видання засвідчувало присутність популярного письменника в культурному просторі цілої України, поважний обсяг, а також естетичні та ідеологічні засади його творчості.

2 серпня 1891 року Борис Грінченко розпочав роботу над перекладом п'єси Фрідріха Шиллера «Вільгельм Телль», який задумував, хоч і з острахом, ще від січня 1887 року, про що згадував у щоденнику. Робота тривала чотири місяці, а 17 лютого 1893 року текст був остаточно відредагований. Ця драма була близькою перекладачеві, адже в ній возвеличувалась сила народу: «Не Телль, а тільки весь народ і міг бути героєм у творові, що має описувати, як визволялись швейцарці з неволі. Це позначилося навіть і на концепції драми: сцени, де виходить Телль сам, беруть хіба п'яту частину в їй»³¹. Друком переклад вийде значно пізніше, 1908 року, у серії драматургічних перекладів подружжя.

Працюють Грінченки в цей період і над науково-популярними нарисами для дітей, що виходили й окремими брошурами («Розум та почування у живої тварі»), й у періодиці, зокрема у «Дзвінку» («Іван Котляревський», «Григорій Квітка», «Марія Біар», «Сахар» та інші). Так майстерність художнього слова поєднувалася з науковим підходом, а це сприяло прагненню до повноцінної роботи на науковій ниві.

³¹ Грінченко Б. Три жіночі постаті. *Зібрання творів. Літературознавча спадщина*. Кн. 2. Київ, 2022. С. 337.

НАУКОВЕЦЬ

Спостереження за побутом селян під час мандрів Херсонською губернією і більш сталого життя в Олексіївці остаточно утвердили Бориса Грінченка в думці, що збирання фольклорного й етнографічного матеріалу варто спрямовувати не лише на наукове його опрацювання. Підготовка і поширення серед пересічних «читачів з народу» недорогих видань дум, легенд, казок, пісень мали би засвідчувати поважне ставлення до цих скарбів, підтримувати їх виховну роль у рамках традиційної культури. Це він намагався довести, дискутуючи з Михайлом Комаровим: «І той самий читач, прочитавши думи про М. Богуславку, про С. Кішку (я поневолі беру вже другу епоху), зрозуміє з їх хоч те, що це були козаки, що вони воювались с Турками, що терпіли такі й такі муки і що це десь у нас було. Останнє він не так зрозуміє, як почує серцем, бо на його повіє своїм щиронароднім духом, котрого він не знайде у правильному літературному викладі. <...> Нарешті проміж думами єсть такі, котрі, не торкаючись або трохи торкаючись до історії, розробляють питання чисто моральні»¹.

Дотичні думки лунали й у серії публіцистичних статей 1892 року, які з політичних причин виходили за підписом «Б. Вільхівський» у часописах за кордонами Російської імперії: у «Буковині» («Дещо про вкраїнські видання») та у львівських «Зорі» («Українська книжка на селі») й «Учителі» («Періодичне видання для дітей»). Останню статтю — перероблену й перекладену російською мовою — Борис Грінченко за три роки видасть у «Земском сборнике Черниговской губернии».

Результатом реалізації такого підходу стали недорогі видання, як-от збірка анекдотів «Веселий оповідач» (1888), казки «Брат і сестра», «Кривенька уточка», «Царівна-жаба», «Дівка-чорнобровка і сорок розбійників» (1890), «Яйце-райце» (1892), думи «Івась Удовиченко», «Олексій Попович», «Мати-удова і три сини», «Сестра і брат» (1890). Разом із тим казки «Іван

¹ Грінченко Б. Лист до М. Комарова від 08.02.1890. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40924. Арк. 2–2 зв.

Голий», «Москаль» і збірники народних пісень «Лірник» і «Пісні» не пропустила цензура. Вдалим доповненням були й авторські прозові та віршові обробки фольклорних мотивів і сюжетів, що під псевдонімом «В. Чайченко» виходили окремими брошурами, а також у галицьких і буковинських часописах «Зоря», «Батьківщина», «Дзвінок», «Буковина» та інших.

Проте новими для цього періоду є спроби власне наукового опрацювання зібраного або спостереженого етнографічного матеріалу. Так, «Кіевская Старина» у вересні 1888 року надрукувала замітку «Нѣкоторые остатки старины въ Херсонщинѣ»², де автор узагальнив інформацію про цікаві матеріальні й фольклорні артефакти з кількох українських сіл, зібрану під час статистичних відряджень. Хоча стаття не відзначається глибиною та системністю викладу матеріалу, проте демонструє уважність і прискіпливість дослідника, цілком відповідно до характеристики Олександра Браунера.

На жаль, невідомими лишилися доля і зміст іншої праці під назвою «Турецька неволя в народних піснях». У спогадах «Умови Грінченкової праці» Олена Пчілка наводить замітку дружини, у якій цей рукопис згаданий серед інших, заборонених цензурою³. Можна лише припускати, що це міг бути популярний виклад української історії, ілюстрований народними піснями відповідної тематики.

Стале вчительське життя в Олексіївці давало можливість більш системно відстежувати книжкові новинки та повніше розкрити іпостась літературного критика, що виступав під іменами Б. Вільхівського та В. Чайченка. Основним майданчиком для публікації його рецензій у цих роках знову ж була львівська «Зоря», яка охоче друкувала огляди українських новинок. І в цій ролі Борис Грінченко виразно еволюціонував. Якщо системні полемічні виступи, як-от проти водевілів Григорія Бораковського, лише утверджували його позицію, то тепер він спрямовував вістря критики проти потоку книжок україномовних графоманів-початківців, підтримуваного все більш популярними українськими видавцями-книгарями. При цьому критики аргументованої, заснованої на розумінні аспектів розвитку української літератури й індивідуальної творчості.

Так, у дописі «Дві книжки», що вийшов у «Зорі» наприкінці 1890 року, рецензент розпачливо спостерігає деградацію української літератури, започатковану пасіонаріями-одинаками, як-от Григорієм Квіткою-Основ'янен-

² В. Ч. Нѣкоторые остатки старины въ Херсонщинѣ. *Кіевская Старина*. 1888. Т. 22. Кн. IX. С. 73–75.

³ Пчілка Олена. Умови Грінченкової праці... С. 8.

ком, Петром Гулаком-Артемівським і, звісно ж, Тарасом Шевченком. Саме він зміг запалити до літературної роботи хоч і невеликий, а проте гурт послідовників. Та за якийсь десяток років на зміну справжній літературі, як стверджує автор, прийшла макулатура, до якої зараховує поміж низки інших і рецензовані видання: «Невеличкий збірник творів Г. Кернеренка» і «Смиховини — Сборникъ малорусскихъ сценъ, рассказовъ и загадокъ Ф. М. Устенка-Гармаша». Однак якість форми і змісту в них така низька, що вони навіть не заслуговували докладного аналізу від рецензента, який обмежився констатаціями мовних недоліків і згаданими вже розпачливими прогнозами.

Важливо, що такі зауваження не були зумовлені упередженнями щодо авторів-початківців. За півтора року Борис Грінченко надіслав автобіографію Омелянові Огоновському до його «Исторіи літературы рускои», де скаже про свої ранні твори: «Почавъ — на превеликій мѣй жалъ! Мало освѣченный, недбалый навѣтъ про форму вѣршову, понадруковувавъ я чи-мало такого, щѣ вельми потѣмъ його соромивъ ся. И доси не можу розгорнути своихъ “Новыхъ пѣсень та думъ” (Киѣвъ, 1887), не почувавъ соромѣ. Правда, зрозумѣвши свои помылки вже тодѣ якъ процензурованный рукопись бувъ у Киѣвѣ, я зѣ усѣми силы протестувавъ проти того, щѣбъ цю книжочку выдавати (хѣа й не мѣгъ нѣчого зробити), але-жъ не можу не соромитись того свого минулого нехлюйства, и коли часомъ трохи й выправдѣвую себе, то хѣба тымъ, що я бувъ самъ, и нѣхто минѣ не порадивъ кращого, — анѣ приватно, анѣ друкомъ»⁴.

Такі образ і роль літературного критика Борис Грінченко послідовно втілював і в рецензіях на дебютні збірки «Степові думи та співи» Івана Манжури і «3 поезій Володимира Самійленка». Піддаючи нещадній критиці мову в першій з них, критик усе ж зауважує: «За те єсть у д. М. декільки віршів, од котрих віє суто-українським народнім духом при виразній и музичній формі»⁵. А от добротні віршова форма та мова в другій дали рецензентові можливість назвати ці твори справжньою поезією й заглибитися в питання змісту. За слушними порівняннями з античною та класичною німецькою поезією постає образ уважного ерудованого читача, здатного відчувати тонкі нюанси художньої образності⁶.

⁴ [Грінченко Б. Автобіографія]. *Огоновський О. Исторія...* С. 374.

⁵ Вільхівський Б. Нові українські книжки. [Рец. на:] 1) Іванъ Манджура. Степові думи та спивы. Спб. 1889. — 8-а, боковы 37. *Зоря*. 1889. Ч. 13–14. С. 235.

⁶ Чайченко В. [Рец. на:] Зъ поезій Володимира Самійленка. Частына перша. Кіів, 1890. Стор. 47 в 8-ці. Ціна 20 коп. *Зоря*. 1891. Ч. 4. С. 79–80.

Як засвідчують рецензії, Борис Грінченко добре орієнтувався в тогочасних інтертекстуальних взаємодіях і легко відстежував впливи та запозичення, які сповнювали збірки поезій молодих авторів на шкоду їхній оригінальності. Чи не тому саме в цей період він активно працює на полі популярних біографій знаних українських авторів. З одного боку, це мало сприяти більш природному виробленню суспільного визнання українського літературного канону. А з другого — сформувавши більш обізнаного, а отже, і вимогливого масового читача.

Саме в такому контексті варто розглядати й полемічний виступ М. Загірної та В. Чайченка проти Олени Пчілки. Їхня коротка «Заява» вийшла в «Зорі» майже одразу після чергового фрагменту праці «Історія літератури рускої» Омеляна Огоновського. У ньому укладач навів лист Олени Пчілки з її візією власного місця в літературному процесі передусім не як наслідувачки творчості Марка Вовчка, а як самобутньої авторки, що розвиває українську літературну мову. Вона підтримувала думку Омеляна Огоновського, що Марко Вовчок є літературною містифікацією: «За се Украина має складати Вамь велику подяку, бо справдѣ, яке-то колись було неславне для украинської мови й литературы переконання, що нѣби-то якась перша-лѣпша кацапка, зъ-роду не чувши украинської мови, ледви захотѣла, у два днѣ перейняла мову за всѣма найтоншими єи власностями и почала писати по-украинськи, — та ще якъ! — краще всѣхъ украинськихъ повѣстярѣвъ! Далє-бѣ, се зневажало украинську мову: що-жъ то за-така особна, характерна мова и письменнѣсть, коли всякій чужосторонецъ возьме и заразъ писати-ме, так ще якъ досконало! Отже Вы першій прилюдно пѣдорвали сю думку, наполовину скинувши зъ нахабной кацапки украдену нею украинську личину, чи той почесный вѣнецъ прекрасного украинського автора!»⁷

Не вступаючи в аргументовану дискусію, автори «Заяви» наголосили, що неприпустимо так називати Марію Марковичку, хоч скільки вона доклала зусиль до творів, які забезпечили поступ української літератури. Бо у такий спосіб виявляється невдячність, нетолерантність до іншого народу і зрештою нетактовність: «Видаєть ся так, мов-би Московку лають за те, що вона Московка, — ми-ж, стоячи до загиину за своє національне право, мусимо вкупі з тим дбати не про межинародне ворогування, а про межинародну згоду»⁸.

⁷ [Пчілка Олена. Лист до О. Огоновського]. Огоновський О. Історія літератури рускої. Зоря. 1892. № 6. С. 111.

⁸ Загірня М., Чайченко В. Заява. Зоря. 1892. Ч. 11. С. 220.

Подружжя пропонувало підписати «Заяву» також Іванові Липі та Олександру Катрухину (Катренку), проте ті відмовилися: перший — мовчанкою, а другий — пристрасним звинуваченням, що такий виступ буде нічим не кращим за вчинок Олени Пчілки⁹. Можливо, вона й сама розуміла недоречність подальшого розгортання цієї теми. Принаймні полеміка не зіпсувала стосунків між Оленою Пчілкою та Грінченками, і за два з половиною роки в передноворічному листі до Марії Борис зауважить: «Познайомився з Оленою Пчілкою. Перші слово до мене були:

— А пан Чайченко мене гарно вилаяв у газетах. Я не відповіла тоді, але ще відповім etc.

Як бачиш, не забула тієї дрібнички за Марковичку»¹⁰.

Задля популяризації постатей відомих українських письменників Борис Грінченко створює низку праць у жанровому діапазоні від історико-літературного нарису до літературного портрету. Надісланий наприкінці 1889 року до «Кіевской Старини» огляд творчості Степана Руданського донедавна лишався в рукописі й побачив світ лише в новітньому «Зібранні творів»¹¹. У ньому дослідник демонструє добру обізнаність із відомими і темними ділянками життєпису автора, аналізує його місце в літературному розвитку, виокремлює домінантні аспекти стилю та світоглядних переконань, які відображають його самотність — особисту і національну.

Подібний підхід, але без біографічних заглиблень, автор застосовує і в нарисі «Гребінчині байки»¹². Завдяки уважному спостереженню за художньою деталлю і мотивацією поведінки персонажів увага науковця також фокусується на відображенні національних рис у творчості байкаря. Повніша оглядова історико-літературна стаття «Євген Гребінка, український письменник» згодом вийшла в літературному додатку до календаря Товариства «Просвіта» на 1894 рік, поширюваному також окремо як збірка «Рідна стріха»¹³.

Окремими недорогими брошурами заходом Товариства «Просвіта» у Львові вийшли белетризовані життєписи «Іван Котляревський, україн-

⁹ А. К. [Катренко (Катрухін) О.] Лист до Б. Грінченка від 08.04.1892. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 37310. Арк. 1–1 зв.

¹⁰ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 30.12.1894. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42172. Арк. 1 зв. — 2.

¹¹ Грінченко Б. Степан Руданський. *Зібрання творів. Літературознавча спадщина*. Кн. 1. Київ, 2021. С. 211–223.

¹² Вільхівський Б. Гребінчині байки. *Правда*. 1890. Т. 1. Вип. 1. С. 44–60.

¹³ Чайченко В. Євген Гребінка, український письменник. *Рідна стріха*. Львів, 1894. С. 73–87.

ський письменник» (1891) і «Григорій Квітка, український письменник» (1892). Народопроевітні за суттю і викладом, ці видання містять, окрім художньо переказаних біографічних відомостей про письменників, інформацію про важливі компоненти національної культури: книгодрукування, письменництво, театр, — а також роз'яснення базових літературознавчих термінів, як-от: поезія, проза, роман, повість, оповідання, рима. У прикінцевих розділах обох видань автор підсумовує роль кожного з письменників у становленні української літератури та нації, доводить необхідність такого становлення на ґрунті освіти й писемності.

За два десятиліття таким же підходом скористається молодий дослідник Микола Плевако — автор першої біографії «Життя та праця Бориса Грінченка»¹⁴, яка структурно та стилістично подібна до згаданих щойно популярних життєписів українських письменників, має такі ж поверховість і схильність до творення міфів, хоч і не викликала свого часу дискусій.

Гостро та швидко на життєпис Григорія Квітки-Основ'яненка відреагував Михайло Драгоманов розлогою рецензією з промовистим заголовком «Неправда — не просвіта»¹⁵. Його закиди стосувалися передусім Грінченкової інтерпретації світоглядних засад творчості письменника, представлення його як україноцентриста. Як аргументи рецензент наводив різноманітні джерела та свідчення, використання яких у такому виданні, безперечно, нашкодило б його доступності для непідготовленого читача. Водночас рецензент розпочинає і наукову дискусію про сутність художньої літератури: «Д[обродій] Чайченко каже, що такі писателі, як Квітка, “пишуть не про те, що справді є, а про те, що може бути”, — і в тім вартість їх писань. Це сказано незручно. Всякий може відповісти, що те, що може бути, може й не бути і що значить такі писателі видумують речі пусті. Д[обродій] Чайченко мусив сказати, що такі писателі, як Квітка, розказують про те, що справді бува, хоч неперемінно з одною певною людиною»¹⁶. Як бачиться, Михайло Драгоманов протиставляє рецепцію реалістичного й нереалістичного письма, тоді як наведене Борисом Грінченком визначення стосувалося протиставлення художньої та наукової літератури.

¹⁴ Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка... 82 с.

¹⁵ Драгоманов М. Неправда — не просвіта. *Літературно-публіцистичні праці*: у 2 т. Т. 2. Київ, 1970. С. 393–400.

¹⁶ Ibid. С. 399.

Але цей дискусійний виступ рецензента варто розглядати тільки в контексті більшої культурно-політичної дискусії, що саме розпалювалася на сторінках галицьких часописів у 1892 році та про яку мовитиметься далі.

Особливе місце в науково-біографічних студіях автора цього часу посідає постать Трохима Зіньківського. Рання смерть талановитого письменника й товариша наклала на Бориса обов'язок зберігати та популяризувати його скромну спадщину. Водночас підготовка біографії та її оприлюднена редакція в першій книзі «Писань Трохима Зіньківського» (Львів, 1893, друга книга — 1896) указують на сумлінність і вправність дослідника.

Розкриваючи становлення цієї белетризованої біографії, Сидір Кіраль доводить, що вона писалася майже рік: розпочата не раніше середини січня 1892 року і завершена на початку року наступного¹⁷. Ідея створення життєпису, безперечно, була на часі, але першим сформулював її, певно, київський диякон, а згодом священник на Бердянщині Лука Скочковський. Підготовчі етапи передбачали збір рукописів, листів, спогадів і свідчень різних людей. Перелік документальних і недокументальних джерел біограф навів у передмові до тому, розмістивши там і подяки 14 особам, які «або прислали згадки про його та його рукописи, або взагалі клопоталися про видання та кошти на його. Дуже жалкуємо, що не могли здобути права надрукувати всі ті имя повно»¹⁸, тож усі вони були подані криптонімами, які нині вже розшифровані науковцями.

Відповідно до виробленого вже власного підходу, Борис Грінченко обов'язково представляв світоглядні переконання особи, чий життєпис складав. Із шести розділів, що охопили головні етапи становлення Трохима Зіньківського, він постає як «прихильник до волі цілковитий; він любив її фанатично і фанатично-ж ненавидів усякий примус». Водночас «він шукав справжньої волі людської і вмів показувати на примусові принципи там, де інші, приваблені позверховною формою, хотіли бачити здійснення вивольних принципів»¹⁹. Серед таких принципів дослідник називає народолюбство, національне самовизначення, конституційний федералізм, захист української мови. Останній, шостий, розділ біографії Трохима Зіньківського

¹⁷ Кіраль С. Борис Грінченко — видавець та біограф Трохима Зіньківського. *Наука і сучасність*. Київ, 1999. Ч. 4. С. 56–57.

¹⁸ В. Ч. Передмова. *Писання Трохима Зіньківського*. Кн. 1... С. VII.

¹⁹ Чайченко В. Трохим Зіньківський. *Ibid.* С. LII.

є немов алегоричним описом ідеального громадського діяча в розумінні самого біографа, адже він поділяв ті ж самі принципи та поширював їх з меншим завзяттям.

Стале життя вчителя Олексіївської школи давало можливість і більш системно працювати з лексикографічним матеріалом. Як засвідчує хронологічний список рукописів, до кінця 1887 року Борис Грінченко завершив і надіслав свою частину матеріалу до словника, який готував Михайло Комаров²⁰. У квітні наступного року те саме зробив зі словами до словника Каленика Шейковського²¹. Цей лексикограф втратив у пожежі 1878 року значну частину зібраного матеріалу, і благородним вчинком Борис намагався підтримати значно старшого колегу й віддячити за надісланий примірник одного з випусків п'ятого тому «Опыта южно-русского словаря». Одночасно відіслав до «Зорі» схвальну рецензію на цей словник із закликом допомагати укладачеві й передплачувати такого роду видання²². На жаль, цей випуск словника виявився останнім.

Співпраця з Михайлом Комаровим мала інший характер. Як і багато інших кореспондентів, Борис Грінченко постачав зібраний і опрацьований матеріал, який в опублікованій редакції словника позначався «Чайч. — В. Чайченко. Пісні. Х. 1885. — Під сілською стріхою. К. 1886. — Оповідання, видані нарізно і в галицьких часописах. — Слова, записані ним з уст народу»²³. Крім того, у липні й листопаді 1891 року Борис відіслав укладачеві «уваги на словарь»²⁴ — ідеться, певно, про рецензування-перегляд упорядковано-го й підготовленого до друку рукопису.

Словник Михайла Комарова виявився успішним колективним проєктом із доброю видавничою долею. Основний підхід до його втілення та загадку із псевдонімами упорядників словника розкрив свого часу публіцист, підприємець і меценат Євген Чикаленко: «Комісія словарна, під головуванням Комаря, збиралася раз на тиждень і працювала протягом кількох років. Праця та велася так: одеська громада дістала від київської народній українсько-московський словарний матеріал в картках і обернула їх на москов-

²⁰ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірної та Вас. Чайченка... С. 355.

²¹ Ibid. С. 356.

²² Вольховскій Б. [Грінченко Б.]. Хто-ж виненъ? *Зоря*. 1888. Ч. 10. С. 178–179.

²³ Словарь російсько-український. Т. 1. А-К. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893. С. XII.

²⁴ Грінченко Б. Літературна робота М. Загірної та Вас. Чайченка... С. 361–362.

сько-українські. На зібраннях один член комісії голосно читав слово за словом московський словар Даля та Академічний, другий стежив за картками, інші за словниками: Левченка, Шейковського, Партицького, Желехівського, Верхратського (з обережністю, бо він часто сам виковував терміни), Беринди та іншими. Провірені і апробовані слова М. Комар записував у зшиток. Я подавав і пояснював переважно сільсько-господарські слова. Словник той потім вийшов при моїй матеріальній допомозі у Львові в чотирьох томах під псевдонімом — М. Уманець і А. Спілка, що означає М. Комар і Одеська Громада»²⁵. Тож Борис Грінченко, хоч і не брав безпосередньої участі в щоденній підготовці цього словника, був одним із його співавторів і рецензентів.

Учительська праця, письменницький успіх, зв'язки з багатьма діячами українського культурно-літературного руху і відповідне шанування від них підштовхнули діяча до публіцистичного виступу, який спричинив гучну дискусію, що з практично-наукової доволі швидко переросла в національно-політичну. Спровокована проявами мовного пуризму стаття «Галицькі вірші»²⁶ викликала в українському середовищі розмову «про шляхи розвитку української літературної мови, точніше про роль у ньому галицької складової», тож «тема дискусії виявилась на диво живучою, розгораючись час від часу з новим запалом всі ці роки», зазначає дослідник її перебігу, мотивів і наслідків Орест Друль²⁷.

У цій статті автор оглянув 99 поезій 27 авторів, опублікованих у часописі «Зоря» за 1883–1889 роки, і вибрав із них 267 зразків, як він стверджував, порушень мовних (лексичних, граматичних, акцентуаційних) і версифікаційних норм. Основна проблема висловлена наприкінці першої подачі: «Що се таке? Чи не значить се, що галицькі поети згубили всякий інстинкт до рідної мови, коли вони гребуть і з польського, і з московського мішка все, що їм треба задля метру або задля рихми (хоч ні метру, ні рихми справжньої у їх все-ж — як то ми побачимо далі — дасть Біг) і все те вважають за своє? І пісьля сього вони ще балакають про “плекання” рідної мови, балакають про повагу до неї! Ні, так з мовою міг би поводитись хиба найлютіший її ворог, що б здискредитувати її, зганьбити перед чужоземцями!»²⁸

²⁵ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк, 1955. С. 206–207.

²⁶ Чайченко В. Галицькі вірші. Критична стаття Василя Чайченка. *Правда*. 1891. Ч. VIII. С. 104–111; Ч. IX. С. 150–158; Ч. X. С. 200–206.

²⁷ Друль О. Право на галицькість. *Збруч*. 24.10.2016. <https://zbruc.eu/node/57752>

²⁸ Чайченко В. Галицькі вірші... Ч. VIII. С. 111.

Однак справжнє мотто цього виступу розкриється за два місяці (стаття виходила трьома подачами в місячнику «Правда») в останньому абзаці: «Проста логіка каже, що коли і Україна російська, і Україна австрійська розуміють і залюбки читають Квітку, Шевченка, Левіцького, Кониського, а Масляка, Шнайдерівну та ін. може розуміти сама Галичина, — то мусять українсько-руські письменники писати не так, як Масляк та Шнайдерівна, а так, як Квітка та Шевченко»²⁹. За цей час з'явилися не лише епістолярні реакції, а й стаття-відповідь Івана Франка «Говоримо на вовка скажімо і за вовка»³⁰. Зрештою в середовищі української інтелігенції сформувалися кілька таборів, і цей розкол активно використовували й поглиблювали пропольські та проросійські сили. Так що за місяць Борис Грінченко мусив опублікувати «Додаток до замітки "Галицькі вірші"» — але тепер уже в «Зорі», вірші з якої щойно критикував³¹. Тут він намагався подати дискусію як «наше хатнє, сім'йовé діло», однак подальшу мову вів про політику, розуміючи, що перехід у неї вже відбувся.

Тема і спосіб реалізації дискусії передбачали кілька площин її розгортання. На жаль, у публіцистичному запалі автор не завжди виявляв наукову сумлінність. Серед наведених ним прикладів є такі, де слововжиток зумовлений іронічним або інтертекстуальним підтекстом, прагненням поетів відтворити певну атмосферу. Окремі лексеми можна знайти не лише в цитованих ним галицьких авторів, а й у того ж Тараса Шевченка чи Григорія Квітки-Основ'яненка. Говорити ж про діалектизми завжди можна двозначно: допоки не вироблена загальноприйнята мовна норма, кожен її варіант до певної міри є діалектом. У цю логічну пастку, схоже, і потрапив публіцист, адже намагаючись захистити українську мову від чужорідних впливів, він тим самим стверджував, що перед цим нібито існувала якась «чиста» мова. А це в умовах української бездержавності кінця XIX століття було науковим нонсенсом.

Дискусія тривала ще кілька років і природно отримала посилення під час публікації більш політизованих «Листів з України Наддніпрянської». Можна припускати, що зв'язок між цими виступами так чи так передбачався ще в першій подачі «Галицьких віршів», передмову («Слівце від редакції») до якої написав Олександр Кониський, відомий своєю опозицією до Михайла

²⁹ Чайченко В. Галицькі вірші... Ч. Х. С. 206.

³⁰ Франко І. Говоримо на вовка скажімо і за вовка. *Зоря*. 1891. Ч. 18. С. 356–358.

³¹ Чайченко В. Додаток до замітки «Галицькі вірші». *Зоря*. 1891. Ч. 24. С. 476–477.

Драгоманова. А в самій статті більше третини прикладів стосувалися віршів Івана Франка, який досі сприймався як його учень і послідовник. Хай там як, але без належного лінгвістичного підґрунтя наукова площина дискусії швидко згубилася й на перше місце вийшла політика.

Борис Грінченко намагався скерувати розмову в початкове річище, опублікувавши за рік у «Зорі» (саме там публікувалися найвиразніші виступи його опонентів) розлогу статтю «Кілька слів про нашу літературну мову»³². Неодноразово наголосивши, що «Галицькі вірші» були лише «заміткою» і аж ніяк не «критичною статтею», а сам він дійсно не є «фільольогом, фаховим язиковідом», автор детально розглянув тези Івана Франка, М. Школиченка (Мусія Кононенка), Іллі Кокорудза, А. Хванька (Агатангела Кримського), Лосуна (Івана Верхратського) і навів контраргументи. Майже не зачіпаючи політичних аспектів, він зосередився на протиставленні «спеціально-наукового» підходу до справи (теоретичного, за яким «всяка мовна форма цікава, і має право на життя») та іншого — «з погляду літературних інтересів, з погляду користности задля літератури од такого чи іншого напрямку в мові у письменників, що працюють задля тієї літератури»³³. Можливо, саме в цих словах і криється наукове кредо Бориса Грінченка: кожна наукова теза чи розвідка повинні спрямовуватися на практичну користь щонайбільшій кількості людей.

Попри менш запальну тональність статті «Кілька слів про нашу літературну мову» і виголошені в ній заклики до єднання обійтися без протиставлення російської та австрійської України не вдалося. Автор згадує про нього задля практичних мовознавчих цілей статті, підкреслюючи об'єктивність фактів, які його зумовили. Але повертаючись до розмови про зовнішній, політичний бік дискусії, слушно зауважує: «Назвище “Мала Русь” справді властиве тільки Галичині, а всьому просторови нашої землі воно накинута нам зверху од тієї Руси, що забажала назвала себе великою, хоча і не мала на те права, будучи паростком од нашої Руси. <...> Наше ім'я давнє — Русь просто, але через те, що його в нас мов перейнято, через те, що є два руських народи, ми зємо себе Україна-Русь, а свою мову українсько-руською»³⁴.

Остаточну оцінку своєму виступу й дискусії загалом Борис Грінченко дав зовсім невдовзі — в автобіографії, надісланій Омеляну Огоновському

³² Чайченко В. Кілька слів про нашу літературну мову. *Зоря*. 1892. Ч. 15. С. 297–298; Ч. 16. С. 310–314.

³³ Ibid. Ч. 15. С. 297.

³⁴ Ibid. Ч. 16. С. 314.

для його «Исторіи літературы рускои» і опублікованій за два місяці в тій же «Зорі»: «Я сподѣвавъ ся тыхъ гострыхъ докорѣвъ, яки одержавъ (друкомъ и приватно) за свою замѣтку “Галицьки вѣршѣ”, — сподѣвавъ ся, ще пишучи цю замѣтку. Але, хоча роботу ту написавъ бы я теперь зовсѣмъ не так, — я все-жъ не жалкую, що ѣѣ друкувавъ: моя любовъ и поважання до галицькихъ дѣячѣвъ литературныхъ wymagaє, щобъ я казавъ имъ правду»³⁵.

Залагодженню стосунків посприяла суттєва трансформація однієї з найважливіших національних інституцій — Товариства імени Шевченка. Засноване 1873 року у Львові на благодійні кошти, воно орієнтувалося на науково-літературну діяльність задля підтримки й розвитку інтелектуального потенціалу українства поряд із «Просвітою», яка фокусувалася на ширшій просвітницькій роботі. Назрілі кризи в структурі та роботі інституції потребували перегляду статуту, про що не раз наголошувалося від 1888 року. У результаті 7 квітня 1890 року загальні збори Товариства заслухали нову редакцію статуту і створили комісію з її виправлення. Новий статут був схвалений зборами лише 13 березня 1892 року, а затверджений намісництвом 16 листопада³⁶.

Головною новацією статуту стало окреслення вектора діяльності організації, відбитого в новій назві — Наукове товариство імени Шевченка. У перспективі передбачалося, що воно має здобути статус Національної академії наук, для чого вводилися поділ на три наукові секції (філологічну, історико-філософську, природничо-лікарську) і розмежування членів за статусом і функціями на засновників, дійсних і почесних. Загальне керівництво Товариством здійснював виділ (рада), який складали голова НТШ, його заступник, бібліотекар, секретар, редактор видань, адміністратор майна, два виборні члени (заступники) і три очільники або представники секцій.

На загальних зборах 11 травня 1893 року було урочисто оголошено про зміни в діяльності Товариства, заслухано звіт і обрано нове керівництво, затверджено 80 нових членів, що додалися до 53 чинних. За якийсь час зголосилися ще охочі, і в другому томі щойно заснованих «Записок НТШ» повідомлялося: «В теперішнім стані має наукове товариство ім. Шевченка членів 137 а іменно: професорів університету і політехнік 9, директорів гімназ. 5, професорів шкіл середніх 27, інспектор краєвий 1, член виділу крає-

³⁵ [Грінченко Б. Автобіографія]. *Огоновський О. Історія...* С. 374–375.

³⁶ Герич Ю. Статуту Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові. *Український історик*. 1973. № 01-02(37-38). С. 47–49.

вого 1, лікарів 10, інженерів 4, адвокатів 7, нотарів 5, судових урядників 16, інших урядників 2, священників 23, учителів народних 4, купець 1, дідичів і обивателів міст 5, літератів 11, товариство 1, жінщина 1»³⁷.

Грамота № 99 від 30 жовтня 1893 року посвідчувала, «що ВП. Борис Д. Грінченко, літерат з Харкова на підставі рішення виділу з дня 21 мая 1893 вписан у книгу членів НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА яко член дійсний»³⁸. Важливу роль у такому рішенні, безумовно, зіграло публікування коштом Товариства його творів у трьох томах у попередньому році.

Діяльність Товариства на нових засадах була успішною, але доволі швидко з'ясувалися прогалини в статуті, зокрема щодо вимог до членів (обов'язкова робота в секціях мала передбачати відповідну наукову кваліфікацію) і взаємодії керівних органів. Тому невдовзі була розроблена й дискутована нова редакція статуту, схвалена 2 лютого і затверджена 16 квітня 1898 року. У ній для дійсних членів, які мали вирішальний голос у наукових справах на секціях і не сплачували внесків на відміну від членів звичайних, встановлювався ценз: наявність наукових кваліфікацій або самостійних наукових праць³⁹. Уперше дійсних членів за новим статутом обрано 1 червня 1899 року, а список оприлюднено в «Записках НТШ». Імені Бориса Грінченка в ньому не було⁴⁰.

Списків звичайних членів НТШ зазвичай не публікували з міркувань безпеки, особливо російських підданих. Однак із текстів збережених в архіві Бориса Грінченка запрошень на щорічні загальні збори Товариства зрозуміло, що від початку дії нового статуту⁴¹ і до останніх днів він лишався в його складі, сплачуючи необхідні щорічні внески звичайного члена⁴².

Але ще навіть спостерігаючи за діяльністю товариств і гуртків і не беручи в них безпосередньої участі, амбітний молодий інтелектуал почував себе частиною українського руху і прагнув, щоб його слово чули — якщо не вимовлене на зборах, то друковане.

³⁷ Справозданне про діяльність і розвиток наукового товариства імені Шевченка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 2. Львів, 1893. С. 189.

³⁸ Грамота про дійсне членство Б. Грінченка в НТШ від 30 жовтня 1893 р. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31695.

³⁹ Герич Ю. Статути Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові... С. 54.

⁴⁰ З товариства. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1899. Т. 30. С. 4.

⁴¹ [Повідомлення про загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка 02 лютого]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40486.

⁴² [Запрошення Борису Грінченку на загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка 12.05.1909]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40483.

ПОЛЕМІСТ

Недержавний стан колонії, розірваної між двох імперій, зумовлював ситуацію, коли кожне питання української культури майже неминуче переростало в політичну дискусію. Так сталося і з двома невеликими публікаціями Бориса Грінченка в «Зорі» 1888 року.

Замітка «Хто ж винен?»¹ формально була рецензією-рекламою двох випусків п'ятого тому «Опыта южно-русскаго словаря» Каленика Шейковського, на що вказував і псевдонім Б. Вільхівський, обраний автором для цього жанру. Представивши словник, рецензент шукав причин того, що в такого важливого видання лише 20 передплатників-українців, і з'ясовував, до чого це призводить, але в підсумку вийшов на масштабні узагальнення: «Чому-жъ се такъ, що Полякамъ на пр. можно zostаватись Поляками, що имъ дозволено все, а намъ Украинцямъ нѣчого? Менѣ здаеть ся тому, що тамъ, у Поляковъ панове Москалѣ бачуть силу, а у насъ єи не бачуть! И черезъ те имъ обѣдъ, а намъ крыхты, котрѣ псы збирають пѣд столомъ. Але де-жъ у Поляковъ тота сила? Нѣгде, якъ у литературѣ, въ просвѣтнѣй дѣяльности, въ тому народному словесному и духовному добрѣ, котре має польскій народъ. И передъ сією силою мають респектъ. <...>

Хто бажає вызволитись зъ пѣдъ гнету, хто бажає змоги спокѣйно користуватись зъ усѣхъ належачихъ ему правъ, той мусить умѣти здобувати собѣ права, мусить загартувати себе у борнѣ проти гнету и безправности. Хто домагаеть ся щастя, той мусить бути достойнимъ того щастя, а достойний є той, хто вмѣє его здобуть»².

¹ Вільхівський Б. [Грінченко Б.]. Хто-жъ виненъ?... С. 178–179.

² Ibid. С. 179.

Такий же підпис був і під завіткою «Де наша робота?»³, що вийшла за півтора місяця. Тут із першого погляду звичайний побіжний огляд україномовних підросійських видань за останні роки ненав'язливо переходить до розмови про подані до цензури рукописи, і в наведеному в примітках їх переліку виразно домінують твори В. Чайченка або ж народні, теж підготовлені Борисом Грінченком. Чи була це самореклама? Почасти. А разом із тим — демонстрація дієвого підходу, щоб спонукати колег до активізації діяльності: «Коли хочете выдати на рѣкъ сто книжокъ — посылайте до цензуры триста и мати-мете свое. <...>

Мы стоимо теперъ у такому становищи, про котре можна сказати, що для насъ теперъ мало звичайного повнення своихъ людскихъ обовязкѣвъ, а треба жертвъ»⁴.

Лише за пів року з'явилися виступи-реакції на завітки Б. Вільхівського. Як і сам автор, рецензенти розглядали їх обидві одним цілим: Михайло Комаров навіть назвав свою відповідь синтетично — «Хто ж справді винен і де ж наша робота?»⁵ Нотаріус за професією, він показав безліч юридичних нюансів, що могли б завадити реалізації запропонованої програми письменницькою активністю проломити цензурні перепони, і закликав до зміни теперішнього режиму, щоправда, розуміючи під цим юридичні реформи, задля яких українці мали би активніше порушувати національне питання в публіцистиці та скаржитися на цензурні утиски «міністрові, въ сенатѣ, а то і самому цареві, нашому природному заступнику»⁶.

У тому ж таки випуску часопису була опублікована й рефлексія Михайла Драгоманова «Ще на тему: “Хто виненъ?” (Листъ у редакцію “Зорѣ”）」 за підписом Чудак⁷. Його пропозиція була іншою: збільшити кількість українських видань у Галичині та інших більш ліберальних краях, наповнити ними підросійську Україну, не боятися публікацій під власним іменем і, збільшуючи присутність української мови, політично боротися за її державне визнання.

³ Вільхівскій Б. [Грінченко Б.]. Де-жъ наша робота? *Зоря*. 1888. Ч. 13–14. С. 238–239.

⁴ Ibid. С. 239.

⁵ М. К. [Комаров М.]. Хто ж справді винен і де ж наша робота? *Зоря*. 1889. Ч. 3. С. 51; Ч. 4. С. 64–65.

⁶ Ibid. Ч. 4. С. 65.

⁷ Чудак [Драгоманов М.]. Ще на тему: «Хто виненъ?» (Листъ у редакцію «Зорѣ»). *Зоря*. 1889. Ч. 4. С. 65–68.

Дискусія розгорталася повільно, переважно на сторінках «Зорі» і «Правди», але за два роки вона спричинила появу низки засадничих праць українського національного руху кінця XIX століття. Власне, різні шляхи утвердження української мови і літератури, що їх пропонували тогочасні провідні інтелектуали, зводилися до сподівання на діалектичне перетворення кількісних змін у якісні. Політичною ж основою перетворень лишалися уявлення про розділену між імперіями Україну і, як-от у Михайла Драгоманова, автономістсько-федеративна ідеологія. Принципово інший підхід передбачав би створення дієвих політичних організацій із виразною програмою та ідеологією.

Відповіддю на такі виклики стало створення 4–5 жовтня 1890 року в Галичині Русько-української радикальної партії за ініціативою Івана Франка, Михайла Павлика, В'ячеслава Будзиновського, Кирила Трильовського, Євгена Левицького та інших громадських діячів. Спершу її програма виходила загалом із драгоманівської ідеології, але орієнтувалася на єдність українських земель, а невдовзі і на політичну самостійність українства. Першим друкованим органом першої української політичної партії, побудованої за демократичним зразком, став коломийський журнал «Народ». Саме в ньому протягом 1891 року побачив світ цикл публікацій Михайла Драгоманова «Чудацькі думки. Листи на увагу мудрим людям через редакцію “Народа”», які наступного року вийшли окремим виданням «Чудацькі думки про українську національну справу».

Своєрідним відгуком на той самий виклик у підросійській Україні стало заснування харківськими студентами Михайлом Базькевичем, Миколою Байздренком, Іваном Липою і випускником Київського університету Віталієм Боровиком таємної політичної організації «Братство тарасівців». Задум виник влітку 1891 року під час збору статистичних даних на Полтавщині, до яких Олександр Русов залучив активну молодь. Тоді ж відбулися відвідини могили Тараса Шевченка, де ініціатори організації присягнули триматися його заповітів. Тарасівці зосередилися не на локальній культурно-просвітницькій роботі, а на створенні розгалуженої дієвої організації та виробленні програмових засад⁸. Пропаговані в них ідеї визнання самобутності української нації, аж до самостійництва, разом із відмовою від аполітичного українофільства і космополітичного соціалізму⁹ були добре сприйняті освіченою

⁸ Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. — лютий 1917 р.). Харків, 2006. С. 8.

⁹ Ibid. С. 13–14.

молоддю, тож доволі швидко гуртки і громади тарасівців були утворені у великих українських містах.

До першої, харківської, громади від часу її заснування входив Іван Зозуля, через якого зав'язалося знайомство Івана Липи з родиною Грінченків, яке утвердилося його понад тижневим гостюванням в Олексіївці восени 1892 року. Напевне, саме тоді Іван Липа обговорив із Борисом Грінченком зміст програмового реферату, який він мав виголосити наступного року в Харкові на зборах із нагоди Шевченкових роковин. Відредаговану версію реферату у квітні того ж 1893 року опублікувала львівська «Правда», давши йому назву «Profession de foi молодих українців. Читане на Тарасові роковини 1893 р. у в університетському місті на Україні»¹⁰.

Цей текст і слід вважати головним програмним документом «Братства тарасівців», оскільки ані підготовленої раніше програми, ані статуту організації досі не виявлено¹¹. До створення й редагування «Символу віри» були дотичні декілька осіб, серед яких і Борис Грінченко, але авторство, певно, слід визнати за Іваном Липою.

Загалом до активної політичної діяльності «Братства тарасівців» письменник не долучався, адже від квітня 1888 року був під негласним поліцейним наглядом. Про це свідчать матеріали «Дѣла департамента полиції. З дѣлопроизводство. Об учителѣ Борисѣ Дмитріевѣ Гринченко /онѣ же Василій Чайченко/» № 825, розпочатого в березні 1893 року. Справа зберігається в архіві царської поліції (Москва), а її фотокопії вперше оприлюднив професор Василь Яременко¹². Формальною причиною встановлення нагляду став обшук через підозрілу посилку з цілком легальними виданнями, яку олексіївський учитель отримав 30 квітня від Володимира Самійленка, тоді студента Університету Св. Володимира. Про цей обшук згадувала і Марія, хоча з дещо зміненими обставинами¹³. Деталі обшуку могли відрізнятись й тому, що поліцейна довідка в матеріалах справи була складена на підставі первинних документів п'ятилітньої давності.

¹⁰ Братство тарасівців. Profession de foi молодих українців. *Правда*. Вип. 47–48. 1893. С. 207.

¹¹ Наумов С. Український політичний рух на Лівобережжі... С. 12–16.

¹² «Дело об учителе...» (З Московського архіву царської поліції). Яременко В. «Людина без копії — Борис Грінченко»: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013–2016 роках. Київ, 2017. С. 64–139.

¹³ Загірня М. Спогади... С. 58–59.

Можливо, саме тому Борис Грінченко використовує новий псевдонім «П. Вартовий», публікуючи протягом 1892–1893 років у тижневику «Буковина» цикл «Листи з України Наддніпрянської», яким запускає нову хвилю великої дискусії про шляхи розвитку української літератури і нації загалом. У контексті становлення «Братства тарасівців» важливими є одинадцятий і дванадцятий листи (загалом у циклі 18 листів-розділів), у яких автор зауважує, що «більшість з української інтелігенції в Росії байдужа до української ідеї, а ті, що до неї прихильні, знов не солідарні проміж себе і, не вважаючи на те, що їх так мало, розбиваються, скільки ми помітили, ще на три групи»¹⁴, і характеризує їх.

Формальних націоналістів (українофілів) і радикалів публіцист оцінює негативно — передусім через лякливість і намагання якомога більше дистанціюватися від національного питання. Третю групу, що теж вийшла з українофільського середовища, автор пропонує називати «свідомими українськими націоналами-народолюбцями»¹⁵. Позитивна їх характеристика (обстоювання освітньої, культурної, економічної, соціальної і політичної самостійності української нації; практична політична діяльність) займає весь дванадцятий лист-розділ і загалом повторює тези «Символу віри». Більше того, як стає зрозуміло з наступного листа-розділу, ці тексти писалися приблизно в один час — наприкінці 1892 року, «ще тоді, як “Буковину” пущано в Росію»¹⁶.

Появу «Листів з України Наддніпрянської» варто пов'язувати з дискусивними виступами «Дві руські народності» (1861) Миколи Костомарова, «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873) Михайла Драгоманова, «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» (1878, 1884) та «Українство на літературних позовах з Московщиною» (1891) Івана Левицького (Нечуя) і політичними аспектами правописної дискусії, спричиненої статтею «Галицькі вірші». Борис Грінченко, хоч і під новим псевдонімом, відштовхується від засадничої для себе тези про обов'язок інтелігенції бути згуртованим активним рушієм національного поступу. Без цього вона може лише пов'язнути в безкінечних дискусіях, адже «виходить дещо взором невихідного кола: розрізненість у поглядах ро-

¹⁴ Вартовий П. = Грінченко Б. Листи з України наддніпрянської. Київ, 1917. С. 107.

¹⁵ Ibid. С. 113.

¹⁶ Ibid. С. 124.

дить розрізненість у громадській діяльності; а розрізненість у громадському житті і через те необхідність до всього дорозумовуватися самотужки родить розрізненість у поглядах і т. д. без краю. Виходить, що мусимо шукати якихось глибших причин такому становищу речей. На нашу думку, минаючи взагалі нашу індивідуалістичну вдачу, що про неї вже сказано, — таких причин найголовніших дві. Одна з них загально-російська, а друга — спеціально-українська. Перша та, що наша українська інтелігенція є частиною все-російської інтелігенції, а друга та, що наше національне самопізнання стоїть надзвичайно низько»¹⁷. А таке самопізнання, на думку полеміста, розпочинається з вироблення особливих національних пріоритетів і цінностей, що передбачає також відмежування від інтелігенції російської, яка «(опріч небагатьох винятків) безвірна в найширшому розумінні сього слова, і на слова *добро, правда* завжди можна тепер почути погордливе питання: а що таке *добро? правда?* Оця безвірність одбивається і на нашій національній інтелігенції, і *оце є те зло, що з ним мусимо ми з усієї сили боротися*»¹⁸.

Вироблення і сповідування національних цінностей не може поєднуватися з одночасним плеканням ворожої культури і уславленням ворожої влади, а зразків такої поведінки серед українських інтелектуалів публіцист наводить достатньо. Єдиним «недосяжним і досі генієм, чия колосальна постать знімається аж до неба, аж туди, де довішні зорі вінчають своїм осяйним вінцем»¹⁹ його чоло, є Тарас Шевченко. Реконструкції системи його національних ідеалів публіцист присвячує окремий, шостий лист-розділ, уплітаючи її в загальноукраїнську культурну еволюцію від Івана Котляревського до Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша.

При цьому погляди обох соратників Тараса Шевченка публіцист критикує за подальше відходження від ідеалів Кирило-Мефодіївського товариства. Попри позірне захищення української окремішності їхнє позитивне трактування історичних фактів скасування української автономії є неприйнятним, адже «що робилося в Московщині, — не для *руського*, але за для *московського* єдинства робилося! Руске єдинство ми розуміємо так, що *обом* братам — і москалеві, і вкраїнцеві можна буде жити в одній державній хаті кожному своїм національним життям; а коли ні, так ми *такого “єдинства” не хочемо*,

¹⁷ Ibid. С. 26–27.

¹⁸ Ibid. С. 33.

¹⁹ Ibid. С. 46.

бо єсть се не єдинство, а пожирання»²⁰. Окремо ще Пантелеймонові Кулішеві дісталось за його намагання підважити постать Тараса Шевченка на п'єдесталі національного генія.

У десятому листі-розділі публіцист закономірно переходить до критики статті Михайла Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», розглядаючи «панрусизм» її автора в контексті поглядів Миколи Костомарова. Навіть уможлядне відокремлення різних за тематикою, стилем і призначенням «літератур» веде до підкресленого поділу нації на стани, верстви, групи, який не відповідатиме справжній соціальній стратифікації. Недарма з проблеми адекватного розуміння структури українського народу розпочинався перший лист-розділ. Саме з поширення таких, шкідливих, на думку публіциста, ідей, як у статті Михайла Драгоманова, «вкраїнство переводилося на шовінізм»²¹, а замість справжнього українського руху виникали згадані раніше течії українофілів і радикалів.

Після аналізу політичної ситуації в підросійській Україні кілька листів-розділів автор присвячує огляду течій у Галичині, виділяючи серед них народовців, радикалів і москвофілів: «Видимо, що треба робити, щоб відняти силу у москвофілів, щоб вирвати з нашого народнього тіла сю отрутну болячку. *Освітивши народ, треба довести до того, щоб він упевнився, що надія на "високу руку" цілком марна і що тільки власній своїй силі буде колись сей народ дякувати за свій добробут.* І народовці, і радикали роблять у такому напрямкові, та, на жаль, через лад уже багато часу й сили віднімають вони від сього реального та нагального діла і вживають той час і ту силу на братовбивчу борню проміж себе ж і тим підсилюють москвофілів, людей, ворожих обом партіям українсько-руським, бо вони, ті люде, є і ренегати і реакціонери»²². На жаль, не останню роль у цьому розбраті полеміст відвів ідеям, стилю висловлювання і самій постаті Михайла Драгоманова, який не міг не розпочати публічну дискусію.

Саме тому останні чотири листи-розділи є своєрідними репліками публіцистичного діалогу, що розгортався на сторінках «Буковини» і «Народу». Певно, саме зміна часопису і недопущення «Буковини» в Росію спричинили відхід Бориса Грінченка від подальшого обміну думками, хоча в цих остан-

²⁰ Ibid. С. 77.

²¹ Ibid. С. 105.

²² Ibid. С. 146.

ніх листах-розділах він демонстрував готовність обстоювати власне бачення причин і перспектив розвитку українського письменства без постійного оглядання на російський літературний продукт.

У подальшому до «Листів з України Наддніпрянської» доля була менш прихильною, ніж до відповідей Михайла Драгоманова, які вже 1894 року побачили світ окремим виданням «Листи на Україну Наддніпрянську». Виходили вони й пізніше — 1915, 1917 і навіть 1970 року. Натомість «Листи з України Наддніпрянської» вийшли тільки року 1917 стараннями Марії Грінченко і 1994 — як академічний проєкт Інституту української археографії НАН України.

Безумовно, ці тексти є невід'ємною частиною великої, майже сторічної української дискусії про перспективи і вектори руху української культури: від виступів Миколи Костомарова в «Основі» 1860-х років до конференцій і публіцистики Мистецького Українського Руху кінця 1940-х. І як у будь-якій дискусії, опоненти обов'язково вишукували одні в одних слабкі місця аргументації та й просто необережні чи неоднозначні висловлювання.

Один із таких пасажів, яким він нібито висловлював свою відданість російському уряду, часто ставили на карб Борисові Грінченку, висмикуючи з контексту кілька найбільш виразних речень і покладаючись на згадану вже непоширеність «Листів з України Наддніпрянської». Повний же текст цього уступу такий:

«Я мушу тут на хвилину спинитися і трохи збочити, бо вже чую зло-радісні репетування з табору російських “охранителів”: “Полицей! полицей! измѣна! Колебание государственныхъ основъ! хохлацкая інтрига! Бери его!..” Поки вони репетуватимуть: “Бери его!” — мені байдуже; але щоб вони не заверещали: — “Бери їх!” — мушу сказати кілька слів їм на втіху, а може, й на гірше зло.

Обороняючи з усієї сили наше національне право від усякого втисника, ми в той же саме час уміємо рахуватися й з фактами. А факти сі такі, що Україна поділена тепер проміж трьома державами (Росія, Австрія, Угорщина) і давно збулася всіх автономичних своїх форм. Тепер вона стоїть у такому становищу, що ні про які заміри політичного змісту їй не можна й думати, і всякі мрії в такому напрямку були б настільки кумедним донкіхотством, що нічого, окрім сміху або докору, не могли б викликати серед патріотичної української інтелігенції, — хоч би й з'явилися. Ми, українці-русини з України наддніпрянської, російської, дуже добре знаємо і розуміємо, що мусимо

бути частиною російської держави і що, тільки поклавши в основу своєї діяльності сю думку, можемо сподіватися яких реальних наслідків тієї діяльності. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії українська народність, повстаємо яко члени російської держави і певні, що прийде час, коли Росія так саме забезпечить нам наші права, як Австрія забезпечила їх австрійським українцям, — а скоро се зробиться, нам, яко українським патріотам, не буде ніякої рації не бути великими прихильниками російської держави. Протестуючи проти однімання в принципі у нас права на політичну самостійність, ми дуже добре знаємо, що історія не вертається назад і тільки бажали б, щоб і наші вороги не забували цієї правди»²³.

Справжні тогочасні політичні позиції та почування Бориса Грінченка можна відчитати в чернетці вітального листа Олександрові Кониському з нагоди 35-ліття його творчої діяльності:

«Є часи, коли не збочити з свого шляху, держатися завжди свого прапора єсть високою громадянською мужністю, єсть великою послугою у людськості взагалі і у найдорожчої нам частиною с тієї людськості — у рідного краю з осібна. І саме наш час такий і саме Ви зробили це серед загальних ваганнів та хитаннів на всі боки, і зробили як активний діяч, кличучи завжди до відродження, до відновлення, до зрозуміння, що ми були великою нацією і можемо знову високо піднятися з свого занепаду, аби того схотіли. Цю громадянську мужність, цю послугу українському самопізнанню нац[іональному] шануємо ми в Вас, В[ельмишановний] Д[обродію], шануємо не єдино чесного, талановитого, невсипуще працюючого письменника українського, а ще більше й вище — непохитного борця. І с цим вітаємо Вас, бажаючи Вам довгі ще, довгі роки чути вислови високого пошанування від усіх тих, кому дорога єсть наша нац[іональна] самостійність, самостійність Укр[аїнської] Нації»²⁴.

Без сумніву, лише усвідомлена й переконана причетність до тих, хто поділяв цінності самостійної України, давала Борисові Грінченку сили і натхнення до наступних кроків життєвим шляхом.

²³ Ibid. С. 65–66.

²⁴ Грінченко Б. Лист до О. Кониського (чернетка) від 23.04.1893. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40929. Арк. 1 зв. — 2 зв.

ЧЕРНІГІВ

ОСІНЬ 1893 — ГРУДЕНЬ 1899

ЧЕРНИГОВЪ.

ЧИНОВНИК

До Харкова восени 1893 року Бориса Грінченка привів комплекс різних особистих і професійних причин, але в автобіографії 1909 року він наголошував, що основною з них була необхідність дати доньці освіту.

Після переїзду всі зусилля були спрямовані на пошук роботи і встановлення контактів із товариством, небайдужим до розвитку української справи. Та на жодному напрямі успіху не було. За спогадами Марії, громадський діяч, історик, статистик Петро Єфименко знайшов вакансію із заробітною платою 20 рублів, але для родини з дитиною цього було вкрай мало. У громаді теж не ладналося: «української національної роботи там майже не було»¹, «Братство тарасівців» лише набирало сили і то доволі повільно, а Борисові зусилля витрачались на суперечки із Софією Русовою. Серед причин такого стану харківської української громади Марія Грінченко згадує вік і хвороби діячів («Щоголів був слабкий. <...> Старий Володимир Олександрів теж був тяжко слабкий»), тюремні ув'язнення («Липа сидів у тюрмі»), утому від переслідувань, страх втратити посаду («Багалій тоді стояв зовсім осторонь і тільки нишком признавався до українців, бо дуже люті були то часи і він міг позбутися професури, як би довідалися про його “українофільство”») і навіть відсутність стійкої ідентичності («Станиславський, Шиманов, Піснячевський і ще якісь добродії, прізвища їх я позабувала, — то ж були навіть не сповна “українофили”»)².

Як це видно з листування, у Харкові подружжя мешкало в будинку Дмитра Грінченка (номер 10 по Куликовській вулиці³). Спершу це був зведений

¹ [Грінченко Б., Грінченко М.]. Справа з «Докладом» І. Шрага про українську мову в школі 1897 р. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32567. Арк. 13.

² *Ibid.* Арк. 13–16.

³ Списокъ домовладѣльцевъ г. Харьковъ, составленный въ теченіе сентября 1889 г. *Харьковскій календарь на 1890 годъ*. Харьковъ, 1890. С. 52.

на спеціально купленому порожньому дворовому місці флігель, який власник поступово розширював, добудовував, удосконалював і перетворював на доволі просторе обійстя. У ньому родина переважно зимувала, а на теплий сезон виїжджала на хутір. Перебування у великому місті, осередку культурного життя, давало можливість батькам (здебільшого матері) і сестрам Бориса триматися в річищі театральних і літературних новинок. Ці можливості приваблювали і його самого, але схоже, що вже у вересні 1893 року молодий чоловік усвідомлював тимчасовість свого перебування в Харкові.

У цей час київська Стара Громада шукала працівника, який уклав би словник української мови з наявного лексичного матеріалу. Амбітний письменник прийняв пропозицію Олександра Русова і поїхав до Києва на попередні перемовини. Пропоновані умови роботи були не найкращими: «Роботу Стара Громада згоджувалася віддати Грінченкові з умовою зробити її за півтора роки; платити обіцяли по 50 чи по 60 карб. на місяць. Працювати треба було весь день, хоча старогромадяне думали, що досить буде працювати 2–3 години на день»⁴. Сім'я мала дійти принципового рішення, адже така оплата для Києва видавалася замалою, а «ще якогось заробітку не можна було сподіватися, бо тоді українська літературна праця не давала заробітку»⁵, та й реальний обсяг роботи вимагав повної віддачі справі.

Визначальним виявився один отриманий подружжям лист. Відправника, на жаль, Марія не запам'ятала: чи то Олександр Кониський, чи то Ілля Шраг. Вірогідніше, другий, бо саме його ім'я пізніше зрине в її спогадах «Чернігівська Українська Громада», підготовлених у співавторстві з Аркадієм Верзиловим.

«Закликають у Чернігів на посаду діловода оціночної комісії, платня — 75 карб. на місяць» — зміст листа знову занурив родину в ситуацію вибору: «У Києві робота тільки на півтора роки і 60 карб. на місяць, у Чернігові робота постійна, платня більша і життя дешевше. За те в Києві робота українська і серцеві любя, а в Чернігові — нелюба канцелярщина»⁶. Київські витрати сім'ї на проживання і харчування становили б майже 65 рублів, тож за умови невеликого збільшення оплати можна було б розпочати роботу над словником, але Стара Громада не мала можливості задовольнити цієї вимоги. Розглядався також компромісний варіант: із представником старогромадівців

⁴ [Грінченко Б., Грінченко М.]. Справа з «Докладом» І. Шрага... Арк. 30.

⁵ Ibid. Арк. 30–31.

⁶ Ibid. Арк. 31.

Володимиром Науменком було домовлено, що матеріали для словника надсилатимуть до Чернігова, але зрештою подружжя їх так і не отримало.

Тож із січня 1894 року Борис Грінченко узявся до чиновницької роботи в Чернігівській губернській земській управі, що розташовувалася в будинку 5 по Святославській вулиці. Перші місяці були малопродуктивними через влаштування побуту. У листі до сестри Аполлінарії від 10 травня 1894 року він розповідав: «Мене вже, звісно, затверджено. Але с квартирею й досі ще не влаштувалися — живемо на дочасній квартирі й шукаємо доброї. Через те, що не влаштувалися і діло в нас иде погане: відколи в Чернігові зробили дуже мало, майже нічого, тільки Маруся багато переписувала. Ну, далі думаємо влаштуватися та тільки до діла взятися»⁷.

Настя продовжувала отримувати домашню освіту, тож тато прагнув зберегти сімейну традицію ведення рукописних журналів. З травня до липня 1894 року він у вільний час готував для Насті новий часопис «Проліски», а донька продовжувала складати для нього «Зорю». На допомогу юній редакторці порадами у творчості з'явилася рубрика «Про "Зірку"», яка змістово нагадувала критичну колонку. Авторитетності надавав і підпис «Чернигівський критик».

Так, у рецензії на шосте число відзначив цікавий зміст: «Гарні там самої Насті вірші й прозова байка про квітки. Видимо, що, ту байку пишучи, Настя думала добре і розуміла про що писала і знала, як треба писати. Ми хотіли б якомога білш читати Настиних віршів та байок. Цікавий також переклад з Андерсена, писаний гарною мовою. (Шкода, тілки, що коректа в йому поганенька!)»⁸ а в рецензії на сьоме число батько послідовно підтримував власну творчість Насті та демонстрував, що оригінальні твори читати цікавіше, ніж запозичені. Також продовжував формувати повагу до грамотності, оскільки «помилки псують розуміння»⁹, і кожну рецензію завершував сподіванням, що юна авторка покращить наступні тексти.

Для подальшого формування рис характеру доньки тато створює «довгу казку» «Турбата» і попереджає читачку: «Автор писатиме свою казку доти, поки в його матеріал до того буде. А те, чи буде сей матеріал, чи не буде, — залежить не від автора...

⁷ Грінченко Б. Лист до Аполлінарії Грінченко (сестри). 10.05.1894. ЦДАМЛМ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 10 зв.

⁸ Грінченко Б. Проліски. Настин часопис. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31511. Арк. 7–8.

⁹ Ibid. Арк. 16–17.

Хто розумний, той хай догадається, що се визначає, а я вже нічого білш про це казатиму...»¹⁰ Так укотре досвідчений педагог ненав'язливо підштовхував Настю до самоаналізу.

Але прагнення батьків забезпечити цікаву, продуктивну і творчу комунікацію з донькою не могло замінити їй спілкування з однолітками, тому в 1895 році вона пішла в перший клас Чернігівської жіночої гімназії. За спогадами матері, училася Настя легко, «хоч наука гімназична їй не подобалася, бо таки мало було путящих учителів»¹¹. До того ж вона мала слабе здоров'я, щодо чого батьки надали керівництву гімназії відповідну довідку. За нею учениця звільнялася від щорічних підсумкових екзаменів, що відповідно до статуту унеможливлювало отримання статусу першої учениці в класі: «Тільки за це замість першої давали другу нагороду»¹².

Про діагноз Насті йдеться в листі Івана Липи до Марії Грінченко від 14 лютого 1897 року: «Певне, Ви й самі знаєте, що єсть багато людей, хоч би й між знакомими Вашими, що нездужають на серце. Це така звичайна хвороба, що на неї уваги не звертають. Може, 90 % у таких хворих і єсть той проклятий “хронический эндокардит”. Він може бути й після кору. Звісно, нічого не можна заздалегідь сказати, чим все скінчиться, але Настусіні літа молоді дають право думати, що нічого лякатися й боліти серцем»¹³. Але далі, поміж порад щодо лікування, які адресант цитує з лікарського посібника, зустрічається й інше формулювання: «Лечения фармацевтическими средствами (ліками) при компенсированных пороках сердца (як у Настусі) большею частию бесполезно»¹⁴.

Іван Липа називає в листі поруч два діагнози не випадково, адже ці дві хвороби взаємозумовлені: ендокардит — «воспаление внутренней оболочки сердца, слѣдствиемъ чего развиваются приобретенные пороки сердца»¹⁵. Ендокардит, а також його хронічна форма, здебільшого виникає внаслідок перенесених інфекційних захворювань, у разі Насті Грінченко — дифтериту. Звісно, батьки намагалися вберегти доньку від зайвих психоемоційних і фі-

¹⁰ Ibid. Арк. 17.

¹¹ Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади...* С. 89.

¹² Ibid.

¹³ Липа І. Лист до М. Грінченко. 14.02.1897. *Листування Івана Липи...* С. 155.

¹⁴ Ibid. С. 156.

¹⁵ Эндокардитъ. Большая Энциклопедія. Подъ редакціей С. Н. Южакова. Т. 20. С.-Петербургъ, 1905. С. 617.

зичних навантажень, сумлінно дотримувались основних тогочасних лікарських призначень, серед яких було і дієтичне харчування, помірність у їжі. Для лікування пороку серця лікарі здебільшого призначали ванни. Загалом батьки і донька, наче за порадою Івана Липи, гідно несли «цілу копицю усяких хвороб» і при цьому не хилилися долі¹⁶.

Навчання в гімназії не дало такого бажаного спілкування: Настя товаришувала лише з кількома ученицями, але загалом «мало була серед їх», бо їй було нецікаво навіть на гуртковому читанні¹⁷. Крім відсутності «путящих учителів», причиною було й російськомовне викладання, бо ж удома дівчинка спілкувалася й переважно читала українською мовою. Більш захоплено Настя не лише спостерігала, а й включалася в роботу батьків, за спогадами матері: «Переклад оповідання Пейверинта “Старчиха” подарувала батькові на день народження — нишком од його переклала. Помагала нам переписувати, коректувати, книжки пакувати (чернігівські видання)»¹⁸.

У Чернігові, як і в інших губернських містах, зокрема Полтаві, Єлисаветграді, Києві, був поширений аматорський театральний рух. А осінні гастролі 1897 року професіоналів Марка Кропивницького, Івана Карпенка-Карого, Панаса Саксаганського і Миколи Садовського не могли лишити Грінченків байдужими. Особливо хвилюючою стала підготовка до вистав аматорського драматичного гуртка під керівництвом Олександра Володського, до складу якого увійшов і Борис Грінченко: «Отут уже була робота Насті. Вона й про реквізит дбала і все робила, що тільки могла»¹⁹. Опиняючись у театрі «контрабандою», Настя могла насолодитися акторською грою, зокрема і татом, коли він грав Омелька із «Мартина Борулі» Івана Карпенка-Карого.

Такі творчі миттєвості розраджували від чиновницької роботи в управі, адже письменникові було вкрай важливим зберегти внутрішню силу для творчості. Про це він писав батькам 17 травня 1897 року: «Дѣла у меня все увеличивается. Часто приходится сидеть въ управѣ по вечерам. Дадутъ-ли мнѣ отпускъ — не знаю. Пока ко мнѣ благоволятъ въ управѣ. У насъ ушелъ секретарь, и мнѣ предложено было мѣсто секретаря. Жалованье — 1 500 руб. Я отказался, как это ни покажется Вам удивительнымъ. Дело въ томъ, что

¹⁶ Липа І. Лист до М. Грінченко. 14.02.1897. *Листування Івана Липи...* С. 156.

¹⁷ Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади...* С. 89.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid. С. 90.

должность секретаря требует почти всего свободного времени человека. Я и так мало его имѣю, а тогда и совсѣм не имелъ бы. Мое-же честолюбіе не въ томъ, чтобы получать значительный окладъ и именоваться секретаремъ Губернской управы. У меня есть цѣль более высокая и более достойная человеческого Я. Для достиженія же этой цѣли я долженъ сохранять свободную возможно большую часть своего времени и своихъ силъ, умственныхъ и физическихъ. Эта причина, в соединеніи съ некоторыми иными, и заставила меня отказаться отъ предложенія мѣста, на которое у насъ многіе по-считываютъ со страстнымъ вождельніемъ»²⁰.

В автобіографії 1909 року перераховані посади, на яких довелося попрацювати в Чернігівській губернській земській управі: завідувач оціночного відділу, завідувач відділу народної освіти, секретар губернської земської управи²¹. У календарях Чернігівської губернії на 1895–1897 роки його посада подана узагальнено, без уточнення відділу: діловод. У наступних випусках календарів уточнена: столоначальник оцінки нерухомого майна і народної освіти²². Столоначальником називали очільника нижчої структурної одиниці установи, тож фактично йдеться про посаду завідувача відділу. У 1898 році чиновник таки обіймає посаду секретаря земської управи, а на його місце столоначальника приходить Михайло Коцюбинський.

У рукописі невіголошеної промови перед Чернігівськими губернськими зборами в грудні 1899 року пояснені причини і обставини цього рішення: «Въ 1898 г. эта должность опять оказалась вакантною. Уступая настояніямъ г. Предсѣдателя и принимая во вниманіе, что Управа осталась безъ секретаря какъ разъ въ разгаръ Земскаго Собранія, я принялъ эту должность, несмотря на все свое нежеланіе»²³. У 1898 році сесія зібрання розпочалася 17 січня і тривала 17 днів, до 2 лютого. За цей час було проведено 17 засідань, у яких узяли участь від 36 до 56 гласних. До роботи на новій посаді чиновник приступив у лютому, тож, вірогідно, він займався підготовкою всіх документів до публікації.

Наступна сесія розпочала роботу 17 січня 1899 року і тривала впродовж 21 дня, до 6 лютого. Остання за його секретарювання сесія тривала від 7 до

²⁰ Грінченко Б. Лист до батьків. 17.05.1897. ЦДАМЛМ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2–2 зв.

²¹ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 2.

²² Адресъ-календарь Черниговской губернии. Календарь Черниговской губернии на 1898 годъ. Черниговъ, 1897. С. 26.

²³ Промова Б. Грінченка перед зборами Чернігівської земської управи. 1899 р. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31553. Арк. 1.

21 грудня 1899 року. За ці 15 днів було проведено 14 засідань, до роботи яких долучено від 31 до 51 гласного. Окрім того, 26 вересня 1898 року і 30 вересня 1899 року відбулись екстрені сесії²⁴. Про обсяг роботи, настрій, спричинений відповідальним рішенням щодо згоди про призначення на посаду, губернський чиновник писав у листі до Володимира Гнатюка від 9 лютого 1898 року: скаржився, що життєві обставини не сприятливі для творчості, бо мусить він «робити офіційну роботу з ранку і за північ з невеликим антрактом на обід»²⁵.

Обурюючись звинуваченням ревізійної комісії в бездіяльності, у тій же підготовленій, але не виголошеній промові Борис Грінченко, з притаманною йому увагою до фактів і деталей, описав свій графік роботи: «Беря канцелярській годъ — от собранія до собранія, от 1 ноября по 1 ноября, я скажу: подготовка къ собранію, собраніе и изготовление и печатаніе секретарскихъ журналовъ, взяли у меня ноябрь, декабрь, январь, февраль и мартъ, и во все это время, т. е. 5 месяцевъ, я работал по утрамъ до 4–5 часовъ дня и по вечерамъ съ 8 и до 12, до часу и до двухъ часовъ ночи. Съ 12 сентября и до ноября я также работалъ по утрамъ и вечерамъ. Такимъ образомъ около семи месяцевъ въ году я отдавалъ всецѣло исполненію служебныхъ обязанностей; в остальные пять месяцевъ я работаю в Управе ежедневно до 4–5 часовъ дня и присутствую на всехъ вечернихъ заседанияхъ Управы, а иногда беру работы на домъ»²⁶.

Обсяг посадових обов'язків був чималий: робота з кореспонденцією і щоденна доповідь щодо неї управі, контроль і ревізія діловодства в канцелярії, виконання різноманітних доручень, спостереження за виконанням роботи особами, запрошеними в управу, ведення поточних справ, підготовка звітів за відділами (включно з архівом і бібліотекою), підготовка переліку доповідей, контроль за підготовкою і друком господарчого звіту, друк секретарських журналів зібрання, підготовка додатків до журналів і їх коректура. Окрім того, під керівництвом чиновника була каталогізована бібліотека управи: підготовлені систематичний і алфавітний каталоги²⁷.

²⁴ Сроки созыва Губернскихъ Земскихъ Собраній, число засѣданій и участвовавшихъ въ нихъ гласныхъ. *Сводъ постановленій Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія (XIX–XXV сессій) 1883–1899 годовъ*. Вып. I. Черниговъ, 1902. С. 3–4.

²⁵ Грінченко Б. Лист до В. Гнатюка. 09.02.1898. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40723. Арк. 1 зв.

²⁶ Промова Б. Грінченка перед зборами... Арк. 3 зв. — 4.

²⁷ Ibid. Арк. 2–3.

Бібліотека Чернігівської губернської земської управи формувалась із часів заснування земства і здебільшого містила книжки, що стосувалися земської праці. Станом на 1898 рік каталог бібліотеки являв собою недбало ведений реєстр надходжень видань. Ще однією проблемою був брак приміщень: «До второй половины 1897 г. библиотека занимала открытыя полки въ одной изъ комнатъ канцеляріи губ. управы и 8 закрытых шкафовъ, разставленныхъ по всему помѣщенію управы»²⁸. Лише після переведення канцелярії в нову частину будівлі вдалось вивільнити простір для книгозбірні. 2 листопада 1898 року управа прийняла рішення систематизувати каталог бібліотеки «съ нумераціей книгъ по каждому отдѣлу особо, а къ нему затѣмъ алфавитный указатель»²⁹ і доручила секретареві керувати цією справою.

Робота, що розпочалася вже 3 листопада, організовувалася в такий спосіб: опис кожної книжки переписувався на картку, після того всі картки систематизувалися за відділами, у межах кожного розміщувалися в абетковому порядку, вписувалися в каталог-книгу. Згідно з цим каталогом книжки розставлялися на полицях. Далі картки були розміщені в загальному абетковому порядку і «въ нѣсколько сокращенномъ видѣ, внесены въ алфавитный указатель къ систематическому каталогу»³⁰.

Звичайно, виконання такого доручення не обійшлося без окремо найнятих працівників за додаткову плату. Так, до 19 березня 1899 року постійно працювали дві найняті особи, а для переписування карток у книжку залучалися шість працівників. Витрати земства становили 511 р. 08 к. За чотири з половиною місяці під керівництвом беручого чиновника осилили роботу, що мала вестися понад два десятки років.

Абсолютна відсутність часу для творчості не могла задовольняти Бориса Грінченка, тож він вирішує звільнитися. На початку 1899 року він попросив голову управи перевести його на одну з посад канцелярії, але до літа жодна з них не звільнилась. Тож улітку 1899 року попередив голову земської управи Федора Уманця про своє звільнення, але той попросив лишитися на посаді секретаря до кінця канцелярського року. Борис Дмитрович погодився, але й у листопаді його заява про звільнення не була прийнята.

²⁸ Земскія извѣстія. *Земскій сборникъ Черниговской губерніи*. 1899. № 6. С. 84.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid. С. 86.

У цей час відбувалась перевірка діяльності Земства ревізійною комісією, за результатами якої підготовлена доповідь про організацію діловодства в управі. Члени комісії окреслили низку зауважень, значна частина яких стосувалася діяльності секретаря. Зокрема, зауважено, що у відділі (столі) народної освіти, де на виконання очікували лише 373 справи, спостерігалися затримки справ по 2–3 місяці; реєстрація вхідних документів здійснювалася із затримкою в місяць³¹. За результатами перевірки прийнята обурлива і принизлива для чиновника постанова голови Чернігівської губернської земської управи Федора Уманця від 18 грудня 1899 року. Її зміст сповнений протиріччя: «Поставленный въ необходимость выбирать между ревизионной комиссией Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія и Секретаремъ Управы Б. Д. Гринченко, считая себя обязаннымъ предоставить Комиссии полную свободу дѣйствій, хотя я и нахожу службу г. Гринченко вполне полезной для Земства, а его самого, зная за человѣка въ высшей степени честнаго и добросовѣстнаго, увольняю его от должности Секретаря, о чемъ и довожу до свѣденія Губернской Управы»³².

24 грудня 1899 року в листі Олександрову Русову Борис Грінченко описує річної давності конфлікт із членами ревізійної комісії, коли ті прийшли п'яні в управу, сердились на працівників і кричали на секретаря. Обурливим для чиновника було те, що адресат не підтримав його кандидатури під час голосування, хоча обіцяв: «Я їх і Русова, і Хижняка, і Малявку, і Тризну, і Вовка і инш. звик уважати за чесних. А тепер за кого я їх мушу вважати?»³³ Турбувало письменника й те, що образ, який він послідовно формував наполегливою працею («Ви мали діло не с кимсь Вам невідомим.., а з чоловіком, який мало не два десятки років працює для української літератури й просвіти і має досить виразну фізіономію»³⁴), виявився безпідставно запламованим.

Федорові Уманцю було неприємно ухвалювати таке рішення. Тому з'являється суперечливе рішення земської управи від 23 січня 1900 року нагородити чиновника за службу вже після його звільнення. Від грошей той відмовився: «Фактъ удаленія меня со службы исключаетъ всякую возможность

³¹ Докладъ ревизионной комиссии Губернскому Земскому Собранію XXXV сессіи. *Земскій сборникъ Черниговской губерніи*. 1890. № 2. Приложенія. С. 1–8.

³² Уманець Ф. Доповідна у Чернігівську губернську земську управу. 18.12.1899. Копія. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31740. Арк. 1.

³³ Грінченко Б. Лист Олександрову Русову. 24.12.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41037. Арк. 2.

³⁴ *Ibid.* Арк 2 зв.

увидѣтъ в постановленіи Черн. Губ. Управы от 23 янв. 1900 г. за № 206 о предоставленіи мнѣ награды что либо иное, кромѣ странной съ ея стороны непослѣдовательности, воспользоваться которой я не желаю»³⁵.

Окрім того, 25 січня 1900 року Федір Уманець вважав за необхідне надати Земському зібранню сесії 1899 року роз'яснення щодо висновків ревізійної комісії. Факт затримки реєстрації документів у відділі народної освіти голова управи пояснив зміною діловода, оскільки Борис Грінченко був призначений на посаду секретаря управи, а на його місце став Михайло Коцюбинський, якому потрібен був час на прийняття справ. Загалом голова робить закид ревізійній комісії в хибному висвітленні фактів і спрямуванні зауважень не за призначенням, також наводить позитивні практики ведення справ, які з'явилися за часів нового секретаря (випуск секретарських журналів, форма стенографічних звітів), схвально характеризує виконання ним інших доручень³⁶.

Показовою є характеристика з поліційної довідки, що зберігається в «Делъ... Об учителѣ Борисѣ Дмитріевѣ Гринченко» № 825: «Увольнение Гринченко, авторитета малорусской партіи, вызвало тревогу взом мирѣ, пошли толки, разговоры, разныя корреспонденціи и было потребовано за-правилами, чтобы все служащіе в Управѣ, коллективно, отказались от служ-бы, затѣм все успокоилось, а Уманец пристроилъ Гринченко, частным обра-зомъ, по устройству Музея въ Чернигове»³⁷.

В автобіографії 1909 року звільнення оцінене як «інтриги і всякого сорта “заходи” реакційної і українофобської групи гласних»³⁸. Активність чиновника в громадських питаннях, категоричність у висловлюваннях, принциповість поглядів не могли лишатися непомітними. Гостра вдача, українофільські погляди дійсно зумовлювали «злети й падіння» в його кар'єрі, але ніколи не заважали бути відданим покликанню — ініціювати культурно-просвітницьку діяльність.

³⁵ Грінченко Б. Чернетка листа в Чернігівську губернську земську управу. 24.09.1901. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32461. Арк. 1 зв.

³⁶ Об'ясненіе Предсѣдателя Черниговской Губернской Земской Управы Ѳ. М. Уманца по поводу доклада Ревизионной Коммисіи Земскому Собранію сессіи 1899 года. *Земскій сборникъ Черниговской губерніи*. 1890. № 2. Приложенія. С. 9–35.

³⁷ «Дело об учителе...» (З Московського архіву царської поліції)... С. 94–95.

³⁸ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 2.

ГРОМАДІВЕЦЬ

У спогадах Марії Грінченко й Аркадія Верзилова зазначено, що Чернігівська Громада заснована саме 1893 року. Ініціював її створення власне Аркадій Верзилов, який мав досвід діяльності в студентській спільноті, комунікації з членами київської Старої Громади, активно долучався до міського життя Чернігова аж до обрання на посаду секретаря Чернігівської міської думи. Окрім нього кістяк Громади складала урядовець із селянського банку Василь Андрієвський, директор міського банку Олександр Тищинський, чернігівський адвокат Ілля Шраг.

Бориса Грінченка прийняли до Громади майже відразу після його приїзду до Чернігова. Членів обирали зважено: «Кандидатуру наміченого в члени обговорювано в Громаді без його відома. Обирано було таємним голосуванням і досить було одного мінуса, щоб кандидата не обрано. Після обрання доручалось комусь із членів поговорити з обраним і повідомити про обрання»¹. Під час таємних вечірок, які відбувались удома в когось із членів Громади, розмови про справи розпочиналися лише тоді, коли в кімнаті не лишалося родичів, які не були членами Громади. Лише на подружжя Бориса та Марії це правило не розповсюджувалось із першого ж дня — Громада пристала до того, що чоловік у жодних питаннях не критиметься від дружини. Певно, цьому посприяв попередньо сформований імідж. Так у Чернігові Грінченки опинилися в новому колі українців, небайдужих до розвитку українського руху.

Для просування справ членам Громади доводилось взаємодіяти з головою і членами земської управи. Борис Грінченко та Ілля Шраг знаходили спільну мову і з Василем Хижняковим, який обіймав посаду голови з 18 груд-

¹ Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. *Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 469.

ня 1886 року до 30 січня 1896 року² (і пізніше за свою службу отримав чин статського радника), і з надвірним радником Федором Уманцем, обраним на виборах 30 січня 1896 року³: «Зміна ліберального голови земської Управи на консервативного для української справи нічим не позначилася. Бо коли була в земстві вільна посада і Шраг або Грінченко прохали її для своїх кандидатів, то і ліберал Хижняков, і консерватор Уманець не відмовляли їм. Так саме обидва вони згоджувались на друкування в “Земском Сборнике” етнографічних матеріалів та розвідок на українські теми. Та ще як Грінченко подбав про те, щоб у земській книгарні були й українські книжки, то Уманець того не боронив»⁴. Василь Хижняков з часом погодився стати членом Громади, але жодного разу не прийшов на збори.

Не могли громадівці не помітити, що серед населення Чернігова і його околиць були люди, які потребували українських книжок, вистав тощо. Тож однією з перших стала ініційована Іллею Шрагом справа про українську мову в школах. Адвокат підготував доповідь, у якій просив земство клопотатися: «1) щоб допущено було місцеву народню мову в школах Чернігівщини; 2) щоб дозволено було видавати народньою місцевою мовою шкільні підручники і книги; 3) щоб ті книги допущено було в шкільні бібліотеки»⁵.

Відомий документ «Справа з “Докладом” І. Шрага про українську мову в школі Р. 1897» зазвичай подається за авторством Марії Грінченко. Однак насправді в ньому через помилку упорядників архіву об'єднані два документи. Одинадцята сторінка, фінальна у змістовому плані, завершується підписом Бориса Грінченка. Власне і вся оповідь ведеться від його імені. На наступних аркушах подані спогади Марії про чернігівський період життя подружжя.

У першій частині цього документа наведена причина, чому доповідь не заслуховувалась аж чотири роки: «Кілька літ уряд головою комісії народньої просвіти в Чернігівському губ. земстві був старий генерал Леонід Рудановський, ворог української мови і всі ці літа з 1893 р. доклад хоч що-року стояв у звичайному сесійному реєстрі, але не подавався до збору»⁶.

² Сводъ постановленій Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія (XIX–XXXV сесій) 1883–1899 годовъ. Вып. I... С. 126.

³ Ibid.

⁴ Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада... С. 473.

⁵ Ibid. С. 475.

⁶ [Грінченко Б., Грінченко М.]. Справа з «Докладом» І. Шрага.... Арк. 1–1 зв.

У 1893 році події розгорталися так: 14 грудня Ілля Шраг «просить собрание, чтобы оно передало внесенный, но не рассмотренный собранием за недостаткомъ времени, докладъ “О введеніи мѣстнаго народнаго языка въ сельскихъ школахъ” — губ. управѣ, которая и доложила его собранію въ будущемъ году и чтобы помимо того, он былъ напечатанъ в Земскомъ Сборникѣ. Председатель собранія заявилъ, что онъ читалъ этотъ докладъ и сам передал его въ управу. Заявленіе предсѣдателя по просьбѣ гл. Шрага, было внесено въ журнал»⁷.

У 1897 році терпіння почало зраджувати Іллю Шрага, і він почав наполягати на розгляді доповіді. Леонід Рудановський скористався ситуацією, коли Ілля Шраг, також член комісії народної освіти, мусив виїхати на день до Києва в судових справах, і відразу поставив доклад на порядок денний для комісії⁸.

Під час засідання комісії Борис Грінченко був присутній у кімнаті, де відбувалися збори, за своїми посадовими обов'язками. Саме він з допомогою Володимира Самійленка і підготував стенограму події. В обговоренні, вірогідно, брали участь усі члени комісії. Жодна з реплік, що пролунали 24 лютого 1897 року, не сприяла справі. І лише сам Борис надав роз'яснення, що «в школьныя библіотеки не допущено ни одной украинской книги, а в сельскія только двѣ книги Котляревскаго — “Енеїда” и “Москаль-чарівник”»⁹. Це не могло порятувати ситуації, і доповідь навіть не була винесена на земські збори. Усе кардинально змінилось лише після смерті Леоніда Рудановського — її таки заслухали 20 листопада 1900 року разом із клопотанням Борзенського земства «О допущеніи въ народныя школы народнаго языка». Ілля Шраг задля досягнення мети пов'язав мовне питання з питаннями організації початкової народної освіти. Він запропонував змінити акценти в сприйнятті мови держави не як засобу, а як мети елементарної освіти. Вірогідно, що цей аргумент разом із апеляцією до міркувань Костянтина Ушинського сприяли тому, що управа вирішила клопотати:

«1) Объявить запрещенія употреблять, при обученіи въ школахъ Черниговской губерніи, мѣстный народный малороссійскій языкъ и о дозволе-

⁷ О введеніи мѣстнаго народнаго языка въ сельскихъ школахъ. *Сводъ постановленій Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія...* С. 1667–1668.

⁸ [Грінченко Б., Грінченко М.]. Справа з «Докладом» І. Шрага... Арк. 3.

⁹ Ibid. Арк. 8.

ніи учителямъ народныхъ училищъ пользоваться имъ при объясненіяхъ въ классѣ;

2) объ отмѣнѣ стѣсненій для изданія книгъ педагогическаго, научно-популярнаго и художественнаго характера на малороссійскомъ языкѣ;

3) о допущеніи таковыхъ книгъ въ школьныя и сельскія бібліотеки-читальни на общихъ основаніяхъ»¹⁰.

Члени Громади долучалися до безлічі справ, у яких хоч трохи могли бути корисними: консультування молоді, що об'єднувалася в гуртки задля самоосвіти, читання лекцій (Борис Грінченко прочитав лекції з української історії семінаристам Чернігівської духовної семінарії), поширення знань про українське життя за кордоном, посилення змістового наповнення «Земського Сборника Чернігівської губернії», підтримки театральних труп, зокрема і під час театрального з'їзду в Москві, грошової допомоги письменникам, участі в урочистостях до ювілеїв письменників та українських діячів (Михайла Драгоманова, Івана Франка), збереження пам'яті (матеріальна допомога рідним для встановлення надгробку на могилі Леоніда Глібова, коштом Громади огорожено і поставлено надгробок на могилі Опанаса Марковича), опікування Чернігівською бібліотекою, організації Шевченкових роковин тощо¹¹.

У межах публіцистичної активності Громади постали кілька знакових для української політичної справи текстів. На початку 1895 року у Львові вийшла брошура «Порабощаемый народъ» (із позначкою «Издание ред. журнала “Жите і Слово”» — видавничого проєкту Івана і Ольги Франків). Про це в спареному лютневому випуску (через брак коштів він вийшов наприкінці березня за новим стилем¹²) сповіщав двотижневик «Народ. Руско-Українска радикальна часопись. Під редакцією Михайла Павлика», де був надрукований кінець брошури. Редактор «Народу» писав Михайлові Драгоманову: «Фр[ан]ко певне післав Вам брошуру “Порабощаемый Народъ”. Це від Вовка, а Вовк жеї має мабуть від Чернигівців. Я був написав кілька критичних уваг, бо мені видалось наївним — те, шчо якісь аноніми обертаються до Європи за піддержкою укр. нації. Та я побоївсь пуска-

¹⁰ Стенографическій отчетъ засѣданій Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія XXXVI очередной сессіи 1900 г. Черниговъ, 1901. С. 503.

¹¹ Грінченкова М., Верзилів А. Чернигівська українська громада... С. 480–483.

¹² Павлик М. Лист до М. Драгоманова від 25.03.1895. *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895)*. Т. 8. Чернівці, 1911. С. 220.

ти, і тільки дав кінець брошури, обіцяючи слово своє далі. Кому, як не Вам сказати про це?»¹³

Уже в наступному ж номері передовицею вийшла розгромна рецензія Михайла Драгоманова «“Порабощающийся Народъ”», автор якої в усіх невдачах українців у боротьбі за право на самостійну державність звинувачував їх самих і передусім боягузливу й ліниву інтелігенцію. Суголосними були й додані коментарі Михайла Павлика: «Не вже Українці думають, що здобудуть собі те право, не вдаривши для того і палець о палець, як було колись, а тільки ждучи змулювання від “Європи”?»¹⁴

Натомість автор брошури головним ворогом українства називає російську імперську владу, що від часів Хмельниччини послідовно нищила й нищить найменші паростки української самостійності. Для цього він подає короткий географічний і розгорнутий історичний екскурси розвитку українсько-російських відносин. Від середини невеликої (44 сторінки) брошури автор переходить до характеристики найновіших імперських національних утисків. Для цього наводить зміст Емського указу, приклади безсистемних цензурних заборон і втручань, прикметно акцентуючи увагу на творчій історії оповідань Василя Чайченка¹⁵. І наприкінці зазначає: «Этотъ народъ щедро проливалъ свою кровь за народную свободу и равенство, и если вслѣдствіе несчастныхъ историческихъ обстоятельствъ и находится теперь въ политическомъ порабощеніи, — то эти принципы народной свободы и равенства все таки остаются основными принципами его нравственного существованія. Во имя этихъ принциповъ, во имя цивилизації и братства народовъ, Украина обращается ко всей Европѣ и ждетъ отъ нея поддержки и ободренія»¹⁶.

Михайло Драгоманов слушно зауважив у рецензії: «Читаєш єї і думаєш, що вона писана не для тих, для кого напечатана. Напечатана вона в мові російській, а писана, очевидно, для західної Європи, в котрій мови тієї майже ніхто не знає»¹⁷. Та він, певно, не знав про те, що брошура вийшла й іншими мовами. Українською вона мала назву «Нарід в неволі»¹⁸, а на обкладинці

¹³ Ibid.

¹⁴ М. П. [«Порабощающийся Народъ»]. *Народ*. 1895. Ч. 5. С. 64.

¹⁵ [Грінченко Б.]. *Порабощаемый народ*. Львів, 1895. С. 31.

¹⁶ Ibid. С. 44.

¹⁷ М. Д. [«Порабощающийся Народъ»]. *Народ*. 1895. Ч. 5. С. 61.

¹⁸ [Грінченко Б.]. *Нарід в неволі*. Львів, 1895. 49 с.

позначена як «книжочка 12» у серії «Дрібна бібліотека» (видавничому проєкті Костя Паньківського). Прикметно, що в центрі обкладинки лишилося слово «написав», хоч імені автора немає. Відома брошура і французькою мовою — видана в Женеві під назвою «Une Nation Opprimée»¹⁹. За свідченням професора Василя Яременка, переклад нині зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника²⁰ і, очевидно, потребує ретельного вивчення. Чи дослухалися ініціатори видання до зауваження рецензента, чи одразу планували видавати її трьома мовами — невідомо.

1950 року син Михайла Драгоманова Світозар у статті в еміграційній газеті «Українські вісті» намагався довести, що автором брошури був його батько²¹. Він працював із франкомовним виданням і, напевно, не знав про батькову рецензію на російськомовне. Натомість Євген Бачинський, розповідаючи про історію українських видань у Женеві²², припустив, що автором брошури був Борис Грінченко. Але тривалий час її й далі вважали анонімною.

Справжнє авторство брошури «Нарід в неволі» ще 1928 року розкрили Марія Грінченко й Аркадій Верзилов: «Щоб подати відомості закордонові про українське життя, написано було і видано за кордоном книжку, що звалася “Нарід в неволі”. Написав її Грінченко, прочитав у Громаді, де зроблено було уваги; видано її було громадським коштом (за кордоном, звісно) чотирма мовами: українською, російською (“Порабощаемый народ”), французькою (“Une nation opprimée”) і німецькою»²³. Німецькомовний варіант брошури досі невідомий, і можливо, згадка про нього тут — помилка пам’яті або свідчення нереалізованих планів.

Близьким за змістом, але адресованим українцям був нарис «Було, є, буде», написаний 29 жовтня 1894 року і опублікований під іменем Василя Чайченка у львівській «Зорі»²⁴. Він починався легендою про Івана Сірка, який обирає непросте рішення стратити всіх звільнених із полону україн-

¹⁹ [Грінченко Б.]. Une Nation Opprimée. Geneve, 1895. 32 p.

²⁰ Яременко В. «Людина без копії — Борис Грінченко»... С. 151.

²¹ Драгоманов С. Незнаний серед українців твір М. Драгоманова. *Українські вісті*. Новий Ульм. 04.06.1950. Ч. 45(406). С. 2, 4.

²² Бачинський Є. Українська друкарня в Женеві (75-ліття заснування Української Друкарні в Женеві: 1876–1919–1952). *Науковий збірник УВАН у США. Вип. 2*. Нью-Йорк, 1953. С. 61–65, 95–104.

²³ Грінченкова М., Верзилов А. Чернігівська українська громада... С. 481.

²⁴ Чайченко В. Було, є, буде. *Зоря*. 1895. Ч. 1. С. 15–16. Ч. 2. С. 35–36. Ч. 3. С. 56–57.

ців, що обрали не рідний край, а кримські землі, де вже встигли оселитися й породичатися з татарами. Цій силі волі кошового отамана, іншим історичним і легендарним прикладам енергійного і мужнього духу автор протиставляє сучасного йому обивателя, не здатного на рішучий вчинок. Уся енергія такої людини витрачена на самокопирсання, бо «здорові, нормальні люди у Гомера, у Софокля, у Шекспіра, у Данта, у Гетого, у Міцкевича нас уже не вдовольняють; нам треба чогось такого саме ненормального, як і ми сами, і ми читаємо отрутні божевільні фантазмагорії Достоевського, самовбийчі міркування “крейцерової сонати”, паталогічні вигадки сьогочасніх французьких белетристів або, коли того всього не стає, — хоч наслідування тому всьому, хоч ту белетристичну макулятуру, що нею засмічено всі книжки у так званих “товстих” російських журналів»²⁵.

Збільшивши масштаб, автор проводить таку ж думку і на рівні нації. Він закликає українців до щоденної стверджувальної праці, адже «Коби в своєму нещасливому житті Україна боролась тільки за фізіологічне право життя, — вона умерла, з неї виточено кров. Але коли її життя минуле являє собою борню за високий ідеал, за вселюдську ідею; коли ця ідея живе живуща й досі і коли вона міцно зросла ся з душею українського народу, — то не вмерла Україна, не вважаючи на всі її нещастя»²⁶. Завершується нарис незвичною редакцією оптимістичного вірша Бориса Грінченка, більш відомого під назвою «Прийде!» («О, прийде запевне той день...»).

У цей же час написаний і закличний нарис «Нова сім'я», виголошений на урочистостях Громади з нагоди Шевченкових роковин 1895 року і опублікований у 7-му номері «Народу»²⁷. Зміст нарису розбудований навколо метафоричного виконання Шевченкового «Заповіту» через 34 роки по його смерті. Для цього автор аналізує сучасний йому стан суспільства («нової сім'ї») і причини, які його зумовили. Невтішний підсумок засвідчує, що погляди Бориса Грінченка і Михайла Драгоманова не були такими вже радикально відмінними: «І от, глянувши тепер на Вкраїну, на її інтелігенцію ми, з жалем великим, повинні сказати, що вороги її найбільші, то не москалі, яко нація, навіть не уряд із жандарами, а свої ж таки землячки: одні, щоб заманіфестувати свою “общерусскость”, другі, щоб догодити начальству, тре-

²⁵ Ibid. Ч. 2. С. 36.

²⁶ Ibid. Ч. 3. С. 56.

²⁷ В. Нова сім'я. *Народ*. 1895. Ч. 7. С. 97–102.

ті — безладно нахапавшись усяких радикальних теорій, часом зовсім не так зрозумілих, як треба, — всі вони силкуються викоренити все вкраїнське»²⁸.

Тож висловлені раніше в брошурі «Народ в неволі» думки були не наслідком політичної «сліпості» автора і чернігівських громадівців, а продуманою аргументацією, дійсно орієнтованою на європейську спільноту. А в нарисі, орієнтованому на внутрішнє використання, цілком слушно зазначалося, що досягнення омріяного ідеалу «нової сім'ї» можливе при забезпеченні належного рівня організації національно свідомої спільноти і належної просвіти щонайбільшої кількості народу. Наприкінці нарису автор однозначно закликає: «Волі! Волі вкраїнському народові, як самостійній національній одиниці, думати, вірити, казати, писати, працювати і в своєму краї порядкувати так, як він сам хоче — ось чого повинні ми хотіти, ось задля чого повинні працювати!»²⁹

А завершує його перефразованими рядками з власної поезії «Співцеві»:

Щоб стали люде та брати
Там, де раби були й кати.

Така самоцитація була не тільки пізнаваною рисою авторського стилю, а натяком для уважного читача, адже тут Борис Грінченко сховався за криптонімом «В.» Та для сучасників пізнати його стиль не становило труду, і в тогочасному листі до Михайла Драгоманова Михайло Павлик писав: «В 7 нрі “Народа” два реферати на Шевч. вечірницях: “Екон. матеріалізм і укр. питань” і “Нова сім'я” — остатній дуже горьачий і написаний прекрасною мовою. Очевидно — Чаїченків»³⁰.

Значно пізніше, у 1917 році, Марія Грінченко підготує і видасть обидва нариси під справжнім іменем автора у власній серії «Книжки пам'яті Насті Грінченко». Прикметно, що, оновивши в них правопис, упорядниці змінить назву на «Нова сем'я»³¹, чим послідовно посилить смисловий зв'язок із Шевченковим «Заповітом».

²⁸ Ibid. С. 100.

²⁹ Ibid. С. 102.

³⁰ Павлик М. Лист до М. Драгоманова від 06.05.1895. *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895)*. Т. 8... С. 240.

³¹ Грінченко Б. *Нова сем'я*. Було, є, буде. Київ, 1917. 32 с.

Життєві обставини та добра репутація допомогли Борисові Грінченку втілити в життя видавничий проєкт із поширення творів українською мовою для народу. Певно, за взірця служив досвід видавця Пантелеймона Куліша, який у 1857 році заснував власну друкарню, а в 1860 році — серію «Сільська бібліотека», де виходили «книжки-метелики» з творами українських письменників.

Допомога надійшла від Івана Череватенка, мецената, який попри те, що закінчив реальну школу у Воронежі, схилився до української справи. Спадок, зароблений батьком після звільнення з кріпаччини, Іван Череватенко зміг зберегти, доглядаючи трьох менших братів після смерті батьків і старшого брата. У некролозі Борис Грінченко згадує літературну діяльність підприємця, автора двох драм, двох оповідань і віршів: «Крізь чималу невиробленість літературну видко було безперечний письменницький хист і два-три роки праці над літературною самосвітою зробили-б із автора тих драм користного літературного робітника»³². Окрім письменницької діяльності, Іван Череватенко мріяв «завести добре зорганізоване видавництво дешевих книжок для народу. Він вдавався за цим до відомої фірми “Посредникъ”, але-ж там щось не пощастило; потім він давав свої гроші на початок, та не знаходилося людей, щоб могли-б взяти се діло собі до рук»³³. Тому він, «за порадою Дикарева (псевдоним в українському письменстві — Крамаренко), одказав одну тисячу карбованців на видання українських народних книжок і передав ті гроші Грінченкові»³⁴.

Іван Череватенко покладався на відомого письменника, оскільки не сумнівався в його патріотизмі, готовності йти обраним шляхом: «Палкий риччю, щирый сердцемъ, винъ чесно працюе для ридного краю, іи народу»³⁵. Довіра мецената ніби спровокована переконаннями Бориса, про які згадував Данило Ткаченко: «Ніколи в йому не прокидалося сумніву, чи варто в таких обставинах робити. Він каже: “У всякому разі ми робимо це через дві речі: 1) все-ж, хоч страшно помалу, ідея таким робом шириться та 2) щоб, як прийде час нашого тріумфу мали ми право сказати, в найтяжчі часи ми робили все, що треба”»³⁶.

³² Чайченко В. Іван Череватенко. *Зоря*. 1894. Число 2. С. 43.

³³ Ibid.

³⁴ Пісочинець Д. На дружню могилу. Мої спомини та вражіння... С. 27.

³⁵ Череватенко І. [Замітки про Б. Д. Грінченка та заповіт]. 28.02.1892. *ІР НБУВ*. Ф. 170. Од. зб. 597. Арк. 1.

³⁶ Пісочинець Д. Видання Борисом Грінченком народних книжок у Чернігові. *Рада*. 1910. № 166. С. 3.

А обставини дійсно весь час були з присмаком труднощів. До заснування видавництва, за спогадами Данила Ткаченка, Борис мав різний досвід із видавцями, зокрема й негативний: «Губанов — крутій, з яким ніяк неможна вести діла. Леухін та Ситін видавати українські книжки відмовились, бо у їх, мовляв, не організований продаж книжок на Україні; “Посередник” радив перекладати на російську мову, а видавати українською мовою одмовив»³⁷. До цього треба додати цензурні утиски та внутрішню конкуренцію.

За час існування видавництва труднощі набували іншого характеру. Видавець усвідомлював, що книжки мають бути максимально дешевими, але конкурувати доводилось із видавцями і книготорговцями, зокрема братами Губановими, які мали можливість закуповувати папір із перших рук³⁸, а значить, пропонувати нижчу ціну. Тож не дивно, що на початках видавництва доводилось залучати і власні кошти³⁹.

Фінансовий бік питання для всіх учасників видавничого проєкту мав такий вигляд: «Автори ніякого гонорару не відбирали, окрім 50 примірників (пізніше було частом і 100) своєї книжки; за малюнки на окладинках авторам їх плачено також тільки 20-ма примірниками книжки. Зовсім не оплачувано: радаговане й коректу книжок, а також усю адміністративно-книгарську частину діла, — праця ся належала до обовязку Б. Грінченка та М. Загірньої; до їх обовязку належало й переписувати рукописи, окрім тих випадків, коли за се плачено окремим переписувачам. Видавались гроші: а) на друк та на брошурованє книжок; б) дуже небагато — на переписуванє й на цензурні оплати; в) на матеріяли до пакування й пошту»⁴⁰.

За перші пів року видали по 5 тисяч примірників таких видань: «1) Чайченко: Батько та дочка. 5 коп. 2) Його ж. Підпал. 3 коп. Друкується 10 т. прим. Робінзона. Мають посилатися до цензури Харитя, Ялінка, П'ятизлотник. Послано Настя-Шкода»⁴¹. Щоправда, останнє оповідання, яке письменник подав під назвою «Мої пригоди щасливі й нещасливі»⁴², цензура не допустила. Наступний рік був більш результативним: видані «П'ятизлотник, Харитя,

³⁷ Ibid. С. 2.

³⁸ Ibid.

³⁹ Грінченко Б. Автобіографія Бориса Грінченка. *Над могилою...* С. 12.

⁴⁰ Грінченко Б. Видання коштом Івана Череватенка і премії його імені. *Літературно-Науковий Вістник*. 1901. Т. 13. Кн. 3. С. 193–194.

⁴¹ Пісочинець Д. Видання Борисом Грінченком... С. 2.

⁴² Грінченко Б. Видання коштом Івана Череватенка... С. 194.

Вірна пара, Кум Хан, Добра душа, Катерина, Чорноморці у неволі. Усього на 30 тис. прим. Наприкінці цього року в цензурі ще лежать: Маленькі люди, Байки, Санько-музика, Неймовірний, Безщасний батько, Барвінок (збірник)»⁴³.

Цензура відразу ж відреагувала на велику кількість надісланих рукописів, тож доводилось знаходити людей, які переписували твори, надсилали їх від свого імені та погоджувались надавати свою адресу для зворотного листування.

Не менше проблем викликало і розповсюдження книжок. Данило Ткаченко згадував: «Видання розпочалося о половині 1894 р., а в половині 1896 р. Г. писав мені: “Напишіть ви до якого часопису російського, більш читаного, рецензію на народні Чернігівські видання. Цього дуже треба, бо вони погано продаються і діло стає; вже в мене нема грошей і один дозволений рукопис лежить”»⁴⁴.

Загалом за час існування видавництва вийшли 36 видань (за 1894 рік — 3, 1895 — 8, 1896 — 6, 1897 — 4, 1898 — 5, 1899 — 10) загальним накладом 133 870 примірників, 29 рукописів не дозволені цензурою⁴⁵. Своїх книжок Борис Грінченко видав лише вісім: «Батько та дочка», «Підпал, Панько», «Робінзон», «Байки», «Неймовірний», «Колоски», «Смілива дівчина», «Серед крижаного моря»; Марії Загірньої — шість: «Добра порада», «Як вигадано машиною їздити», «Під землею», «Давня пригода», «У сніговому краї», «Страшний ворог». Загалом подружжя хоч і використовувало ресурс видавництва для поширення власних творів (38 % від усіх виданих позицій), але не зловживало цим. Окрім їхніх, видавались твори Тараса Шевченка, Михайла Коцюбинського, Григорія Коваленка, Павла Махновського, Євгена Гребінки, Юрія Федьковича, народні казки та пісні. Найчастіше наклад видання становив 3 050 примірників, найбільшими ж — у 10 050 примірників — побачили світ «Катерина» Тараса Шевченка і «Робінзон» Бориса Грінченка. Вони ж і мали найбільший попит. Попередню долю останнього навряд чи можна назвати щасливою. Твір цензура не пропускала в 1882–1884, 1890 роках⁴⁶. Заборонила навіть тоді, коли автор запропонував твір із назвою «Василь Гайда», але на тему Робінзона.

⁴³ Пісочинець Д. Видання Борисом Грінченком... С. 2.

⁴⁴ Ibid. С. 3.

⁴⁵ Грінченко Б. Видання коштом Івана Череватенка... С. 194–195, 198.

⁴⁶ Пчілка Олена. Умови Грінченкової праці... С. 7.

Успішність і надихальний приклад чернігівського «Народного видавництва» добре засвідчує такий спогад Сергія Єфремова про його участь у київському видавничому гуртку, що згодом переріс у проєкт «Вік»: «За всяких змін у нашому видавничому гурткові ми троє лишались незмінно і часто, збігшись десь у О. Я. Кониського або у Лотоцького — він тоді вже скінчив академію і служив-бідував у Контрольній палаті — мріяли про те, як би розгорнути наше видавництво, поставивши його в рівень хоча б з чернігівським видавництвом Б. Грінченка. Пам'ятаю, з якою радістю, а разом і заздрощами стріли ми брошуру “Про те, як вигадано машиною їздити. Про Юрка Стефенсона”. Про Юрка Стефенсона по-українському! Ну, коли можна про Юрка Стефенсона, то чому не можна про Данте, Гутенберга і всіх світочів людськості, і про всі справи, якими живе людськість і до яких ми так бажали прилучити і наш український народ?»⁴⁷

У 1900 році Борис Грінченко припиняє видавничу діяльність, а залишок грошей разом із книжками передає до правління «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг»⁴⁸, заснованого в 1898 році в Санкт-Петербурзі. За два роки Товариство зарекомендувало себе як таке, що підтримує друк літератури для народу українською мовою, тож йому можна було довіряти. Із залишку коштів разом із надходженнями від проданих книг планувалося утворити «Капіталъ имени И. Я. Череватенка, переданный въ распоряженіе О-ва Б. Д. Г.»⁴⁹, який міг би витрачатися лише на видання книжок, а Товариство зобов'язувалося б щороку звітувати про фінансовий стан. У разі закриття Товариства засновник мав право повернути собі капітал грішми або виданими книжками. У чернетці листа до Товариства згадувалася також історія походження фонду: первинна 1 000 рублів від Івана Череватенка і невелика сума, виручена від продажу книжок.

З різних причин проєкт передачі коштів Товариству не реалізувався. Подальшу їх долю Борис Грінченко описав у статті, опублікованій наступного року в галицькому «Літературно-Науковому Вістнику»: «За згодою братів небіжчика Івана Череватенка, Миколи та Степана Череватенків, з року 1900-го книжки коштом Івана Череватенка не видають ся, а гроші,

⁴⁷ Єфремов С. Про дні минулі (спогади). 1876–1907. *Щоденник. Про дні минулі (спогади)*. Київ, 2011. С. 444–445.

⁴⁸ Грінченко Б. Въ Правленіе благотворительного О-ва издания общепользных и дешевых книг в Спбургѣ. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32418.

⁴⁹ Ibid. Арк. 1 зв.

які одержуватимуться за продавані видання, повертаються на фонд імені Івана Череватенка, щоб з того фонду видавалися премії за науково-популярні книжки. Завідувати сією справою взяло ся Товариство “Просвіта” у Львові на підставі отсього статута»⁵⁰ (далі в статті наведений статут фонду). Отже, замість простої передачі коштів в управління видавничого Товариства, був реалізований складніший, але потенційно ефективніший проєкт із фондом.

Згаданий залишок становив 400 рублів, як видно з наведених у тій самій статті розрахунків⁵¹:

Гроші Івана Череватенка	1 000 руб.
Гроші від продажу книжок, упродовж діяльності видавництва	2 345 руб. 82 к.
Позичка наприкінці 1900 р.	29 руб. 50 к.
Усього прибутку	3 375 руб. 32 к.
Загальні трати	2 975 руб. 32 к.
Залишок	400 руб.

Видавнича діяльність у Чернігові — не єдина громадська активність Бориса Грінченка. Між безлічі чиновницьких справ йому вдавалося викроювати час, щоб, наприклад, протягом 1895 року бути членом правління щойно заснованої Чернігівської публічної бібліотеки. Але головне — знаходити години для власної творчості.

⁵⁰ Грінченко Б. Видання коштом Івана Череватенка... С. 199.

⁵¹ Ibid. С. 198–199.

ПИСЬМЕННИК

Насичене життя не давало насолоджуватися творчістю в повну силу, тож доводилося радіти, коли написані раніше тексти знаходили видавців і читачів. Так, написані упродовж 1885–1892 років віршові казки побачили світ лише 1894 року у Львові під однією обкладинкою «Книга казок віршом». У 1895 році книжка витримала ще два видання: львівське і одеське. Казки, розраховані на молодших школярів, батьки могли читати і дошкільнятам, щоб опісля обговорити вічні моральні максими: Будь добрим! Умій пробачати! Цінуй щирість у стосунках! тощо. У сюжет казок автор здебільшого клав епізоди з народного життя, тож їхній зміст здатен провокувати і дорослого читача на глибоке переосмислення взаємин із братами («Два Морози (З народнього поля)»), травми дитини в чужому середовищі («Снігурка»), стосунків батьків із дітьми-злочинцями («Сопілка»), партнерської взаємодії в родині («Чия робота важча»), довіри чоловіка до дружини («Дума про княгиню-кобзаря (З народнього поля)»). Цікаво, як у кожному жанрі письменник віднаходив можливість висловити власну філософську концепцію багатогранного життя.

17 жовтня 1896 року в листі до Івана Белоусова Борис Грінченко скаржиться, що пише мало віршів, тож публікація в «Літературно-Науковому Вістнику» за 1899 рік перших десятих поезій циклу «Зернятка» мала потішити письменника. Поезії, переважно на два катрени, поодинокі секстини або восьмивірші, спрямовані на осмислення власних бажань, готовності йти власним шляхом без нарікань:

Говорять люде: не зітхай,
Чого нема, то й так нехай!
І я говорю: не зітхай,
Коли нема, — борись, придбай!¹

¹ Грінченко Б. Зернятка. Літературно-Науковий Вістник. 1899. Річник 2. Кн. 1. С. 89.

Ліричний герой мріє, щоб у його товаристві не було плаксіїв, а був народ, готовий із силами і надією працювати, скинувши кривдників.

Власний досвід співпраці з начебто одностудійцями, мовчазними у відповідальний момент, виливається в рядки, які по-особливому сприймаються в контексті життєвих подій письменника:

Здається, багато
Пригод нам бувало, —
Чомусь тільки згоди
У нас досі мало!²

Загалом циклу притаманні афористичність висловлювання, сконденсованість думки, контрастність образів, зорієнтованість на майбутнє, пришвидшений темпоритм, який досягається закликами «робити швидше».

Продовжує Борис Грінченко працювати і в жанрі поеми. Цікавим зразком є «Вечірній світ» (1896), емоційну тональність якого задає епіграф «Vive tristezza e regna» (Leopardi). Ліричний герой Віталь — учитель, нещасливий у шлюбі, адже родинна гармонія, згідно з концепцією автора, можлива за духовного єднання цілєтворення чоловіка та дружини. І хоча образ покинутої сім'ї, що весь час з'являється в його пам'яті, залишається дорогим, Віталь не зраджує обраній життєвій місії:

Зовстався він серед народу жити,
Працюючи задля села свого:
Він сіє світ, а нива в його — діти.
У праці тій єдиний скарб його³.

Гостре почуття самотності Віталія контрастує з надією, посталою в образі Раїни, що «так рвалася із темряви до світу!...»⁴. Проста дівчина Раїна закохується у свого вчителя і попри насмішки односельців стає його помічницею. Подарувавши одне одному світ, герої вимушені потонути в темряві й смуткові, бо «Багато сліз, а щастя в Світі мало, Багато хмар, і мало днів ясних!»⁵

² Ibid. С. 90.

³ Грінченко Б. Вечірній світ. *Твори*. Т. 10. Поезії. Кн. 2. Харків, 1929. С. 93.

⁴ Ibid. С. 96.

⁵ Ibid. С. 100.

Поема «Матильда Аграманте» повертає читача в часи боротьби кубинського народу за незалежність. Колонізатор — «горді деспоти Іспанці»⁶ — змальований однозначно і лаконічно. Ворожість, знущання, кайдани — те невелике коло семантично яскравих іменників, які передають знищення ідентичності кубинського народу. Унаслідок «Кубанці мусять бути їм покірними рабами»⁷. Автор дещо вповільнює темп, щоб зацентувати на проживанні стану рабства:

Що ні день — нові знущання,
Що ні день — нові догани,
І міцніше все кують ся
на народ важкі кайдани⁸.

Хвиля опору спричинила жорстке покарання — «Смерть старому і малому»⁹ — і перша частина невеликої поеми наповнюється безмежним болем.

Образ героїні — красуні Матильди — постає в другій частині. Її життєвий вибір суголосний мрії про власну долю: «Свобода осияє рідну Кубу»¹⁰. Миттєве рішення долучитися до лав повстанців є закономірним і очікуваним для читача. Але і для нього поет відводить окрему частину, віддаючи шану закономірностям розвитку сюжету. Наступні дві частини зберігають заданий темп завдяки переважним констатаціям усвідомлених рішень: прийняття мук народу («Ні, давно моїми стали муки рідного народу!»¹¹), готовності до жертви («Я вмію умірати за волю краю»¹²) і власне смерті зі словами «Хай панує Куба вільна!»¹³. Свист куль, який мав би надавати трагічності фіналу, натомість увиразнює гордість і незламність Матильди, сміливість і волелюбність народу, що страшною ціною відроджував власну ідентичність.

Цей період прикметний становленням драматурга Бориса Грінченка. Сьогодні без п'єс «Неймовірний, або Чоловік та жінка без віри не спілка» (1893), «Ясні зорі» (1894), «Нахмарило» (1894–1896), «Степовий гість» (1897), «На громадській роботі» («Арсен Яворенко», 1898) неможливо говорити про розвиток української драматургії кінця XIX — початку XX століття.

⁶ Грінченко Б. Матильда Аграманте. *Літературно-Науковий Вістник*. 1898. Т. 3. Кн. 8–9. С. 209.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid. С. 210.

¹² Ibid.

¹³ Ibid. С. 211.

Першим своїм драматургічним твором Борис Грінченко був невдоволений. Щоб звірити свої відчуття, надіслав п'єсу товаришеві Іванові Липі — і отримав цілком виважений критичний відгук. Основні недоліки, на думку дружнього рецензента, — брак драматизму, відсутність сценічності та банальність характерів («А ваших дійових осіб я скоро цілком забуду, бо се така звичайна публіка. Публіка з такою примітивною психікою, що годі її удержати в голові, хоч би й хотів»¹⁴). Вимогливий читач Іван Липа шукав у творах не скопійованої з реального життя дійсності, тому й давав поради Борисові: «Беріть хоч звичайні знайомі Вам з села типи, але скомбінуйте їх так, щоб виходило не повсякчасне, буденне життя, а щось незвичайне, але разом з тим, цілком натуральне»¹⁵.

Художнє конструювання формування національної ідентичності має місце в історичних п'єсах Бориса Грінченка. Складний шлях відновлення самостійності пройшла Аміна з п'єси «Ясні зорі» — улюблена молода дружина багатого турецького пана Алі-Баші. Старий невільник з України знає, що вона з Волині, але «потурчилась, стоптала хрест під ноги...»¹⁶. У шлюбі без любові жінка нещаслива і мусить гаяти життя на ненависні нудні будні в гаремі. Потяг до невільника з України, молодого козака Дмитра сприймається як пробудження національної ідентичності, що значно увиразнюється, коли Аміна чує спів Дмитра. У молодій жінки виринає спогад про батька й неньку, але вона не готова свідомо визнати, що відцуралася рідних.

Наступне випробування Аміні — романтичні стосунки з Дмитром. Але й вони не пробудили остаточно національної ідентичності Аміні, адже вона не усвідомлює, що воля і кохання не є взаємозамінними цінностями. Третє коло випробувань — подолання ревнощів, які заповнили душу жінки після появи Олени, законної дружини коханого Дмитра. Хвиля злості, що охопила Аміну, — свідчення травми від тривалого перебування в неволі. Визнаючи силу слова, Борис Грінченко в репліки діда Панаса й Олени вкладає стільки життєдайної енергії, що саме вони остаточно пробуджують національну свідомість Аміні. Свідчення тому — не лише допомога у втечі полоненим, а й готовність зректися рабства і прийняти смерть. Таким чином драматург показує складний шлях змін, випробувань на емоційному і поведінковому рівнях, які має пройти особистість у процесі відродження ідентичності.

¹⁴ Липа І. Лист до Б. Грінченка. 5.02.1896. *Листування Івана Липи...* С. 119.

¹⁵ Ibid. С. 118.

¹⁶ Грінченко Б. *Ясні зорі*. *Твори*. Т. 7. Драматичні твори. Київ, 1930. С. 126.

Поневолений Дмитро пам'ятає сім'ю і рідний край, але виявляється готовим до фізичної зради заради присутності поруч емоційно близької людини. І лише поява дружини Олени породжує почуття сорому, внаслідок чого Дмитро захищає надважливі цінності — волю й гідність, виявляє готовність втекти з неволі. Так драматург проявляє себе майстром персонажної стратегії відновлення ідентичності: герої успішно проходять випробування забуттям.

Оскільки Борисові Грінченку були небайдужі питання освіти, то на особливу увагу заслуговує образ освітянина — народного вчителя Павла Левчука з комедії «Нахмарило». Двадцятивосьмилітній учитель прагне переконати дядька пана й отримати дозвіл на шлюб із мужичкою Мартою. Підступний дядько ставить Марту в ситуацію вибору, і лише вчителева мудрість допомагає розв'язати життєву драму. «Добрий чоловік! Завсіди пособить»¹⁷, — таким він постає в інохарактеристиці люду, бо знає, як лікувати, як лист написати, учить письму, дає різні книжки із власної книгозбірні. Павло Левчук упевнений, що для гармонійного сімейного життя важливо, щоб чоловік і дружина були рівні розумом, освітою, бо це сприятиме спільним смакам і бажанням. Чоловік утішений з того, що його обраниця знає більшість відомого йому та має спільні з ним наміри працювати на користь людству. Ці стосунки дуже нагадують цінності сімейного життя самого драматурга.

Діалог закоханих відображає прагнення Бориса Грінченка нівелювати людські касти: «Ох, Марто любя, хібаж ти не бачиш, що наше одружіння знищить пана й мужичку, а зробить двоє людей одностудних? А в цьому, щоб не було ні пана ні мужика, щоб були самі люди та брати — в цьому вся сила, від цього залежить щастя людське і вся наша сила; вся наша праця тепер повинна піти на те, щоб ізнищити зовсім ті огидні касти, панів та мужиків»¹⁸.

Учитель у свої 28 років має сформований характер, стійкі переконання, тож наполегливо суперечить дядькові, який хоче його одружити на красивій, але зовсім неосвіченій дворянці. Декларативно з позицій сценічності звучить обіцянка Марті захистити їхнє спільне щастя: «Не думай, моя доле, що своє щастя хотів я здобути лихом громадським. Алеж і мого щастя в мене вирвати я не дозволю. Ти не будеш нічиєю, бо будеш моєю. А землю громада матиме. Все, що тільки сила людська зможе зробити, я зроблю й свого досягну»¹⁹.

¹⁷ Грінченко Б. Нахмарило. Комедія на 4 дії. Львів, 1928. С. 3.

¹⁸ Ibid. С. 7.

¹⁹ Ibid. С. 28.

Діалог Павла з дядьком із позицій глядацьких очікувань мав би бути емоційним. Для цього письменник використовує відповідну лексику, а весь діалог наповнений питальними, окличними і незавершеними реченнями. Але загальний схематизм, довгі репліки і відсутність ремарок лише сприяють втраті бажаної експансивності.

Осип Маковей 1898 року опублікував у «Літературно-Науковому Вістнику» статтю «Новини нашої літератури», де висловив свої міркування щодо чотирьох нових п'єс, дві з яких належали перу Бориса Грінченка: «Ясні зорі» і «Нахмарило». Тональність слова Осипа Маковея не позбавлена пафосу: красу душі й тіла, природи, рідний край і волю він називає тихими водами і ясними зорями, за якими тужить душа. Рецензент хоче знайти відповідь на питання: «Розбудити і зміцнити сю тугу в душі читачів та глядачів — се певно дуже гарне завдання письменника. І Грінченко мав очевидно намір навіяти на читачів і глядачів сю тугу за “ясними зорями”? Чи вдалося се йому?»²⁰ Вистава руського театру у Львові за п'єсою «Ясні зорі» не справила гарного враження, тож рецензент об'єктивно відшукує причини і знаходить їх — і в невдалих сценічних рішеннях, і в художньо слабких місцях п'єси, як-от непродуманих епізодах і примітивних старосвітських драматичних хитрощах. Рецензент у контексті питань сценічності висловився і щодо недосконалості ремарок: «Клопіт також з тим, що автор не казав дієвим особам якимсь инакшим способом виявляти свій подив для всяких ясних зір, тільки заставив їх деклямувати»²¹.

Суголосними думкам Осипа Маковея були й міркування корифеїв українського театру. Так, у листі від 3 вересня 1899 року до Марії Грінченко Іван Липа розповідає про результати розмови з Іваном Карпенком-Карим і Миколою Садовським щодо сценічності драматургії Бориса Грінченка. Результати розмови невтішні: «Указують наприклад з “Ясних Зорь” те місце, де дві жінки особи дуже довго проміж себе балакають, а чоловік стоїть і слухає, і не знає що йому робити? Кажуть, акція мала, через те виходе мляво яковось»²².

Цей драматургічний і театральний досвід стане помічним Борисові Грінченку в підготовці теоретичної праці «Народній театр», яка побачить світ 1900 року.

²⁰ Маковей О. Новини нашої літератури. *Літературно-Науковий Вістник*. 1898. Т. 2. Кн. 4–6. С. 30.

²¹ Ibid. С. 33.

²² Липа І. Лист до М. Грінченко. 03.09.1899. *Листування Івана Липи...* С. 257.

З творчою історією п'єси «Ясні зорі» дослідники пов'язують і прикрий конфлікт, що розгорівся в середовищі українських культурних діячів у середині 1897 року. Дещо раніше театральна труппа Марка Кропивницького відчувала зниження рівня включених до репертуару п'єс і 1 травня 1893 року оголосила конкурс україномовних драматичних творів за темами історії України з премією 500 рублів²³. У листі від 10 січня 1896 року Іван Левицький (Нечуй) привітав Бориса Грінченка з другим місцем за п'єсу «Ясні зорі» і надіслав належну йому половину преміального фонду²⁴. Перше журі віддало драмі «Богдан Хмельницький» Михайла Старицького. Однак включити ці твори до репертуару можна було лише після згоди на те цензури. Власне цензурні утиски через вільне тлумачення норм законів і циркулярів були причиною того, що українською мовою ставилися переважно етнографічні замальовки невисокої художньої вартості.

Ситуація почала мінятися лише після того, як учасники Першого всеросійського з'їзду сценічних діячів (9–23 березня 1897 року) виголосили кілька доповідей про стан українського театру. Як свідчать матеріали з'їзду, це був потужний захід на понад тисячу учасників і майже сотню доповідей. Українську делегацію на ньому представляли Микола Садовський, Панас Саксаганський, Михайло Старицький, Ілля Шраг та інші діячі, які самотійно і за допомогою інших учасників представили п'ять доповідей: від імені Чернігівської міської управи, гуртка чернігівської інтелігенції на чолі із Марією Заньковецькою, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого і Панаса Саксаганського, Іллі Шрага. Серед головних проблем української театральної справи називалися такі: цензурні й адміністративні утиски, вимоги показувати одночасно українські та російські вистави, відсутність спеціально обладнаних приміщень у невеликих містах, сваволя агентів «Общества русских драматических писателей и оперных композиторовъ». Оскільки вимоги послабити тиск цензури були одним із лейтмотивів усього з'їзду, влада вимушена була до них дослухатися, тож зрештою п'єсу «Ясні зорі» в лютому 1898 року поставила труппа Марка Кропивницького.

Саме за порадою цього знаного діяча Борис Грінченко у 1894 році став членом згаданого «Общества...», яке опікувалося збором винагороди драматургам за постановки їхніх п'єс і захистом авторських прав.

²³ [Замітка]. *По морю и суше*. 1896. № 13.

²⁴ Нечуй-Левицький І. Лист до Б. Грінченка. 10.01.1896. *Зібрання творів: у 10 т.* Т. 10. Київ, 1968. С. 347.

За два місяці після з'їзду сценічних діячів у львівській «Зорі» вийшла стаття М. Гримача «Література й життя (Листи з України російської)»²⁵, автор якої огляд актуальних українських видань за останні три роки несподівано розпочинає з двотомовика п'єс Михайла Старицького «Малоросійський театр», який вийшов у 1890 і 1893 роках. У двох доволі великих абзацах безапеляційно вказано, що твори драматурга є несамотійними, і наведено джерела запозичень. У наступному випуску редакція зауважила, що не згоджується з недоведеними твердженнями М. Гримача.

Особливої інтриги в новому псевдонімі, схоже, не було: далі в статті автор детально зосереджується на виданнях Бориса Грінченка, зокрема й заборонених цензурою, навіть наводить деталі його листування з «Главным управлінням по дѣлам печати». А уважний читач міг би зауважити, що ім'я М. Гримач узятє від персонажа однойменного оповідання Марка Вовчка, як свого часу і прізвище Чайченко.

Невдовзі у двох осінніх випусках «Зорі» вийшла розлога стаття Бориса Грінченка «З поводу “Малоросійського театру” д. Старицького (Два томи, М. — 1890–1893)»²⁶, де той згоджується з тезами себе самого як М. Гримача і наводить дуже детальний аналіз, навіть використовуючи порівняльні таблиці.

Відповідь не забарилася: уже в листопадовій «Зорі» опубліковано лист Михайла Старицького, яким він повідомляє, що викликав Бориса Грінченка на третейський суд честі й для того ж самого просить виявити справжнє ім'я М. Гримача²⁷. Насправді він добре розумів, хто криється за псевдонімом, адже спорідненими називає не тільки цих двох дописувачів, а й Вільхівського, Перекотиполя і Вартового. Більше того, ображений драматург підкреслює смисловий зв'язок цих публікацій із твердженнями театрального критика Ізмаїла Александровського, який підхопив і далі роздмухував вирішений було конфлікт між Михайлом Старицьким і Володимиром Александровим, які також судилися через запозичення.

Таким чином, Борис Грінченко, дошукуючись правди, фактично долучився до масмедійного нищення української справи в особі відомого драматурга

²⁵ Гримач М. Література й життя (Листи з України російської). *Зоря*. 1897. № 11. С. 217–219.

²⁶ Грінченко Б. З поводу «Малоросійського театру» д. Старицького (Два томи, М. — 1890–1893). *Зоря*. 1897. № 18. С. 357–360; № 19. С. 377–380.

²⁷ [Ред.]. З поводу розвідок дд. Гримача і Грінченка про «Малоросійський театр» д. Старицького. *Зоря*. 1897. № 21. С. 419–420.

га. Але варто зважати, що ці публікації могли спричинити дуже різні мотиви, серед яких друге місце на конкурсі не є головним. Непорозуміння між письменниками виникло ще з перших публікацій віршів Бориса Грінченка в альманасі «Рада» і цілком могло залишитися прихованою образою молодого поета.

Крім того, Ілля Шраг, повернувшись зі з'їзду сценічних діячів, міг переповісти Борисові Грінченку зміст доповіді Михайла Старицького, у підсумку якої йшлося: «Мы просимъ не какихъ-либо расширеній, а лишь примѣненія къ намъ существующаго закона, въ одной мѣрѣ съ нашими старшими братьями-писателями. Пусть для насъ примѣнены будутъ и самыя строгіе законы, но лишь бы не угнеталъ насъ произволъ настроеній!»²⁸ Такі пасажі різко контрастували з вимогами інших доповідачів суттєво зменшити цензурні обмеження. Чи не тому М. Гримач розпочинав свій допис із такого: «Не ліпше й з інтелігенцією. Безправно-рабська, денационалізована, лінива, неергічна, не здатна до видержаної сталої боротьби, до праці на добро й щастя свого народу, — вона хитається серед усяких течій і поглядів, не знаючи, до чого взяти ся, якому богови молити ся»²⁹.

Третейський суд відбувся 23 серпня 1898 року в Києві під головуванням Михайла Комарова і завершився примиренням сторін. Борис Грінченко згодився узяти назад свої слова, що «літературна діяльність д. Старицького з погляду літературної етики — навіть просто мінус», а його опонент, чий інтереси представляла донька Людмила Старицька-Черняхівська, узяв назад «свої погляди про те, що д. Грінченко поводив ся в сій справі невідповідно національній і особистій честі»³⁰. Копію судового акту Борис Грінченко надіслав до редакції «Літературно-Наукового Вістника», де про рішення і дізналася українська спільнота.

Показово, що в цьому ж випуску часопису вперше побачив світ пристрасний вірш «Землякам», передрукований наступного разу лише в десятистовому зібранні творів кінця 1920-х років. Від назви до останнього рядка сповнений алюзій на шевченкові твори, він досі не втрачає актуальності:

²⁸ Старицький М. Доклад М. П. Старицкаго. *Труды Перваго всероссійскаго съѣзда сценическихъ дѣятелей*. Ч. 2. М. 1898. С. 262.

²⁹ Гримач М. Література й життя (Листи з України російської)... С. 217.

³⁰ Хроніка і бібліографія. *Літературно-Науковий Вістник*. 1898. Т. 4. Кн. 10–12. С. 71–72.

**Землякам,
що збирають ся раз на рік на Шевченкові роковини
співати гимн «Ще не вмерла Україна»**

Ще не вмерла Україна,
Але може вмерти:
Ви самі її, ледачі,
Ведете до смерті!

Не хваліть ся, що жива ще
Наша воля й слава:
Зрада їх давно стоптала,
Продала, лукава.

Ваші предки торгували
Людськими правами,
Їх продавши, породили
Вас на світ рабами.

Не пишайте ся-ж у співках
Ви козацьким родом:
Ви — раби, хоча й пани ви
Над своїм народом!

Україна вам не мати,
Є вам иньша пані,
Зрадних прадідів нікчемних
Правнуки погані!

Тільки той достойний щастя,
Хто боровсь за його,
Ви-ж давно покірні слуги
Лéдарства гидкого.

Ви ж давно не люде — трупи
Без життя і сили,
Ваше місце — кладовище,
Ями та могили.

Як живі покинуть мертвих,
Щоб з живими стати, —
«Ще не вмерла Україна»
Будемо співати;

Як живі покинуть мертвих, —
Прийде та година,
Що ділами, не словами
Оживе Вкраїна!³¹

Цілком можливо, що через цей конфлікт за Борисом Грінченком остаточно закріпився образ невживчивої людини й водночас непримиренного борця за точність і чесність у кожній справі — і письменницькій, і науковій.

³¹ Грінченко Б. Землякам. *Літературно-Науковий Вістник*. 1898. Т. 4. Кн. 10–12. С. 277–278.

НАУКОВЕЦЬ

Адаптувавшись на чиновницькій посаді в Чернігівському губернському земстві, Борис Грінченко не зраджує своїм етнографічним зацікавленням. Саме тому з'являються друком «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях». Три випуски певною мірою розподілені жанрово: перший і другий (1895, 1897 роки) містили оповідання, казки, перекази, прислів'я, загадки тощо; третій (1899 рік) — пісні. Письменник не втомлювався вигадувати різноманітні способи, щоб обійти цензурні лещата. Наприклад, щоб побачив світ третій том, етнографічна праця подавалася до цензури під кількома назвами, зокрема «стихи Гринченко» або «пѣсни Б. Д. Гринченко»¹. За твердженням Володимира Білого, Петербурзький цензурний комітет дозволив видання, зважаючи на «ограниченное количество экземпляровъ книги, а также и то, что она не предназначается для обращения собственно въ малороссійскихъ губернияхъ, а имѣеть цѣлью представить новый вкладъ въ собраніе народнаго пѣснетворчества всѣхъ племенъ и народовъ, входящихъ въ составъ Россійской Имперіи»². Можливо, науковий характер праці і відкрив їй шлях до читача.

Кожен том «Етнографічних матеріалів» відкриває «Передмова», тож із сукупності цих вступних статей можна реконструювати наукові погляди укладача. Так, він фіксує роки записів, називає прізвища причетних до них осіб. У примітках до більшості творів зазначені території їхнього побутування і соціальні характеристики носіїв. Це важливо, оскільки, на переконання науковця, носій-солдат, наприклад, мав занижену чистоту мови і користувався своєрідною лексикою³. Розрізняється і загальнонародний зміст матеріалів та поодинокі індивідуальні формальні особливості записів.

¹ Білий В. З матеріалів до історії української етнографії. *Етнографічний вісник*. Кн. 5. Київ, 1927. С. 189.

² [Дозвіл Санкт-Петербурзького цензурного комітету від 15.08.1899 № 1354]. Білий В. З матеріалів до історії української етнографії... С. 200.

³ Грінченко Б. (сост.). *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях*. Вып. 2. Чернигов, 1897. С. I.

Усвідомлення потреби систематизувати матеріал привело науковця до книжки «Малорусские народные предания и рассказы» (Київ, 1876), хоча відповідно до особливостей зібраного матеріалу укладач дозволив собі замінити назви окремих рубрик. Вносить він зміни й у випрацьовану систематизацію пісень, затверджену Південно-Західним відділом Російського Географічного товариства в 1876 році.

Загалом варто відзначити високу наукову доброчесність укладача. Працюючи з опублікованими раніше матеріалами, він наводить один із варіантів (більш оригінальний або новий) і вказує авторитетні праці з іншими варіантами.

Продовження проєкту також передбачалося у вигляді додатку до «Земського сборника Черниговской губернии», але формат цього видання змінився. Борис Грінченко був небайдужий до зовнішнього вигляду видання і як видавець усвідомлював важливість гармонійного поєднання назви і формату книжки, тож четвертий том «Етнографічних матеріалів» вийшов 1900 року під назвою «Изъ устъ народа». При цьому наукові засади систематизації та опису матеріалів залишились непорушними.

На фольклористичній ниві діяльність науковця прикметна виданням фундаментальної праці «Литература украинскаго фольклора. 1777–1900. Опытъ библиографическаго указателя», рукопис якої дозволений цензурою до друку 14 травня 1901 року. Видання являє собою впорядкований за роками бібліографічний покажчик оприлюднених в обох імперіях публікацій, які мають стосунок до записів, обробок, досліджень українського фольклору та фольклористики. У вступному слові вчений відзначив важливість праць такого типу в роботі дослідника, щиро окреслив те коло труднощів, які доводилось долати. Микола Шугуров у рецензії⁴ на це видання перерахував низку огріхів, неназваних видань, а також назвав принципову помилку — окремі зміни назви книжки або статті. Але загалом покажчик отримав дуже схвальні відгуки і став важливим етапом розвитку української фольклористики.

Борис Грінченко продовжує роботу на ниві біографістики. Народноприсвітницький характер цих праць дедалі менше тяжіє до описовості, натомість вимальовується більша кількість аспектів, які стають предметом ува-

⁴ Шугуровъ Н. Литература украинскаго фольклора. 1777–1900. Опытъ библиографическаго указателя. Составиль Б. Д. Гринченко. Приложение къ № V «Земскаго Сборника» 1901 г. Черниговъ, 1901. *Кіевская Старина*. 1901. Т. 74. Сентябрь. С. 105–114.

ги дослідника. Наприкінці 1890-х років одна за одною з'являються біографії Івана Котляревського (1898), Пантелеймона Куліша (1899), Леоніда Глібова (1900). Незмінним залишається переконання автора в необхідності звернення уваги читача на темперамент героя, соціальне та культурне середовище, умови формування характеру.

Саме ці аспекти й стали слабким місцем, на думку Григорія Коваленка, у біографії Івана Котляревського, виданій Полтавським губернським земством. Визнаючи, що основне коло читачів — селяни та школярі, рецензент визнає важливість особливих фактів і мови викладу, але разом із тим принципово не може погодитись із певною фальсифікацією: «Але нам здається, що не треба було вигадувати фактів з життя Котляревського, фактів можливих, але не опертих на джерелах. Таких вигадок знаходимо чимало в книжці, особливо там, де йде розмова про дитинний вік К-го та про його молодість»⁵. Тому загальний висновок невтішний: «Висловимо бажання, щоби полт. земство, тративши громадські гроші на гонорар і на видання, більше дбало про добрий зміст книжок»⁶.

Таке звинувачення в поганому змісті книжки образило автора. У наступному ж номері «Літературно-Наукового Вістника» вийшла його відповідь «В справі рецензії на книжку Б. Грінченка „Иванъ Котляревскій“». Проявом неготовності Бориса Грінченка вести фахову дискусію в означених теоретичних рамках свідчить його занурення в переказ умов написання праці і долання цензурних лещат. Замість навести джерела, опрацьовані для написання біографії Івана Котляревського, він продовжує вдаватися до необґрунтованих тверджень: «Але в моїй книжці розказано тільки такі факти, які справді були з Котляревським, але не „факти можливі“»⁷. Водночас автор біографії зауважив, що в рецензії не було наведено конкретних фактів і цитат місць, які безпосередньо визначили негативну оцінку книжки.

Перша теза біографічного начерку «П. А. Кулишъ» викристалізовує засадничий теоретичний підхід Бориса Грінченка до біографістики: науковець потребує дистанції в часі від об'єкта свого дослідження задля досягнення об'єктивності, вичерпності, точності: «Мы не намѣрены писать біографіи

⁵ Ков[аленко] Гр[игорій]. [Рец. на:] Иванъ Котляревскій. Описание его жизни. *Літературно-Науковий Вістник*. Львів. 1899. Річник 2. Т. 7. Кн. 9. С. 200.

⁶ Ibid.

⁷ Грінченко Б. В справі рецензії на книжку Б. Грінченка «Иванъ Котляревскій». *Літературно-Науковий Вістник*. 1899. Річник 2. Т. 8. Кн. 10. С. 40.

Кулиша. Его жизнь слишком близка еще к намъ, результаты его дѣятельности далеко еще не опредѣлились, чтобы можно было это сдѣлать съ достаточной полнотой и опредѣленностью»⁸. При цьому світоглядні чинники формування особистості митця не залишилися без уваги: зацікавленість «малорусскими» авторами, свідоме ставлення до української мови, а головне — еволюція історичних поглядів письменника.

Біографічний начерк про Леоніда Глібова підготовлений подружжям у спів-авторстві. Текст графічно та змістово поділений на два розділи, де перший, авторства Марії Грінченко (підпис — М. Загірня), висвітлює життєвий шлях письменника з виразними акцентами до роду, життєвих вражень дитинства, освіти, читацьких уподобань. Авторка, яка наживо спостерігала вплив учительської і чиновницької роботи на письменницьку долю, не оминала подібних дрібних фактів із життя героя книжки. Другий розділ, авторства Бориса Грінченка, присвячено творчості байкаря, чий текст вписаний у світовий контекст; окрему увагу приділено орієнтації на байки Крилова. Для дослідника було важливим встановити, наскільки байки є народними, адже «мѣстная природа, національные характеры и чувства и, пожалуй, нѣкоторая, національная склонность къ предпочтенію извѣстныхъ идей, а затѣм какъ можно болѣе народная форма — въ этомъ значеніе басни; сюжетъ-же здѣсь вещь даже не второстепенная»⁹. Не оминув він увагою і твори митця в інших віршових жанрах.

Робота в співавторстві не завадила авторам досягнути цілісності біографії Леоніда Глібова, коли суспільно-історичними, особистими умовами пояснюються творчі успіхи або невдачі. Борис Грінченко, сповідуючи принцип об'єктивності, доволі безапеляційний у прикінцевих твердженнях: «Глѣбов, по размѣрам своего таланта, конечно, не былъ первокласснымъ поэтомъ, раскрывающимъ новые широкіе горизонты, пролагающимъ новые пути къ идеалу красоты и истины; но онъ все-же служилъ этому идеалу и далъ намъ истинно поэтическіе образы»¹⁰.

Ще один вектор наукової роботи подружжя в Чернігові — каталогізування колекції Василя Тарновського-молодшого¹¹, представника дворянського

⁸ Грінченко Б. П. А. Кулишъ. Біографическій очеркъ... С. 3.

⁹ Грінченко Б., Загірня М. Леонидъ Ивановичъ Глѣбовъ (1827–1893). Біографическій очеркъ. *Земскій сборникъ Черниговской губерніи*. 1900. № 3. С. 153.

¹⁰ Ibid. С. 166.

¹¹ Імена сина і батька повністю збігалися, далі йтиметься саме про молодшого без спеціального позначення.

роду Тарновських, відомого на Чернігівщині меценатською діяльністю. Ще з початку 1860-х років Василь Тарновський «почав також весь свій вільний час приділяти колекціонуванню українських старожитностей і качанівському парку»¹². Трагічна смерть дружини позначилась на веденні справ мецената: частину земельних угідь продано, а «колекцію, бібліотеку й значну частину меблів було вивезено до Києва, у нове помешкання на розі Театральної площі й вулиці Великої Володимирської»¹³.

Колекція становила близько 10 000 екземплярів, і перші її каталоги уклав сам Василь Тарновський: у 1893 році був виданий перший випуск каталогу, присвячений Тарасові Шевченку, з виокремленням у ньому 18 тематичних груп; у 1898 році — «каталогъ Музея украинских древностей коллекции В. В. Тарновскаго», що містив опис «предметовъ доисторическаго періода, великокняжеской эпохи и казацкаго періода»¹⁴. Окрім цих речей, колекція містила рукописи письменників XIX століття, малюнки і бібліотеку з понад 2 000 томів, серед яких стародруки, рукописи XVI–XVIII століть, етнографічні праці, книжки з підписами Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша: «Усього в музеї, як складеться йому добрий катальог, буде не менше як вісім тисяч нумерів»¹⁵.

Експозиція колекції в помешканні Василя Тарновського в центрі Києва була відомим місцем, тож київські діячі, звісно, хотіли б лишити її в себе, але власник, почувавши, що стан справ і здоров'я не дає йому змоги належно давати ради зібраному, вирішив віддати музей Чернігівському губернському земству. Тому меценат «вдав ся до предсідателя Чернигівської губернської управи з <...> листом:

“Музей місцевої старовини, що складав я все своє життя, щоб певніше зберегти його, я хотів би віддати на власність і під завідування Чернигівському губернському земству з умовою, щоб музей містив ся в старовинній кам'яниці над Десною, за собором, і щоб публіка, на підставі певного статуту могла його оглядати. Тим дуже прошу вас, шановний добродію, доповісти про се моє бажання сьогорічній сесії губернських земських зборів, подавши йому до роз-

¹² Клепак А. Громадська та меценатська діяльність В. В. Тарновського-молодшого в Україні (1838–1899 рр.): дис. ... канд. істор. наук. Київ, 2018. С. 43.

¹³ Ibid. С. 47.

¹⁴ Гринченко Б. Опись музею В. В. Тарновскаго. *Земскій сборникъ Черниговской губерніи*. 1899. № 11. С. 52.

¹⁵ Немірич. Музей Василя Тарновського. *Літературно-Науковий Вістник*. 1900. Том. 10. Кн. 5. С. 117.

гляду отсі питання: Чи згоджуєть ся губ. земство чернигівської губернії давати що року певну суму на удержанне музею, взявши його до своєї власности й завідування, і просити належне начальство, щоб земству віддано згадану кам'яницю на місцевий історичний музей Чернигівського губ. земства? Одержавши постанову зборів, я не забарю ся прислати катальог старовини, бо він тепер друкуєть ся, і постачу всі потрібні відомости, які схоче земство»¹⁶.

24 лютого 1896 року земські збори погодились прийняти музей на висунутих Василем Тарновським умовах. На перевезення й упорядкування колекції виділили 2 000 рублів. Управа звернулась до Міністерства внутрішніх справ про передачу згаданої кам'яниці, але «міністерство не схотіло дурно віддати стару кам'яницю, а управа через віщось не схотіла запропонувати просто купити її, а хотіла, щоб XXXIII земські збори дозволили їй вимінити одну земську кам'яницю на ту, що треба на музей. Збори відкинули сей проект, наказавши управі умовити ся з адміністрацією, за яку ціну вона продалаб кам'яницю»¹⁷.

У складі чергових 34-х земських зборів були інші гласні, переважно налаштовані проти заснування музею. Однак князь Микола Долгоруков, який прихильно ставився до цієї ідеї, ініціював засідання окремої комісії, що мала погодити суперечливе питання. Врешті ініціатива мала сенс. До того ж, на збори приїхав Василь Тарновський попри те, що хвороба ніг уже прикувала його до інвалідного візка. Він «згодив ся на всякий добрий будинок і тим відняв у своїх ворогів одну з їх зачіпок»¹⁸. Після промовистого виступу Іллі Шрага збори таки не лише прийняли музей, але й виділили 20 тисяч карбованців на зведення нового будинку. Щоправда, суму на утримання музею призначили невелику — 300 карбованців на рік.

Але вороги музею підготували «окрему думку» і подали її голові зборів. Основними аргументами були: «земство не має юридичного права заводити історичні музеї, бо сього йому законом не дозволено»¹⁹ і «земство не має морального права заводити музей, бо се значить брати з убогого народу гроші на такі речі, яких йому не треба»²⁰. Зважаючи на значну кількість підписантів — 26 осіб, губернатор скористався своїм правом подати справу на розгляд міністра. І лише під час 35-х губернських земських зборів «прийшла

¹⁶ Ibid. С. 117–118.

¹⁷ Ibid. С. 118.

¹⁸ Ibid. С. 120.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

офіційна звітка, що міністр лишив постанову зборів про музей і її можна виконувати»²¹.

Увесь цей час колекція містилася в приміщенні Київського товариства старожитностей і мистецтв, правління якого погодилося зберігати її в себе до 1 січня 1901 року. У Києві мав відбутися 9-й археологічний з'їзд, тож у Київському міському музеї доречно було виставити ті речі з колекції Василя Тарновського, які могли бути цікавими учасникам з'їзду. У серпні 1899 року археологічна частина колекції займала в музеї дві великі зали.

Переданню колекції до Чернігова передували кілька поїздок Федора Уманця до Києва. Перша, у лютому 1899 року, відбулась іще за життя Василя Тарновського, друга — з 20 червня до 4 липня на прохання доньки померлого мецената Софії Глінки. У результаті поїздок «4 юля, представителемъ Киевскаго Общества Древностей и Искусствъ Н. Ф. Бѣляшевскимъ начата приѣмка музея и переносъ его изъ квартиры Тарновскихъ въ временную квартиру Общества»²². З 29 липня до 11 серпня Федір Уманець також перебував у Києві для отримання рішення суду і затвердженого заповіту. Були поїздки й у вересні 1899 року, щоб з'ясувати, чи можуть у Києві на певний час, до обладнання приміщення, залишатися портрети.

6 вересня 1899 року на засіданні управи в присутності членів управи Степана Лашкевича та Василя Вронського до порядку денного була включена і заслухана заява голови управи Федора Уманця, заповітного виконавця Василя Тарновського. Згідно із заповітом, воля померлого полягала в тому, щоб «послать въ г. Киевъ Б. Д. Гринченко, состоящаго секретаремъ Губернской Земской Управы, если со стороны управы на это уполномочіе и командировку препятствій не будетъ»²³. Мета відрядження — складання опису старовинних речей, що були заповідані Чернігівському губернському земству.

Борис Грінченко прибув до Києва 13 вересня 1899 року і зупинився в номері 11 готелю «Англія» на Хрещатику²⁴ неподалік від музею. До роботи взявся

²¹ Ibid. С. 122.

²² Объяснение Предсѣдателя Черниговской Губернской Земской Управы Ф. М. Уманца... С. 20.

²³ [Заседание Черниговской Губернской Земской Управы о посылке Гринченко Бориса Дмитров. в Киев для описи вещей Тарновского В. В., подаренных Черниговской управе]. Витяг з протоколу засідання Чернігівської губернської земської управи. Протокол № 36 від 6.09.1899. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31818. Арк. 1.

²⁴ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 17.09.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42145. Арк. 1 зв.

відразу, працюючи по 9–10 годин на добу²⁵. Стан колекції, ймовірно, викликав біль і обурення, але вміння системно братися за вирішення проблем не підвело його і зараз. Ось як у листі до дружини він описує побачене: «Опріче доисторичного й княжого періоду ніщо (опріче 5–6 шаблів) не занумеровано. Ось тобі зразок ладу: Шевченків одділ у трьох шаховках, але там же лежать якісь икони, якісь зовсім туди не причетні книжки... За те деякі Шевченкові речі не тілки серед Кулішевих паперів, а і серед плащаниць та антиминосів, а кілки палітурок з його малюнками — серед усякого мотлоху й дрантя у якійсь комірчині — там, де сторожі мітли ставлять і ганчірки складають.

У музею вохко, все цвіте. Пишу до Уманця, щоб казав, що робити с такими річами, що можуть попусватися. Через се може доведеться увесь Шевченків одділ перевезти до Чернігова»²⁶.

14 вересня 1899 року емоційний сплеск в упорядника колекції викликав доторк до гетьманської булави, приналежність якої була невідома, але «її держала рука, що керувала всією Україною»²⁷. Уроджена схильність до візуальних образів, концентрація на почуваннях породили майже містичні відчуття: «Я роблю щось більше, ніж просто беру стару річ...»²⁸; «великі тіни витали наді мною»²⁹. Наступного дня він переглядав Кулішеві рукописи. Щоб ця захоплива можливість не відбирала часу від роботи, 17 вересня «згрішив» і «(взяв до себе на ніч) “Марусю Богославку” Куліша»³⁰. У жовтні в Чернігові він уже такого собі не дозволяв, оскільки боявся загубити раритетні видання, тому й переписував Кулішеву «Україну» в управі.

Вірогідно, Федір Уманець дав згоду на перевезення Шевченкових речей до погодження з губернськими зборами. Окрилений листом від дружини, Борис Грінченко 20 вересня пише: «Привезу, моя дорога, до Чернігова увесь Шевченків одділ (хиба деяких бюстів не візьму), привезу чимало рукописів. Та будемо дбати, щоб таки заложити сю інституцію великої культурної ваги і тим наш рідний дух з занепаду підняти!»³¹ Він збирався виїхати 22 або 23 вересня, але плани довелося скоригувати: «Найраніше можу виїхати 24 го. Везиму с собою

²⁵ Ibid.

²⁶ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 14–15.09.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42146. Арк. 2 зв.

²⁷ Ibid. Арк. 1.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 17.09.1899... Арк. 2 зв.

³¹ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 20.09.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42143. Арк. 2.

Шевченкові речі, хоч, щоб хоч найголовніші з їх були перед моїм оком увесь час і через те везиму їх у кошиках при собі, а як у вагон не дозволяють узяти кошиків стілки (2 Шевченкових та свій один), то мушу їхати парохомом»³².

На початку жовтня чиновник, почувавши на собі моральний обов'язок, повернувся до роботи над колекцією, тепер уже в Чернігові. 5 жовтня він повідомляв дружині свої плани на день: «Сьогодні я думаю розпакувати Тарновського книжки, бо може знайду серед їх старий каталог: його треба для Шевченкового відділу»³³. Але одразу це зробити не вдалося, бо ледь не кожну дію треба було погоджувати з Федором Уманцем. Лише за три дні упорядник розпочав виконувати втомливу роботу і зміг розпакувати частину книжок³⁴, які теж були в безладді. Уся бібліотека була розпакована аж 14 жовтня.

Робота з каталогом також затягувалася: «Бо У[манець] загадав, що спершу кожному “ящику” сдѣлать “опись”, а тоді вже каталог. То вже два ящики спорожнив і тую “опись” зробив, а ще 4»³⁵. Процес опису виглядав так: «Я диктував заголовки, а двоє відразу писало (кожне — своє). <...> На сю роботу нікого нового не кликано, а я просто щодня брав с кожного “стола” по одній людині. Між книжками знайшовсь і каталог їм — на карточках. Тепер треба роздивитися, чи путящий той каталог, переглянути по йому книжки, якось фіксувати карточки (а через те й книжки) і тоді можна книжки позамикати і лишити їх до... до того часу, як уже доведеться складати систематичний каталог на новій посаді»³⁶. Опис був завершений 25 жовтня. Попереду — упорядкування рукописів, рисунків, укладання каталогу та незрозуміла ситуація з призначенням на посаду очільника музею.

11 грудня 1899 року Бориса Грінченка запросили до слова на засіданні Управи з експертною думкою щодо обсягу витрат для перевезення речей у приміщення музею. Виступ відзначався сконденсованістю думки і, як завжди, оперуванням фактами. Висновкова теза, що двох тисяч рублів на перевезення й обладнання музею недостатньо, пролунала і на початку, і наприкінці виступу, що робило його лише більш переконливим³⁷.

³² Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 22.09.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42118. Арк. 1.

³³ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 05.10.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42130. Арк. 1 зв.

³⁴ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 08.10.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42127. Арк. 2.

³⁵ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 11.10.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42125. Арк. 1–1 зв.

³⁶ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 14.10.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42123. Арк. 1–2.

³⁷ Стенографический отчетъ засѣданій Черниговскаго Губернскаго земскаго собранія XXXV очередной сессіи 1899 г. Черниговъ, 1900. С. 152.

Наступного дня земські збори прийняли рішення про виділення 700 рублів на складання і друкування каталогу. Гласний Петро Дорошенко від Глухівського повіту пояснив, що опис музею має бути науковим, адже музей має досягати й наукових цілей³⁸.

Загалом ці два дні були сповнені дискусій із питань, що стосувалися майбутнього музею. Особлива напруга вирувала щодо приміщення. Розглядалися кілька пропозицій, оскільки до уваги бралися і грошові витрати, і технічний стан будівель (приміщення не повинне було страждати від сирості, висота стель мала уможливлувати розміщення картин на стінах), і місце розташування. Після всіх вагань і відхилення рішення міської думи зібрання постановило «приспособить для музея здание бывшего мужского отдѣления сиротскаго дома»³⁹. Роботи з переобладнання виділеного приміщення будуть розпочаті лише 2 травня 1900 року⁴⁰, а 26 листопада управа доповість, що будівля буде завершена навесні року наступного⁴¹. Також не без дискусій був обговорений проєкт і затверджені Правила музею, активну участь в розробці яких брав і сам упорядник. Упродовж наступних років земські збори слухали ще не одне питання, пов'язане з музеєм, проте рішення про його відкриття буде прийняте лише 8 грудня 1903 року.

Попри те, що 18 грудня 1899 року Борис Грінченко був звільнений із посади секретаря управи, він не дозволив, щоб емоції заважали справі, і вже 22 грудня в листі до Федора Уманця погодився на висловлену того ж дня⁴² пропозицію взятися за впорядкування музею: «Имѣю честь сообщить, что согласенъ принять на себя эту работу, но только совершенно безвозмездно и только до тѣхъ поръ, пока мои личные обстоятельства позволяютъ мнѣ это, почему я имѣю право прекратить эту работу во всякое время. Вмѣстѣ съ этимъ прошу выдать мнѣ официальное уполномочіе на работу»⁴³.

Упродовж січня — травня 1900 року Грінченки склали «отдѣлы каталога рисунковъ (оригинальныхъ и воспроизведеній печатныхъ и фотографиче-

³⁸ Ibid. С. 157–158.

³⁹ Ibid. С. 530.

⁴⁰ Земскія извѣстія. *Земскій Сборникъ Черниговской губерніи*. 1900. № 5. С. 11.

⁴¹ Сводъ постановленій Черниговскаго Губернскаго Земскаго Собранія XXXVI–XLVI сессій. Черниговъ, 1912. С. 349.

⁴² Земскія извѣстія. *Земскій Сборникъ Черниговской губерніи*. 1900. № 5. С. 12.

⁴³ Грінченко Б. Лист до Ф. Уманця. 22.12.1899. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41150. Арк. 1.

ських) — болѣ 1 500 номеровъ и Шевченко — 757 номеровъ (рисунковъ, рукописей и другихъ предметовъ), всего около 2 300 номеровъ (не считая дубликатовъ), а также начаты работы по отдѣлу рукописей»⁴⁴. Дві завершені частини каталогу були в друці. Лише 22 серпня 1900 року Марію розпорядженням управи призначили доглядачкою музею. До того часу подружжя працювало безоплатно, саме тому комісія підтримала пропозицію гласного Іллі Шрага і висловила щиру вдячність губернського зібрання укладачам другого тому каталогу⁴⁵.

Прикrostі завдало рішення чернігівського губернатора Євгена Андрієвського, яким він не затвердив Марію Гринченко на посаді доглядачки музею. Не допомогли навіть клопотання в департамент поліції. Та поки тривали спроби подолати перепони в призначенні, вона продовжувала працювати і навіть уклала третій том каталогу — бібліотеки друкованих книг.

У секретному звіті начальника Чернігівського губернського жандармського управління полковника Миколи Рудова від 17 жовтня 1900 року, направленому в департамент поліції, обставини цих подій викладалися так: «Председатель Губернской Земской управы Федоръ Михайловичъ УМАНЕЦЪ [авторъ “Мазепы”], ярый украиофилъ, последователь и почитатель Гринченко <...> пообѣщаль Гринченкѣ мѣсто при Управѣ и поручилъ ему устройство Украинскаго Музея имени Тарнавскаго, чѣмъ все время былъ занятъ Гринченко, получая за то содержание отъ Управы.

Въ настоящее время приспособленіе помѣщенія подъ музей приходится къ окончанію и Гринченко, увѣрѣнный въ томъ, что на назначеніе его завѣдывать Музеемъ никогда не послѣдуетъ разрѣшенія Начальства, порѣшилъ съ Уманцемъ и съ другими Украинофилами на томъ, что завѣдываніе таковымъ поручить его женѣ Марѣ Николаевнѣ Гринченко, женщинѣ собственно ничего незначащей, но убѣжденной Украинофилкѣ и положительно слѣпаго орудія въ рукахъ ея мужа. Остановившись на этомъ, Уманецъ устроилъ для Гринченко квартиру при музеѣ, куда уже они, мужъ и жена, и перешли на жительство, и затѣмъ сталъ усиленно хлопотать объ утвержденіи М. Н. Гринченко въ завѣдованіи Музеемъ; о чемъ и лично просилъ Начальника Губерніи; послѣдний запросилъ меня объ М. Н. Гринченко, а я за-

⁴⁴ Земскія извѣстія. *Земскій Сборникъ Черниговской губерніи*. 1900. № 5. С. 12.

⁴⁵ Докладъ № 261 о музеѣ В. В. Тарновскаго. *Стенографическій отчетъ засѣданій Черниговскаго губернскаго земскаго собранія XXXVI очередной сессіи 1900 г.* Черниговъ, 1901. С. 969.

прось его представилъ въ Департаментъ Полиціи, при надписи отъ 6 Сентября за № 2942.

Въ настоящее же время по тщательному и всестороннему обсужденію этого вопроса, въ виду мѣстныхъ условій и обстоятельствъ, Начальникъ Губерніи не призналъ возможнымъ допустить къ завѣдыванію Музеемъ М. Н. Гринченко и отказъ свой на ходатайство Уманца уже сообщилъ въ Управу.

О чемъ честь имѣю донести и доложить, что, по имѣющимся у меня свѣдѣніямъ, Гринченко возлагалъ большія надежды на то, что, завѣдуя Музеемъ и имѣя близкое общеніе съ посѣтителеми такового, въ особенности съ молодежью, онъ можетъ болѣе свободно проводить украинофильскую пропаганду»⁴⁶.

12 травня 1901 року в листі до Федора Уманця Борис Грінченко висловлює невдоволення тим, що укладений каталог досі не виданий земством до продажу, оскільки це «совершенно противорѣчитъ тѣмъ цѣлямъ, для которыхъ сделана была работа. Въ виду этого я имею честь покорн. просить или выпустить Каталогъ въ продажу, или, если Земство отказалось от этого намѣренія, поставить меня объ этомъ въ извѣстность»⁴⁷.

4 жовтня 1901 року Марія Грінченко звертається до Федора Уманця по допомогу: «Каталог печ. книг бібліотеки Музея ВВТ мною закончен и в настоящее время остается: переписать его, занумеровать книги, и наклеить на них билетки с номерами. Часть и этой работы мною сделана, но все дѣло было бы закончено скорѣе, если бы Вы нашли возможнымъ командировать в помощь мнѣ кого либо, кому я могла бы поручить наклеить билетиковъ и, быть можетъ, часть переписки на чисто каталога»⁴⁸. Видати каталог так і не вдалось, бо губернатор, довідавшись про приватне, несанкціоноване опрацювання колекції, почав погрожувати виселенням із губернії. Та хоч би якою контрастною палітрою емоцій супроводжувалась праця подружжя над упорядкуванням музею Василя Тарновського, вони лишались у Чернігові.

⁴⁶ «Дело об учителе...» (З Московського архіву царської поліції)... С. 96–98.

⁴⁷ Грінченко Б. Лист до Ф. Уманця. 12.05.1901. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41149. Арк. 1–1 зв.

⁴⁸ Грінченко М. Лист до Ф. Уманця. 04.10.1901. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41148. Арк. 1–1 зв.

L. Marr *Tchernigoff*

ЧЕРНІГІВ

СІЧЕНЬ 1900 — ЛІТО 1902

ПИСЬМЕННИК

Опиняючись у ситуаціях вибору, Борис Грінченко завжди діяв так, щоб не зраджувати себе. Тому такі актуальні для його творчості мотиви вірності, зрадливості, збереження ідентичності. Особливо виразно звучать вони в баладах перших років ХХ століття.

У творі «Лесь, преславний гайдамака» автор уважний до зовнішності героя: «Стан високий, ус козацький, Чорні брови і юнацький Погляд сміливий, палкий». Сила погляду гайдамаки не лише доповнює його образ, а й надає йому гармонійності («Так тим поглядом проймає, Мов у душу зазирає, Мов звеліти хоче їй») і виразного контрасту з оточенням, бездумно зацікавленим («Подивитись кожен хоче, Як то смерти тут доскоче Гайдамака славний Лесь») і злостивим («І про Леся, що він злючий і рудий, і поганючий, Їх лепечуть язики»). У цьому товаристві підло чинить дівка соромлива Хима, яка «Додає й свого ще дива: “Кажуть, кров людськую п’є!.. Бо як їсти сяде тільки, — Джура крові — не горілки Повний кухоль подає”». Емоційної напруги твір досягає завдяки неочікуваному вчинкові Хими: «Постривай, катюго, клятий!.. За дружину Леся взяти Хочу я... його пустіть!»¹

З гумором, бо це іманентна ознака українських народнопісенних творів, змальована зовнішність Хими: «Хустка впала. Та й негарна!.. І руда, і нечупана, Ще й кирпатий ніс чудний...» Рішення гайдамаки очікуване: «Як таку взять почвару, — Краще вже приймати кару... Кате! Гей, рубай мерщій!»² а фінальна гармонійна візуальна картина засвідчує внутрішню перемогу гайдамаки над світом брехливого й потворного.

¹ Грінченко Б. Лесь, преславний гайдамака. *Твори*. Т. 10. Поезії. Кн. 2... С. 101–104.

² Ibid. С. 105.

Народна легенда «З папороті квіт» також занурює читача у світ вірності своїм принципам. Тільки герой обирає інший шлях: не відмовляється від спокусливої пропозиції запаніти, внаслідок чого втрачає душу, яку символізує «блакитненька ніжна квітка»³. Натовп, не зацікавлений у душі співця, також приречений, оскільки темрява стає панівною.

Духовна смерть співця («Він устав... Мов божевільний Подививсь навкруг і тихо Застогнав, як перед смертю Стогне зранена звірина»⁴) очікувано веде до забуття («Не вернувся він ніколи, Що з ним сталося — не знати, і його забули люди, Хоч жили його скарбами...»⁵), що й нагадав своїм читачам поет.

Марнування часу теж може призвести до духовної смерті. Особливо це небезпечно, коли митець має багато роботи:

О, скільки гір нам розкопати треба,
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
Зорать обліг, посіять хліб людям!

О, скільки сліз повинні ми утерти,
О, скільки пут повинні розітнути!
Скількох слабих одрятувать од смерти,
Скільком сліпим їх очі повернуть!⁶

Поет вірив у силу слова, тому й заперечував мистецтво, зокрема поезію, заради «банально-любих втіх». Митець не нав'язував свого бачення місії поета, але його ліричний герой повідомляє власне рішення спокійно й витримано. Ця виваженість прочитується в коротких реченнях, сповнених категоричності: «Я зрікся мрій. Поважний і спокійний, Собі сказав: мені не треба їх». Митець прагне запалити колег по цеху своїм вибором: «Ні, хочу я борні і досягання, Ні, хочу діл поважних і міцних»⁷.

Хвилини втоми для ліричного героя також синонімічні зі станом духовної смерті:

³ Грінченко Б. З папороті квіт. Народня легенда. *Твори*. Т. 10. Поезії. Кн. 2... С. 117.

⁴ Ibid. С. 118

⁵ Ibid. С. 119.

⁶ Грінченко Б. «Я зрікся мрій. Поважний і спокійний...» *Твори*. Т. 10. Поезії. Кн. 2... С. 49.

⁷ Ibid.

Я ще живу?.. Чи се мій дух похмурий,
Покинувши знеможенеє тіло
І вирвавшись поза земнії мури,
Забув усе, що мучило й боліло?

Забув усе і в чорному просторі
Він зазнає півсонного блукання...
Скрізь темрява... Погасло сонце, зорі,
Прийшло ніщо... ні дум, ні почування⁸.

Але сильні почуття — любов і зрада — пробуджують до життя.

Тогочасна мала проза Бориса Грінченка (оповідання «Покупка», «Як я вмер», «Болотяна квітка») не позбавлена мотивів смерті, розчарування. Оповідання «Покупка» нагадує читачеві рефлексію письменника про причини, які породили його хворобу: «Каже лікар: спав по весні на сирій землі, та й застудився»⁹. Несправедливість, яку часто боляче переживав автор у реальному житті, позначилась на тональності оповідання. Герой не прагне боротися за власне життя («Тату, нащо ж його лічить, коли однак не пособить?»¹⁰). Прикметно, що й оточення не сприяє такій боротьбі: батько, не маючи фізичних зусиль переконувати сина, лише відчуває безнадійний жаль, а крамар з учителем, нервово кривлячись, намагаються забути неприємну зустріч.

За ставленням суспільства до власної постаті після смерті спостерігає герой оповідання «Як я вмер», у чому прочитується авторська саморефлексія. Головний персонаж твору — письменник Євген Сагайдачний, який «людям просто в вічі так і висловлює все, що думає, хоч би воно їм і не любе...»¹¹ Тяжка недуга та поїздка на село спричинили чутки про його передчасну смерть. Читаючи власний некролог, митець вирішив розпитати товариша, як це сталося, і отримав можливість побувати на власних літературних похоронах. У такий спосіб сатирик оприявнив те, що найбільше його хвилювало: недалекоглядність літературних критиків, які не прагнуть зрозуміти

⁸ Грінченко Б. «Я ще живу?.. Чи се мій дух похмурий...» *Твори*. Т. 10. Поезії. Кн. 2... С. 67.

⁹ Грінченко Б. *Покупка*. *Твори*. Т. 1. Київ, 1990. С. 275.

¹⁰ *Ibid.* С. 276.

¹¹ Грінченко Б. *Як я вмер*. *Твори*. Т. 1. Київ, 1990. С. 287

поета («Я ніколи не думав, що він так мало мене розбирає...»¹²), і прагнення суспільства втручатися в особисте життя творчої людини.

Фрагмент фінальної промови митця засвідчує той біль, який переживає письменник, вимушений працювати на чиновницькій роботі: «Я зараз тут чув докір, що одурюємо надії, мало творимо... Правда!.. Але... у поета в голові є мозок, а в грудях почування... Ці дві речі призначено на те, щоб служити поезії во ім'я щастя рідного краю й народу. Але поезія у нас має з усього тільки недогризки: той мозок з'їдає канцелярія чи контора, а почування витрачується на еквілібристику між мріями про вільний світ широкий і порозумінням із слугами запаморочення. На поезію має поет кілька сонних од утоми хвилин, якщо їх не забере йому хатній клопіт...»¹³ Емоційний виступ спровокований не лише почутими посмертними дифірамбами. Поет достатньо самокритичний: «Я, харпак, злидений писарчук у курній канцелярії, якого так часто зневажало “начальство”»¹⁴, — але разом із тим він хоче переконати оточення, що митець не повинен «сиротою блукати по світу»¹⁵, а читачі й літературні критики не мають бути лицемірами.

Брехливості, зрадливості, підлості в житті Борис Грінченко не сприймав. Ці цінності сповідує і головний персонаж оповідання «Болотяна квітка» адвокат Микола Горинович. Плануючи сімейне життя, чоловік висловлює обраниці свої мрії: «Тільки хочу, щоб ніхто не перешкоджав нам бути вдвох щоразу, як забажаємо. А жити треба серед людей. Щоб боротись і працювати. Боротись за кращі, ясніші ідеали, ніж ті, які панують тепер серед людей. Працювати, щоб побачити ліпші, ясніші дні»¹⁶.

Розкриваючи характер обраниці Гориновича Ліни Грамчевської, автор поступово натякає читачам на її недалекоглядність («Гориновичеві здавалось, що вона просто боїться говорити про науку, письменство, бо сама не певна в собі, бачачи, що знає дуже мало»¹⁷), нерозум, невихованість.

Емоційно ефектним виявився прийом контрасту, коли щасливий адвокат із піднесеними почуваннями та щирим звірванням коханій зустрічається з бабусею майбутньої дружини. Мальовничий опис зовнішності сліпої ста-

¹² Ibid.

¹³ Ibid. С. 290.

¹⁴ Ibid. С. 281.

¹⁵ Ibid. С. 291

¹⁶ Грінченко Б. Болотяна квітка. *Твори*. Т. 1. Київ, 1990. С. 301.

¹⁷ Ibid. С. 299.

рої лише увиразнює її історію: десять років життя в замкненому приміщенні без догляду та належного харчування. Горинович не зміг пробачити злочинну байдужість Ліни: «А Горинович почував, що ще мить, і він зробить щось дике, щось нелюдське — вдарить її, уб'є цю зрадливу гадину, що могла спокійно спати в одній господі з закатованою мученицею, жити з її мук і сміла казати слово: люблю.

Він чув, як огонь обнімає йому голову, груди...

Він кинувся з хати, щоб утекти від такої... щоб не бачити її!...»¹⁸

18 вересня 1900 року Борис Грінченко розпочав роботу над повістю «Серед темної ночі». Написав швидко: за один місяць і два дні, хоч потім ще працював над удосконаленням тексту. Остаточну крапку поставив 15 грудня 1900 року. Це один із найвідоміших великих його творів, який зазнав неоднозначної видавничої долі. Тому для сучасного розуміння повісті важливим є ґрунтовне текстологічне дослідження Дмитра Єсипенка¹⁹, де подані також промовисті факти, які стосуються історії написання і перших читацьких рецепцій.

З листа Марії Грінченко до Миколи Плевака відомо, що поштовхом до написання стало розуміння письменником життя народу і його потреб, а основою — «судова справа в Чернігівському суді: судили коноводів, а Борис Дмитрович був присяжним засідателем». Цей текст листа також прикметний акцентуванням на оригінальності сюжету: «Ні з яких взірців автор не користувався, ніякі російські повісті не “подавали йому думку”, досить було свого оточення, щоб писати не запозичаючися. З боку концепції теж наслідування комусь не було». Зрозумілим, очікуваним і для дружини, і для сучасного читача є те, що «персонажі мають риси живих, знайомих людей <...> Стріваються, звісно, і автобіографічні ризики, але в дуже незначній мірі»²⁰.

Коли автор відправив повість до «Кіевской Старини», розлогу її оцінку подав Іван Липа в листі до Марії Грінченко від 6 грудня 1901 року: «Справді повість чудова. Я її ставлю, пожалуй, вище за все те, що він доси написав. Чудова, суто-народня мова, так легко читається, з таким інтересом, що трудно відірватися. Без усякого ввагання скажу, що талан[т] у Бор[иса] Дм[и-

¹⁸ Ibid. С. 304.

¹⁹ Єсипенко Д. Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»: історія текстів і тексти в історії. Київ, 2015.

²⁰ Грінченко М. Лист до М. Плевака. 06.01.1927. *ІР НБУВ*. Ф. 27. Од. зб. 323. Арк. 1 зв. — 2.

тровича] росте й кріпне». Майстерність письменника товариш подружжя пов'язує з відсутністю тенденційності, яскравістю змальованих типів, але й подає певні побажання — більшої уваги потребує постать Зінька, оскільки це найцікавіший характер: «Чим стане Зінько? Чи не вийде з його штундист? Через віщо він не може одружитися? Чи й не одружитися?» Також не імponує рецензентові використання стереотипного мовленнєвого прийому «так будь же ти!...»: «Це як батько хоче проклясти Дениса. Хай би краще він його вдарив. Це вже така Денисова доля діставати тумак. А як ні, то хай батько без прокльонів заридає, хай батько б'ється сивою головою об стіл... Що хочете, аби не стереотипні прокльони без “проклятий”». Нелогічним видається прихід Дениса до знахаря, оскільки «знахарь не пустить свідка, бо він розумний»²¹.

Головний редактор «Кіевской Старины» Володимир Науменко теж висловив низку порад. Зміни стосувалися мовлення Романа Сивашенка, форми слова «дівчатьми», «скорочення фрагмента, який <...> стилістично “випадав” із повісті та не надавав нової інформації для читачів»²², сюжетної розв'язки епізоду втечі конокрадів і обставин Денисових пошуків Паліїв. Дмитро Єсипенко уважно відстежив зроблені автором зміни в тексті та дійшов висновку про конструктивний вплив досвідченого редактора: «Завдяки ньому автор “Серед темної ночі” ще раз звернув увагу на окремі мовні та сюжетні елементи. <...> Участь редактора “Киевской старины” в удосконаленні тексту повісті була справді важливим епізодом в історії його створення. Така співпраця засвідчила, з одного боку, уболівання Науменка за долю та остаточний вигляд публікованого твору, а з іншого — його підпорядкованість як редактора авторській волі»²³.

Ще одне джерело, завдяки якому розкривається секрет успіху твору, — нотатки Бориса Грінченка і його примітки на останньому аркуші автографа. Відстеживши дотримання письменником власних задумів, грінченкознавець висновує: «Нотатки засвідчують велику увагу автора “Серед темної ночі” до вмотивованості поведінки персонажів повісті, найменших стилістичних, хронологічних та географічних деталей оповіді. Ще під час учительування в селі Грінченко помічав поділ читачами літератури на “казки”

²¹ Липа І. Лист до М. Грінченка. 06.12.1901. *Листування Івана Липи...* С. 312.

²² Єсипенко Д. Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»... С. 30.

²³ Ibid. С. 35–36.

і “правду”. Згідно з його задумом кожна дрібниця художнього тексту мусила підпорядковуватися реалістичності зображення, забезпечувати сприйняття прозової картини як правдивої»²⁴.

Повість не залишилась непоміченою, і з'явилися перші оцінки, переважно схвальні, адже поєднана з динамічністю достовірність справляла враження на читачів із різними вподобаннями й очікуваннями. Лише Софія Русова виступила з негативною оцінкою.

Дмитро Єсипенко на підставі аналізу фінансових нотаток письменника щодо розрахунків із журналом і книгарнею «Кіевской Старины» висноває про читацьке зацікавлення: «Найбільшим попитом у покупців повість користувалася у рік публікації: тоді розійшлося близько 100 примірників. Надалі зберігався стабільний інтерес, і щороку протягом 1902–1905 рр. чергові 50–60 книжок знаходили своїх власників. Нерідко разом із “Серед темної ночі” купували “продовження” — повість “Під тихими вербами”. Останню було видано вже у півтора рази більшим накладом»²⁵.

Роботу на повістю «Під тихими вербами» Борис Грінченко розпочав 9 травня 1901 року, а датою завершення твору варто вважати 4 січня 1902 року, коли остаточно був відредагований третій розділ. Опублікували повість доволі швидко. Читачі лютогового, березневого і квітневого випусків «Кіевской Старины» мали можливість продовжити стежити за долею Зінька Сиваша. Павло Грабовський у листі до автора від 3 лютого 1902 року неохвально відгукнувся про прочитане: «Ваша нова повість (“Зінько Сиваш”), наперед скажу, мусить вийти слаба з боку громадсько-ідейного: на селі нема позитивних типів, які б виробилися серед селянства та під впливом самої селянської культури, бо й культури такої у нас ще не було»²⁶.

На цей лист звертає увагу і Дмитро Єсипенко, але в контексті існування повісті під іншою назвою: «Чимало дослідників (зокрема, Олександр Білецький, Іван Пільгук, Микола Грицяута та Петро Хропко) стверджували, що саме так автор спершу назвав твір. Доказів цього ні в автографі повісті, ані в будь-яких інших джерелах тексту (в тому числі архівних) не виявлено»²⁷. Трохи більше ніж за місяць Борис Грінченко отримує наступного листа від Павла

²⁴ Ibid. С. 40.

²⁵ Ibid. С. 51.

²⁶ Грабовський П. Лист до Б. Грінченка. 03.02.1902. *Зібрання творів: у 3 т.* Т. 3. Київ, 1960. С. 309.

²⁷ Єсипенко Д. Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»... С. 69–70.

Грабовського. Цього разу оцінка колеги по цеху більш об'єктивна: «Повість не скрізь робить однакове вражіння: там, де Ви малюєте правдиве сільське життя і виводите правдиві типи селян, нічого не підмальовуючи, виявляється звичайний Ваш художницький хист; читається легко, навіть з захватом; <...> Але зовсім інакше виходить там, де Ви малюєте життєві картини і людей не так, як вони справді єсть, а ідеалізуючи, бажаючи, щоб вони були такими; через те малювання виходить якимсь блідним, мертвим і читається важко, як усе “сочинене”»²⁸.

Володимир Дорошенко так визначав місце повістей у спадщині автора: «Особливу вартість мають його дрібні оповідання з життя нашого трудящого люду (“Писання”, т. II), далі повісти “Серед темної ночі” і “Під тихими вербами”, які не вважаючи на певну необробленість позитивних типів, становлять важний здобуток нашої повістєвої літератури, малюючи яскравими фарбами життя нашого села, а особливо типи негативні, заперечні (з цього погляду деякі часті згаданих повістей просто клясичні, напр. початок другої, де змальовано кумпанію сільських багатирів, і цілий ряд інших місць)»²⁹. Міркування Володимира Дорошенка цінні тому, що він позиціонував себе як особу, яка вступає в полеміку щодо існуючих оцінок літературних явищ і вибудовує свою оцінку виключно на аналізі творів. Метою своєї діяльності бібліограф, літературознавець вважав необхідність «бачити цілого автора, яким він був для свого часу, не забувати за дійсні тенденції й наміри його творів»³⁰.

Паралельно із виходом повісті в «Кіевской Старине» готувався й окремий відбиток. Причетним до цього був Сергій Єфремов, у листуванні з яким автор цікавився дріб'язковими питаннями оформлення³¹.

У 1900 році Борис Грінченко написав працю «Народній театр», опубліковану того ж року в одинадцятому томі «Літературно-Наукового Вістника». Причина уваги до питань театру не випадкова, оскільки відсутність знань («який тут у народа смак, чого нарід вимагає від сценічних вистав»³²) про об'єкт зацікавлення завжди провокувала його до пошуку інформації, а згодом і дослідження. Наразі публіцист сподівався, що заповнення лакуни до-

²⁸ Грабовський П. Лист до Б. Грінченка. 16.03.1902. *Зібрання творів у 3 т.* Т. 3... С. 310.

²⁹ Дорошенко В. Життя і слово. Статті на літературно-громадські теми. Львів ; Київ, 1918. С. 122.

³⁰ Ibid. С. VIII–IX.

³¹ Єсипенко Д. Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»... С. 82.

³² Грінченко Б. Народній театр. *Літературно-Науковий Вістник*. 1900. Т. 11. С. 24.

поможе «зрозуміти, як ліпше влаштувати народній театр, властиво його репертоар»³³. «Розказати читачам про вистави за для селян-мужиків»³⁴ пропонує автор у першій, структурно відокремленій частині статті. Підрозділи цієї частини переважно названі за іменами драматургів і назвами їхніх вистав, про які віднайдена інформація щодо постановок і реакцій глядачів:

«Аматорські вистави
Котляревського “Наталка-Полтавка”
Драми Г. Квітки
Драми М. Л. Кропивницького. — “Чорноморці”
Драми І. К. Тобілевича
За двома зайцями
“Гласний”, жарт д. Козловського
Перша вистава в с. Сидорівці
Інші вистави».

Борис Грінченко тішився емоційною реакцією глядачів на пісні з «Наталки Полтавки», впливом вистави на сільську моду. Також зауважував, що комічні ефекти не завжди сприймаються глядачами, зокрема в оперетці «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка і комедії «По ревізії» Марка Кропивницького. Винятком стала п'єса Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) «Сто тисяч», комічні епізоди якої «збуджували серед народу просто таки гомеричний сьміх»³⁵. Загалом помітним фактором є невідповідність публіки. Як і те, що водночас глядачі уважні до вчинків персонажів і їхніх особистісних рис: «Взагалі позитивні та чулі риси людського характеру роблять велике вражіння на селянську публіку»³⁶.

П'єси без сценічних ефектів здебільшого видавались народу нудними. Але формула успіху п'єси в народного глядача — це не лише ефектні сцени, а й позитивні характери, завдяки яким п'єса стає зрозумілою народові: «Без позитивних типів п'єси неминує мусить не сподобати ся глядачам із народу, і вони можуть і зовсім її не зрозуміти, бо відносини симпатичних осіб твору до негативних подій та осіб виявляють глядачам ідею твору, виясняють думку автору, а без сього вона може лишити ся зовсім не зрозумілою»³⁷.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid. С. 35.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid. С. 37.

Друга частина статті також має вісім розділів, але присвячені вони теоретичним міркуванням про театр, вибудованим у виразно логічній послідовності. Публіцист розпочинає з постановки проблеми, суголосної назві підрозділу «Театр мусить бути загально-народнім». Поступово увага фокусується на найважливіших аспектах дійства: формі, сюжетах, вимогах, репертуарі театрів. Важливо, що в полі спостережень автора були мова п'єс, яку слід очищувати від жаргонізмів, і сюжетність творів, адже глядач любить «сюжети, де поступово розвивається і викінчується інтрига, докладно виложена»³⁸. Застерігає публіцист від надмірної уваги до щоденного народного життя, адже сприйняття інтелігентного глядача і глядача з народу дуже різняться³⁹. Обговорюючи репертуар народного театру, автор наводить конкретні п'єси, але й тут не обходиться без застережень, оскільки слід «рахувати ся з тим, що в народнього театру може бути minimum засобів, потрібних до вистави драми»⁴⁰. Та й аматорів, які долучаються до народного театру, треба вчити, принаймні видати для них спеціальний посібник. Сприятиме успіху і відвідування аматорами якісних вистав професійних труп. Завершуються міркування найважливішим — формулюванням побутової ролі народних вистав (наприклад, «буде великою помічю в боротьбі против піяцтва»⁴¹), а також визнанням їхньої важливості для реалізації просвітницької місії та формування поваги до рідної мови.

³⁸ Ibid. С. 96–97.

³⁹ Ibid. С. 99–100.

⁴⁰ Ibid. С. 164.

⁴¹ Ibid. С. 172.

ГРОМАДІВЕЦЬ

Зосередження Бориса Грінченка на літературній творчості не могло не позначитися на моделі поведінки Насті, яка в цей час багато читає і веде облік прочитаного. Зберігся «Запис українських книжок, які я прочитала. Н. Грінченко»¹, напевне, розпочатий 1900 року, хоч ця частина документа не позначена і не поділена за місяцями. Натомість наступні частини датовані 1901 і 1902 роками з розподілом за місяцями, позначеними римськими цифрами.

На початку 1900 року Настя має 15 років. До її читацьких інтересів належать твори Олекси Стороженка, Івана Котляревського, Тараса Шевченка (щодо «Кобзаря» в дужках зауважено «увесь»), Євгена Гребінки, Михайла Коцюбинського. Прикметно, що цікавилася юна читачка не лише поезією і прозою, а й драматургією — п'єсами Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого. Власне, донька письменника читала всі тогочасні новинки, а також твори батька, зокрема «Соняшний промінь», «Пісні та думи», «Сестриця Галя», «Сама, зовсім сама» тощо.

Усі записи робилися нашвидкуруч, здебільшого без зазначення ініціалу імені письменника, а то й скорочено. У списку були не лише художні твори. Так, у травні 1901 року прочитала розвідку «Корифеи украинской сцены», а в липні — працю етнографа Бориса Познаньського «Картинки сучасного селянського побуту». Не оминала і періодичних видань, зокрема «Літературно-Наукового Вістника», «Віку».

На підставі рішення педагогічної ради від 10 червня 1902 року сімнадцятилітня Анастасія Грінченко отримує атестат про закінчення Чернігівської жіночої гімназії². Щороку її поведінка оцінювалась на відмінно, а з обов'язкових предметів добрі успіхи вона продемонструвала лише з математики

¹ Запис українських книжок, які я прочитала. Н. Грінченко. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 33407.

² Аттестатъ. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 33400.

та рукоділля, з решти — відмінні. Також на відмінно оцінені всі необов'язкові предмети, серед яких дві іноземні мови: французька та німецька. За результатами навчання нагороджена срібною медаллю.

У її ж батька цей період позначений не лише літературною творчістю, а й активним спілкуванням, адже він входить до складу Загальної української безпартійної демократичної організації. Утворена влітку — восени 1897 року за ініціативи Олександра Кониського, вона мала на меті об'єднати активні українські громади з усієї України, зокрема й учасників «Братства тарасівців». Чернігівську Громаду на установчому з'їзді й далі в Раді організації представляв Ілля Шраг. З місцевих громад, що ввійшли до таємної Загальної організації, утворювалися місцеві осередки на кшталт партійних, тож можна констатувати, що Борис Грінченко долучався до її діяльності ще на цьому етапі.

Сергій Єфремов згадував: «На з'їздах, які я пам'ятаю вже з 1900 р., коли мене прийнято до організації, головував звичайно І. Л. Шраг; я завжди був за секретаря, присутніми були найчастіше — Чикаленко, Грінченко, Коцюбинський, Модест Левицький, Мик. Левитський, В. Науменко, Дмитрієв Мик., Кошовий В. І багато інших, які мінялися часто»³. А вже з 1902 року до Ради організації — її виконавчого органу — увійшов Борис Грінченко. Євген Чикаленко, член Ради з 1900 року, подав такий його опис: «Грінченко був, як я вже казав, дуже милий в приватному житті, дуже приємний собеседник на неофіційній частині наших зборів, а коли всі сходилися і голова, господар хати відкривав засідання Ради, то Грінченко моментально змінювався — насуплював брови, робився офіційним урядовцем, що вимагав від кожного виразного формулювання того, що той хоче сказати, чіплявся до слів, взагалі поводився, наче він сидить не в компанії своїх людей, а десь в суді в ролі прокурора. Висловлював він свої погляди на справи майже раз-у-раз розумно, логічно, так, що не можна було не згодитися з ним, але ота нещаслива вдача його, манера трактувати свого опонента, як лютого ворога, не приводила до згоди з ним, а навпаки дратувала опонента і мимо волі і проти логіки часом приводила до опозиції йому. <...> Грінченко ж опонував неможливо, не то що в гострій, а в якійсь їдкій, ущипливій формі»⁴.

³ Єфремов С. Про дні минулі (спогади)... С. 433.

⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... С. 355.

Активне листування громадівець веде з Володимиром Гнатюком, Іваном Пулюєм, Ганною Барвінок. Зокрема, опікується виданням тому її творів, як і виходом рецензій на каталог Музею Василя Тарновського та іншими літературними справами. Проєкт із видання оповідань Ганни Барвінок таки буде реалізований у 1902 році, але вже в Києві. Книжка під назвою «Оповідання зь народнихъ устъ. Зъ портретомъ авторки й зъ передмовою Б. Гринченко» побачить світ у друкарні Петра Барського.

На окрему увагу заслуговує співпраця з представниками київської Старої Громади, яка, за спогадами Євгена Чикаленка, ще з 1862 року «через своїх членів філологів, та їх знайомих <...> продовжувала збирання словарного матеріалу з народніх уст і вибирала слова з друкованих етнографічних матеріалів та з старих наших письменників, що писали до 70-их років»⁵. Станом на 1900 рік весь матеріал був переписаний з карток у зошити в алфавітній послідовності, «при чемъ приблизительно $\frac{9}{10}$ мъ словъ даны были объясненія съ присоединеніемъ въ большинствѣ случаевъ примѣровъ, взятыхъ изъ книгъ или записанныхъ непосредственно отъ народа; при примѣрахъ, въ большинствѣ случаевъ, отмѣчался авторъ (безъ указанія сочиненія) или мѣстность записи»⁶. Роботу цю «під доглядом Науменка зробив спеціально до того запрошений Є. К. Тимченко»⁷.

Ідеться про Євгена Тимченка, вільного слухача Санкт-Петербурзького університету у 1885–1889 роках, який на середину 1890-х уже мав різноманітний досвід чиновницької та редакційної роботи. В автобіографії, написаній наприкінці 1918 року під час балотування на посаду директора постійної комісії при Українській академії наук для складання історичного словника української мови, він описував свою роботу так: «В 1893 р. переїхав до Чернігова на службу в Губерніяльній Земській Управі. В 1894 р. був запрошений від Редакції “Кіевской Старины” на опрацювання матеріалів для українського словника. Редагування словника закінчив в 1898 році. Цей словник з вимог редактора “К. С.” був зредагований в російським правопису і пізніше на пропозицію Російської Академії Наук був переведений на український пра-

⁵ Ibid. С. 236.

⁶ Гринченко Б. Предисловіе. *Словарь украинскаго языка, собранный редакціей журнала «Кіевская Старина»*. Редактировалъ съ добавленіемъ собственныхъ матеріаловъ, Б. Д. Гринченко. Т. 1. Киевъ, 1907. С. XXII.

⁷ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... С. 237.

вопис»⁸. Його наставником-куратором був Володимир Науменко, який на той час уже фактично очолював Стару Громаду, а також мав фаховий досвід, адже працював головним редактором «Кіевской Старини», і належну освіту випускника історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира.

До прискорення роботи над словником редакцію «Кіевской Старини», а отже, і Стару Громаду спонукав конкурс словників української мови. Його заснував Микола Костомаров на зібрані для українських видань кошти, які не вдалося витратити через імперські перепони. Оголошений 1881 року конкурс мав тривати до 1 грудня 1891 року і передбачав винагороду в 4 тисячі рублів та накопичені з них відсотки, яку Академія наук мала присудити за «лучший изъ представленныхъ на ея разсмотрѣніе словарей малорусскаго нарѣчія съ объясненіемъ словъ на русскомъ языкѣ»⁹. У разі, якщо на конкурс не надійде жоден рукопис або комісія з трьох учених-славістів (один з яких мав бути «чистый малоруссъ, усвоившій съ дѣтскихъ лѣтъ малорусское нарѣчіе»¹⁰) не схвалить отриманої праці, Академія мала оголосити новий конкурс.

У правилах конкурсу висувалися чіткі вимоги до змісту словника, оформлення матеріалу і правопису. Він мав охоплювати передусім народну мову з діалектизмами, а також — з особливими позначеннями — запозичені лексеми, архаїзми та літературні новотвори. Крім перекладу, словник мав подавати приклади вживання всіх лексем із фольклору або літературних джерел з указівкою на них. Правописні вимоги загалом відповідали фонетичній концепції, проте зі збереженням етимологічних літер *ѡ*, *ѣ* на місці чергувань. Після виплати премії словник-переможець мав видаватися коштом Академії зі збереженням за нею права власності на перше видання.

З черговим оголошенням конкурсу Стара Громада опинилась перед необхідністю знайти працівника, який відредагував би наявний матеріал і, «відповідно вимогам Академії, поставив коло кожного слова дату і приклад вживання, бо в громадській матеріалі не до всіх слів це було зроблено»¹¹. Громадівці не хотіли цим займатися безоплатно, окрім Володимира Науменка, який вважав, що суспільно важлива робота має виконуватися саме так.

⁸ Тимченко Є. Життєпис проф. Є. К. Тимченка (Складений їм самим). *Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук*. Київ, 1919. С. LC.

⁹ Правила о присужденіи преміи Н. И. Костомарова за лучший малорусскій словарь. *Правительственный Вѣстникъ*. 2.04.1881. № 72. С. 4.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... С. 237.

Олександр Русов порадив запросити на роботу Бориса Грінченка. Спершу Стара Громада виступила категорично проти, оскільки письменник уже мав сформований імідж самоука і людини, складної у спілкуванні. Тому були висловлені сподівання, що роботу влітку виконають філологи-старогромадівці, зокрема Костянтин Михальчук. А якщо строки будуть порушені, то академік Петербурзької академії наук Олексій Шахматов, який знає, що робота ведеться, посприяє відтермінуванню конкурсу. Утім, Костянтин Михальчук слабував, інших охочих ні влітку, ні тим паче восени не виявилось, бо ніхто не хотів залишити державну службу заради тимчасової роботи. Тож Володимиру Науменку та й іншим старогромадівцям довелося погодитись на запропоновану кандидатуру, хоча розмови про його складний характер і вміння пригнічувати інших працівників тривали.

Приймати його до складу Старої Громади не хотіли: «Науменко завважив, що про вступ Грінченка до нашої Громади і мови не може бути, не через те тільки, що Грінченко має репутацію “невживчивого” чоловіка, а через те, що з досвіду з Тимченком Громада упевнилася, як незручно, коли наймана нею для спеціальної функції людина разом з тим є й членом Громади»¹².

Громада вирішила, що перемовини з майбутнім виконавцем вестимуть Євген Чикаленко (як особа, що була знайома з письменником), Вільям Беренштам і Єлисей Трегубов. Вільям Беренштам був авторитетом у справах, які потребують організаторських і комунікативних умінь. У 1860-х роках він організовував недільні школи, а в умовах Емського указу домігся перевидання «Кобзаря» Тараса Шевченка. Урівноважений темперамент Єлисея Трегубова мав сприяти врегулюванню потенційних конфліктів. Окрім того, педагог у «Кіевской Старине» виконував ролі скарбника, експедитора і ректора, тож авторитет мав теж беззаперечний.

Заробітна плата була запропонована в розмірі 100 рублів на місяць. Борис Грінченко приїхав до Києва і зупинився в Євгена Чикаленка. Фінансовий бік не викликав жодних питань, зауваження стосувалося термінів: «Він тільки завважив, що за рік, як гадає Громада, він певне не встигне скінчити словника, а тому треба мати на увазі, що праця затягнеться ще на місяць чи два, але у всякому разі мусить скінчитися до конкурсу»¹³.

¹² Ibid. С. 238–239.

¹³ Ibid. С. 239.

Вірогідно, при укладанні угоди лексикографа дійсно могли цікавити три речі: оплата праці, оскільки родина, зокрема донька-підліток, потребувала гідних умов життя; терміни, адже досвід обрахунку витрат часу він уже мав, а порушення взятих зобов'язань було для нього неприпустимим; авторство словника. Видавничий досвід і здатність оцінити якість наданих матеріалів, обсяг уточнень, доопрацювань, яких вони потребували, могли спровокувати його прагнення бачити тільки своє ім'я на титулі майбутньої праці. До того ж амбіції майбутнього упорядника підкріплювала практика видання одноосібних словників у другій половині XIX століття: Олександра Афанасьєва-Чужбинського, Миколи Закревського, Каленика Шейковського, Омеляна Партицького, Фортуната Піскунова, Михайла Левченка, Євгена Тимченка.

За спогадами Євгена Чикаленка, конфлікт розгорнувся навколо заголовка словника. Громадівці були переконані, що поруч з Грінченковим має стояти ім'я Володимира Науменка, оскільки він зредагував перші літери словника і працював абсолютно безоплатно, але «Грінченко напосідався на тому, що він сам зредагує всі літери, аби на заголовку стояло тільки одно його прізвище»¹⁴. Погроза Вільяма Беренштама вийти з комісії зменшила амбіції гоноровитого запрошеного фахівця, але тепер він вимагав, «щоб прізвища редакторів стояли не в порядку редагування літер, а в азбучному»¹⁵. І хоча така поведінка обурювала, «Условие между редакцией “Кіевской Старины” и Борисом Дмитриевичем Гринченком относительно редактирования последним Малорусского Словаря» було укладене.

У статті Сергія Єфремова «Як постав Грінченків словник. На підставі документів», що вміщена в другому томі видання словника від 1927 року, подано текст угоди, що містила одинадцять пунктів¹⁶.

Перший пункт фіксує матеріал, який отримав упорядник для роботи: «Редактору Б. Д. Гринченку дается материал, состоящий из тетрадей и карточек, и первые три листа печатного словаря; последние как образец работы и правописания»¹⁷. Другий детально окреслює обсяг роботи: «Редактор должен: а) сверить написанные в тетрадях слова с карточками и, если

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. С. 240.

¹⁶ Єфремов С. Як постав Грінченків словник. На підставі документів. *Словник української мови*. Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко / за ред. акад. Сергія Єфремова та Андрія Ніковського. Т. II. Д–Й. Київ, 1927. С. XIII.

¹⁷ Ibid.

явится сомнение в происхождении слова, точности об'яснения или соответствия примера, то необходимо сделать исправление на основании нижеуказанных материалов. б) Сделать по тетрадам все исправления, необходимые для расположения лексического материала по образу печатных листов. в) Добавить к словам примеры в тех случаях, когда, по его мнению, слово нуждается в примере». Третій фіксує право вносити нові слова; четвертий окреслює додаткові джерела для роботи; п'ятий описує, як вносити виправлення. У шостому зауважено, що «редактированию подлежат все буквы, кроме проредактированных В. П. Науменком. Слова старого малорусского языка не входят в об'ем этой работы»¹⁸. Сьомий пункт фіксує умови, за яких робота буде вважатися виконаною. Переписування начисто не входило до обов'язків упорядника, але мало відбуватися за його наглядом і відповідальності. Восьмий пункт окреслює необхідність передмови, яка має містити опис системи, за якою укладений словник, перераховані джерела та імена головних працівників. Текст передмови має бути погоджений редакцією «Кіевской Старины». Дев'ятий пункт викладений у такій редакції: «На заглавном листе словаря после заголовка должно быть напечатано: “редактировали В. П. Науменко и Б. Д. Гринченко”»¹⁹. Десятий пункт містить крайню дату остаточного завершення роботи, включно з переписуванням — 1 листопада 1903 року. Одинадцятий пункт описує фінансовий бік, зокрема умови, якщо робота буде завершена завчасно або виконана із запізненням. Згодом терміни конкурсу будуть скориговані та посунуті далі на один рік і один місяць.

Євген Чикаленко описує розгортання подій під час зібрання Старої Громади, яка, власне, і мала ратифікувати «Условие...»: «Коли на зібранні Громади Науменко довідався про подробиці переговорів з Грінченком, про які докладав Беренштам, то рішуче заявив, що нехай на заголовку словника стоїть одно прізвище Грінченка. Скільки ми не умовляли його, але він твердо стояв на своєму і напосівся на тому, щоб відповідно змінити договір, навіть сам його зредагував. Ми, члени комісії, підписавши його, послали в Чернігів Грінченкові, який, очевидно, і не сподівався такої радості для себе»²⁰.

Сергій Єфремов до «Условия» подає примітку такого змісту: «Текст писано теж рукою В. Беренштама. Але серед матеріалів зберігся брульон умови,

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... С. 240.

писаний рукою Грінченка, і з написом — “Согласенъ вполнѣ В. Науменко”. З цього бачимо, що формулювання умови належить Грінченкові і він сам окремим пунктом зазначив, що на словнику мають стояти ймення двох редакторів, і на це цілком пристав Науменко — новий доказ на те, що Є. Х. Чикаленко помилився в своїх спогадах»²¹.

Звичайно, чернетка не дає повної певності, що це остаточний текст документа, як і те, що текст «Условия», наведений Сергієм Єфремовим, є остаточним текстом, а не редакцією, погодженою до ратифікації.

Як би то не було, але з Києва до Чернігова Борис Грінченко поїхав із картками літер К і Д. Менш ніж за місяць слова на літеру К були опрацьовані, а матеріали відправлені Єлисею Трегубову разом із листом: «Оце посилаю Вам К. Поки я робитиму Д, панове експерти могли б переглянути сю роботу, а я, тижнів через два приїхавши, почую від їх уваги і тоді вже міг би виготовувати обидві літери до переписування. Увесь час я морочився з самим К. Думаю, що Д робитиметься трохи швидче, бо тепер мені стало видніше, що та як треба робити»²².

11 квітня 1902 року упорядник звернувся до редакції «Кіевской Старины» з пропозицією винести на обговорення два питання: про необхідність окремо подавати прислівники і про важливість подання дієслів із префіксами²³. Пропозиції отримали однозначне схвалення.

Експертами виступили авторитетні філологи Павло Житецький і Кость Михальчук. Мовознавці уважно поставились до отриманих матеріалів і відповіли розлогими заувагами. Остаточні висновки фахівців наведені у згаданій праці Сергія Єфремова:

У Житецького:

«Чем отличается новая редакция словаря от прежней?

В комментариях к словам нужно различать, по моему мнению, значение слов со всеми оттенками их, открывающимися из фраз, от понятий, выраженных словами и опирающихся на бытовые явления жизни, на материальную и духовную культуру народа.

²¹ Єфремов С. Як повстав Грінченків словник... С. XIV.

²² Ibid. С. XVI.

²³ Грінченко Б. [Звернення до редакції «Київської Старовини» з низкою пропозицій щодо редагування словника]. 11.04.1902. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31750.

Комментарии первого рода можно бы назвать *nominalia*, второго рода — *realia*. Вот этих последних, судя по букве К, было очень мало в словаре прежней редакции. В словаре новой редакции значительно исправлены *nominalia* и еще значительно пополнены *realia*, не говоря уже о том, что прибавилось 415 новых слов. Эта резкая разница составляет громадный плюс новой редакции. Такой плюс, полученный в короткое время, ручается за то, что словарь находится в опытных и твердых руках».

У Михальчука:

«...Міркуючи по тій першій спробі виправок словаря, яка зроблена уже поки що з буквою К, можна напевно сподіватись, що робота з редагуванням його піде спірно й дотепно, і не можна не радіти, що це важне діло дісталось до рук такого тямущого в ньому, щирого, роботящого та до того ще й вільного працівника, котрий напевно доведе його гаразд до пуття, аби тільки ніщо не заважало йому в роботі»²⁴.

До повноцінної роботи над словником Борис Грінченко візьметься за кілька місяців, переїхавши до Києва.

²⁴ Єфремов С. Як повстав Грінченків словник. С. XVI–XVII.

Київ

ЛІТО 1902 — ГРУДЕНЬ 1904

ЛЕКСИКОГРАФ

9 червня 1902 року Борис Грінченко виїхав до Києва, щоб винайняти квартиру, потім повернувся до Чернігова по родину. Вірогідно, вдалося впоратися за три дні, бо такими планами він ділився з Данилом Ткаченком у листі від 4 червня 1902 року¹. З Чернігова сім'я виїхала 17 червня 1902 року². Оселилися у квартирі 6 будинку 8 по вулиці Гоголівській (колишній Кадетський провулок, який саме того року отримав нову назву на честь письменника).

Після переїзду почали впорядковувати побут. Марія в листі до Насті, яка звично літо проводила на природі в маєтку Євгена Чикаленка в Кононівці, розповідала: «Купили мебель на Подолі і поставили, а тоді ще 77 разів переставляли, бо незручно якось виходило. Ліжок і досі нема: мабуть аж завтра будуть. Спини болять, руки болять, ноги болять і діла все ще багато»³.

На протилежному боці вулиці сусідив онук Петра Гулака-Артемовського Яків, який був старостою хору Миколи Лисенка і готував для нього співців. Тож цілими днями життя подружжя йшло під музичний супровід. Приятелювали із Сергієм Єфремовим, про що той тепло згадував. Його ж спогади дають перше уявлення про їхній ритм життя і темп роботи: «Бачилися ми щодня, часом і кілька разів на день. Частіше я заходив до Грінченків од 5-ої до 7-ої години, коли він давав собі спочинок од праці над словарем, і непомітно збігав час за чайним столом, в родинній атмосфері за цікавими балачками»⁴. Кабінет письменника-лексикографа був малий і «завалений картками, зшитками словника, підручними книгами до такої міри, що й повернутися було буквально таки нігде»⁵.

¹ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 04.06.1902. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41081. Арк 2 зв.

² [Грінченко Б., Грінченко М.]. Справа з «Докладом» І. Шрага... Арк. 106.

³ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. [Червень 1902]. *ІР НБУВ*. Ф. III Од. зб. 44469. Арк. 1.

⁴ Єфремов С. Про дні минулі (спогади)... С. 513.

⁵ Єфремов С. Як повстав Грінченків словник... С. XXIII.

Неодноразово і в нотатках Бориса Грінченка, і в спогадах Сергія Єфремова виринає свідчення, що робота над словником тривала щодня, окрім неділь. Ці шість днів із тижня в тиждень були одноманітними: «У всьому, крім словника, він обмежив себе тоді до *minimum*’а, жив анахоретом, бачився з людьми здебільша тільки в призначені години»⁶.

В автобіографії 1909 року упорядник говорить про роботу по десять, а то й одинадцять годин на добу упродовж півтора року перед поданням словника на конкурс порівняно із семигодинним робочим днем у лютому 1902 року в Чернігові, коли тривало пробне опрацювання слів на літеру К. Ще тоді він намагався розрахувати кількість слів, які потрібно опрацювати за день, про що написав у невідправленому листі до Євгена Чикаленка від 28 лютого 1902 року:

«Я роблю К. Працюю в день годин сім, роблю... слів 150.

Д. Науменко казав мені, що в словарі 150 000 слів. Коли так, то:

$150\,000 : 150 = 1\,000$ днів, чи то сорок місяців (рахуючи місяць 25 робочих днів)!!!

А треба за двадцять!

Порахувавши так, я злякався. Став думати. Що правда, — далі я робитиму трохи швидше, але ж трохи. Се скоротить роботу на 5 нехай місяців, а не на 20 (Та властиво робити мені й не 20 місяців, а хіба 18, бо ще ж треба копію прочитати і передмову написати)»⁷.

А вже після виходу словника в «Необходимых пояснениях» до нього упорядник обґрунтовував таке збільшення робочих годин можливістю «урвать часть своего времени»⁸.

Для чого ж він потребував ще більше робочого часу? Надміру вимогливий до себе, з аналогічними критеріями він підійшов і до оцінки якості поданих матеріалів. Лист до Данила Ткаченка від 4 червня 1902 року, написаний перед самим переїздом до Києва, якнайкраще відображає обраний підхід до укладання словника: «Думав я, що се справді буде редактування, однак зараз же виявилось, що се буде складання нового словаря з того матеріалу, який дала “К. Стар.” та з свого...»⁹ Оцінку пода-

⁶ Ibid. С. XXIV.

⁷ Ibid. С. XXV.

⁸ Грінченко Б. Пояснення автора щодо недостатньої редакції словника. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 34419. Арк 2 зв.

⁹ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 04.06.1902... Арк. 1 зв.

них матеріалів наводить у спогадах і Сергій Єфремов, але зважаючи на приятельські взаємини, можна припускати, що це лиш переказ судження товариша: «Матеріал до упорядкування дістав Грінченко багатий і великий — декілька десятків тисяч, як загадано, карток, але надзвичайно хаотичний і, скажу так, нерівний. Дещо було зроблене добре, инше ж нікуди не годилося; було багато прогалин, бо слова з авторів та народних матеріалів вибиралися несистематично, як раз у раз буває при гуртовій, до того ще кустарній роботі; було чимало й просто курйозів, які попадали до матеріалу тільки з якогось непорозуміння»¹⁰. Основна причина прогалин — це те, що «слова вибрано не з усіх виданнів навіть до 80-х років, <...> не використано етнографічні матеріали, зовсім не зачеплено навіть саму “Киевскую Старину”»¹¹.

Обрахувавши кількість слів і встановивши, що їх не більше 52–53 тисяч, упорядник звертається 24 червня 1902 року до редакції «Кіевской Старини» з листом, у якому перераховує значну кількість матеріалів, які ще не взяті до роботи, і згадує імена Івана Левицького (Нечуя), Пантелеймона Куліша, Ганни Барвінок, Анатолія Свидницького, Панаса Мирного. Безумовно, упорядник усвідомлював, наскільки щоразу збільшує собі обсяг роботи, але його пропозиції обґрунтовувались двома вагомими чинниками: «Если бы былъ использованъ хотя бы только указанный здѣсь матеріалъ, количество словъ въ украин. словарѣ возвысилась бы до возможности сравнить послѣдний съ словарями другихъ языковъ.

При настоящемъ же положеніи дѣла представляется рискованнымъ выступать съ словаремъ, столь бѣднымъ по сравненію съ дѣйствительными лексическими запасами языка»¹².

5 вересня 1902 року Павло Житецький, Кость Михальчук, Володимир Наumenко, Єлисей Трегубов і Борис Грінченко радились щодо поповнення словника новим матеріалом і встановлення правопису. Посунутий на один рік і один місяць кінцевий термін давав можливість збільшити обсяг словника. Погодили, що Борис Грінченко може залучати етнографічні матеріали, земські видання, зокрема ті, де репрезентована народна термінологія, твори українських письменників, які почали свою діяльність не пізніше

¹⁰ Єфремов С. Про дні минулі (спогади)... С. 513.

¹¹ Ibid. С. 513.

¹² Въ редакцію историч. журнала «Кіевская Старина». *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32423. Арк. 2.

1870 року, а також слова, записані від народу. Погодили й зафіксували також фонетичний принцип правопису.

Крім цього, упорядник погодив і необговорені раніше, але важливі питання. Йшлося про джерела, до яких варто віднести словник Євгена Желехівського, а також платню працівникові, який переписуватиме словник на чисто¹³.

На пізнішому засіданні редакція «Кіевской Старины», за спогадами Сергія Єфремова, фонетичний правопис погодила, а от на розширення словника згоди не дала. Мемуарист не мав жодних підтверджувальних документів щодо такого рішення, тому навів пояснення, покладаючись на власні міркування: «Справа була в тому, що ні Житецький, ні Михальчук, слабуючи весь час, на Громаду не ходили і своїх думок обстоювати не могли. Є. Трегубов раз-у-раз дивився очима й ішов за голосом Науменка, цей же, хоча на нараді й приєднався був до загального голосу, але на Громаді поставив справу так, що вона виглядала безнадійно. Мотивів його тепер я вже пригадати не можу, пам'ятаю тільки, що за додатки були тільки молодші, не впливові громадяне; з старших Є. Чикаленко, якого голос найбільше важив, на засіданні не був, усі ж інші пішли за дипломатичними порадами Науменка, який видимо був проти того, що сам же, як учасник наради 5 вересня, мусів переводити на Громаді»¹⁴.

Справа набула розголосу в Раді Загальної української безпартійної демократичної організації, до якої вже увійшов Борис Грінченко, тож було прийняте компромісне рішення. Асигнувати кошти на системно організовану роботу Стара Громада не схотіла і поклала розширення словника на упорядника. 7 листопада 1902 року були підписані «Дополнительные условия» на 3 пункти: перший містив опис матеріалів, які можна долучати до роботи; другий стосувався оплати («За эту дополнительную работу Б. Д. Гринченко получает дополнительное вознаграждение в размере ста рублей в месяц, считая с 1-го ноября 1903-го года за столько месяцев, сколько он проработает, но не более, как по 1-е ноября 1904 года, к каковому сроку и должна быть закончена вся работа в таком виде, как указано в условии 14-го фев-

¹³ Рішення наради Житецького, Трегубова, Грінченка та ін. стосовно наповнення українського словника новими матеріалами. 05.09.1902. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 34420.

¹⁴ Єфремов С. Як повстав Грінченків словник... С. XIX.

раля 1902-го года, но с предложенными дополнениями»¹⁵); третій — вимог до правопису.

У передмові до «Словника» упорядник своїм головним працівником, який допомагав збирати матеріал після того, як було з'ясовано, що деякі книжки до 1870 року не використовувались взагалі або були використані неповно, називає дружину. Разом із нею він перечитав ті книжки, які видавалось можливим опрацювати. До них додалися етнографічні збірники. Така вибірка дала ще 50 650 карток.

Цікаво, що Сергій Єфремов у спогадах наводить дещо інші деталі вирішення питання про те, чиї імена будуть значитися на титулі словника. Згідно з ними, конфлікт вирішився лише після завершення роботи: «Коли словарь року 1904-го доведено до кінця, то встало питання про ім'я редактора. <...> Науменко мав зредагувати дві літери словаря. Час ішов, і хоча Науменко так легковажив цю роботу або саме через те, що легковажив, роблячи її “за чаєм”, — його пайка все лишалась незробленою. Нарешті, коли Грінченко свою доробив, виянилось, що Науменко ще не починав і не має фактично змоги почати. Щоб не задляти справи, довелося йому зректися, і ті дві згадані літери передано також Грінченкові. Таким чином, фактично увесь словарь зредагував сам-один Грінченко, а через те питання про редакторів знов стало на чергу. Грінченко стояв на тому, що як він один зробив усю роботу, то й його одного ймення повинно стояти на словарі. Члени комісії словарної од Старої Громади все-таки обстоювали й Науменка, вже як символ, як заступника од Громади, щоб показати “традицію” словаря. Ці розмови тяглися довго, йшли тяжко і багато прикростей коштували обом сторонам... Але “упертість” Грінченкова, а власне фактичне його право таки перемогли, і по довгих та затяжних змаганнях вироблено компромісову формулу, яку й поставлено в заголовку словаря»¹⁶.

Разом із тим у статті «Як повстав Грінченків словник. На підставі документів» вміщено «Второе дополнение» від 28 листопада 1902 року, згідно з пунктом першим якого «Редактор словаря Б. Д. Гринченко принимает на себя обработку (редакцию и дополнения) первых четырех букв алфавита (А, Б, В, Г), которые в первом условию были исключены из его работы, как

¹⁵ Ibid. С. XX.

¹⁶ Єфремов С. Про дні минулі (спогади)... С. 514–515

подлежащие редакции В. П. Науменка»¹⁷. Сергій Єфремов не пам'ятав, чим Володимир Науменко мотивував своє зречення, але пояснював це почуттям моральної поразки та звичайними лінощами: «Цілком зрозумілива річ, що крім почуття своєї моральної поразки, він і в роботі своїй був зв'язаний, бо мав рівнятися на зроблену вже й ухвалену від експертів роботу свого співредактора. Психологічно Науменкові, який мав свої погляди і звички, свою роками вироблену рутину словарної роботи, свою методу — треба сказати, на практиці досить легковажну і типово дилетантську — було це важко, може навіть неможливо. Треба було йти під дар порівняння, а цього не міг стерпіти лагідний, але все ж амбітний і зучений до пошани В. П. Науменко. Роботи над своєю частиною він ще не починав і треба було або розпочати її, або зректися. Він волів останнє...»¹⁸

У січні 1903 року в листі до Володимира Гнатюка лексикограф ділився своєю перемогою, яку бачив лише в можливості розширити кількість слів: «Досяг того, що врешті словарь буде доповнюватися і значить не буде такий мізерний, як мав бути попереду, коли в йому було тільки 52 тисячі слів»¹⁹. Визнавав, що часу на все не вистачає, тому виписуванням нових слів із книжок зайнялась дружина.

Від того всього стосунки Бориса Грінченка з громадівцями не поліпшувались, і його так і не прийняли до складу Старої Громади.

1904 рік — час виснажливої роботи над словником. 4 лютого в листі до Володимира Гнатюка він зізнається: «Словарь роблю... і руками, і ногами, і зубами». У листі від 14 лютого Марія також скаржилася доньці на втому: «Дуже хочу лягти: субота сьогодні, то за тиждень насиділася людина і намахалася хоч не ціпом, то пером і хоче лягти швидче так щоб і рука й нога лежала»²⁰. А 19 квітня висловлює занепокоєння станом чоловіка: «Дуже трудно буде йому подужати словарь і я боюся за його здоров'я». А той, перечитуючи лист, щоб дописати доньці життєві настанови, жартівливо червоним чорнилом між написаних чорним рядків виводить: «Нема чого»²¹.

За місяць Настя отримує нового листа від матері, з якого дізнається: «Тато все блідіший стає і часом насилу ворухиться». Очевидно, позначається

¹⁷ Єфремов С. Як повстав Грінченків словник... С. XX–XXI.

¹⁸ Ibid. С. XXI.

¹⁹ Грінченко Б. Лист до В. Гнатюка. 14.01.1903. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40688. Арк. 2 зв.

²⁰ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 14.02.1904. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44424. Арк. 1 зв.

²¹ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 19.04.1904. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44414. Арк. 1.

втому, але почуття гумору не зраджує словникаря: «Се прибільшано»²² (теж червоним).

Неймовірно втому почував упорядник за два місяці до завершення роботи. Стан супроводжувався почуттями радості й страху, оскільки з'являлась нагода повернутися до звичного читання і листування, але водночас гостре почуття відповідальності, чи вдасться зробити заплановане, не давало спокою. Цими доволі сумбурними думками ділився він у листах до Костя Паньківського у вересні²³. Марія в листі до доньки від 4 листопада також описує виснажливу роботу: «Сьогодні татко допише передмову в першій редакції, а я допишу Щ. Діла з словарем ще багато. Я вже кажу, що коли виживемо ще цей місяць, то тоді ще поживемо на світі. Дуже важко доводиться працювати»²⁴.

Лист до доньки від 30 листопада фіксує завершення роботи над словником і обсяг зробленого: «Моя дитинко, сьогодні здає татко словарь "Кіев. Ст.", а завтра мабуть піде вже він до Академії. Вийшло слів коло 68 тисяч (з їх наших додатн. 18½ тис.). Томів вийшло 23. Місця вони беруть 1½ арш., а важуть мабуть більше як 2 пуди. Це все без словаря старої мови, що зробив Тимченко. У тому слів мабуть тисяч 12–13. <...> Писаних сторінок у словарі вийшло більше як 20 тисяч»²⁵.

4 грудня упорядник у листі до Костя Паньківського підсумував: «Тільки оце відіслав словарь до академії і можу глянути на світ»²⁶.

У 1906 році словник був відзначений другою премією Миколи Костомарова, присвоєною Російською імператорською академією наук. Другу премію Борис Грінченко пояснив тим, що «північні діалекти і ще дещо zostались не повно зарепрезентовані»²⁷. Факти, наведені в автобіографії, абсолютно відповідають тим зауваженням, які були позначені у Звіті щодо присудження премії М. І. Костомарова за кращий малоруський словник. У ньому йшлося, що на конкурс подано три роботи, зокрема й «словарь, поступивший на конкурсъ отъ редакціи журнала "Кіевская Старина" и состоящий изъ двухъ трудовъ, озаглавленныхъ:

²² Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 29.05.1904. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44406. Арк. 2.

²³ Грінченко Б. Листи до К. Паньківського. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44835; 44836.

²⁴ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 11.11.1904. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44382. Арк. 1 зв. — арк. 2.

²⁵ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 30.11.1904. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44379. Арк. 1–1 зв.

²⁶ Грінченко Б. Лист до К. Паньківського. 04.12.1904. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44831. Арк. 1.

²⁷ Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 4 зв.

“Словарь украинскаго языка, собранный редакціей журнала “Кіевская Старина”. Редактировалъ съ добавленіемъ собственныхъ матеріаловъ Б. Д. Гринченко” и

“Матеріалы для словаря письменной и книжной южно-русской рѣчи XV–XVII вв. Е. Тимченко”»²⁸.

Відгук академіка Олексія Шахматова відображає всю історію створення словника. На основі аналізу передмови і корпусу рецензент загалом визнавав в особі Бориса Грінченка підготовленого працівника в царині лексикографії, а сам словник — найкращим порівняно з рештою українських, які бачили світ до того часу. Але система зауважень із чотирьох пунктів (нерівномірна увага до діалектів; неповне використання названих джерел; неповна увага до творів, написаних до 1870 року; відсутність систематичної уваги до попередньо виданих словників) позбавила його можливості отримати першу премію. Друга премія передбачала «процентівъ съ 4 000 рублей за время съ 1891 года по 1900 годъ»²⁹.

Борис Грінченко підготував розлогу відповідь рецензентові, у якій серед аргументів лунає і брак часу, і обсяг завдань, який був сформульований «Кіевской Стариной», і згода з окремими аргументами тощо. Але зроблена справа ставала вже історією української нації, долю якої готувалося вершити нове покоління.

²⁸ Отчетъ о присужденіи преміи Н. И. Костомарова, за лучший малорусскій словарь. *Кіевская Старина*. 1906. Т. 93. Май — Іюнь. С. 191.

²⁹ Ibid.

БАТЬКО

Облаштовуючи київський побут, Грінченки зважували, що Анастасія мріяла закінчити додатковий вищий гімназійний клас, який відкривав перспективи вчителювання і подальшої освіти, тож з'ясовували умови вступу. В одному з червневих листів мати розповідала доньці: «Сьогодні була в твоїй гімназії. Спершу сказали, що вакансій у 8-й клас нема. І тільки довідавшись, що ти скінчила з медаллю, сказала начальниця, що можна мати майже певну надію, що педагогічна рада прийме. Спеціальність — історія? Адже так?»¹ Надія справдилась, і Настя вступила до 8-го класу гімназії Олександри Дучинської — першої приватної жіночої гімназії в Києві.

Саме у вересні 1902 року заклад переїхав на Тимофіївську вулицю (нині Коцюбинського). Певно, саме тому Грінченки й винайняли квартиру на Гоголівській. Схоже, Борис діяв за прикладом свого батька, який колись у Харкові винаймав для хлопця квартиру так, щоб до реального училища можна було швидко дійти пішки. Тепер же Анастасія, прогулюючись вранці, мала витратити не більше 10 хвилин, щоб опинитися в гімназії. Загалом у найближчих кварталах розташовувалися ще кілька закладів освіти, тож дівчина опинялася в середовищі молоді.

Сама гімназія мала дуже добру репутацію. Ще за часів управління Віри Ващенко-Захарченко використовувалась практика залучення до викладання викладачів Університету Св. Володимира. Олександра Дучинська, яка прийняла управління закладом, дотримувалась усіх традицій, бо сповідувала їх, працюючи класною дамою. У гімназії була багата бібліотека, у навчанні широко використовувалась наочність. Ще за часів Віри Ващенко-Захарченко «усилено было преподавание географии и естественной истории, введе-

¹ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. [Червень 1902]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44471. Арк. 1–1 зв.

но преподаваніє хімії и англійскаго языка (послѣднее — необязательно), измѣнено число уроковъ по нѣкоторымъ предметамъ»². Для проєктуваннѣ будівлі на Тимофіївській вулиці було запрошено «відомого гігієніста, санітарного лікаря м. Києва, доктора медицини О. Корчака-Чепурковського»³.

Ці обставини не міг не зауважити Борис Грінченко, який переймався питаннями освіти, а доньці бажав дати найкращі її зразки. Та й середовище самої гімназії було певною мірою елітним: «Переважну частину учениць становили дочки дворян та чиновників, значно меншу — діти із сімей купців та міщан, невеликий відсоток належав дівчатам із середовища духовенства, селян, а також іноземцям»⁴. Плата за навчання була немалою — 125 рублів на рік.

У 8-му класі Настя вивчала «Законъ Божій» (1 урок на тиждень), «Педагогіку» (за змістом курс передбачав опанування дидактики й історії педагогіки з навантаженням 3 уроки на тиждень), «Краткую методику обученія грамотѣ, объяснительнаго чтенія и элементарной грамматики съ практическими занятіями» (1 урок на тиждень), «Методику начальной ариѳметики (обученіє счисленію) съ практическими занятіями» (2 уроки на тиждень). На вибір ученицям пропонувались чотири дисципліни: російська мова, математика, історія та географія. Уроків з обраної Анастасією історії було 2 на тиждень. Зміст предмета націлювався на повторення курсу російської історії з указівкою на методичні прийоми викладання й опанування новітньої (російської) історії.

У другому півріччі учениці мали дати пробні уроки з російської мови та арифметики в наймолодших класах гімназії. З усіх предметів передбачався усний іспит. З педагогіки та історії, як дисципліни вибіркової, Анастасія склала іспити у формі контрольної роботи⁵.

² Празднованіє двадцатипятилѣтняго юбилея Первой кievской частной женской А. Т. Дучинской Гимназіи, основанной В. Н. Ващенко-Захарченко, 20–23 октября 1903 г. Київъ, 1904. С. 7.

³ Антонецъ Н. Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: перша київська приватна жіноча гімназія О. Дучинської. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2007. Вип. 36. С. 50.

⁴ Ibid.

⁵ Двадцатипятилѣтіе Первой кievской частной женской А. Т. Дучинской Гимназіи, основанной В. Н. Ващенко-Захарченко. Київъ, 1903. С. 18–19.

Але і в стінах київської гімназії Анастасія не знайшла подруг. За спогадами матері, донька «вчилася й тут гарно, але з гімназистками теж мало товаришувала. Цікавилася вкраїнським рухом, взагалі і в Києві зособна, читала, дещо перекладала, пробувала й своє дещо писати»⁶.

Ще в січні 1903 року в листі до Володимира Гнатюка батько починає цікавитись умовами вступу до Львівського університету: «Коли саме треба записуватися на університет і коли за для сього треба приїздити? Дуже дякую Вам за щирі прихильність, з якою хочете пособити нам. Вашої поради в справі квартирі etc. певне доведеться нам засягти»⁷.

У вересні 1903 року Борис Грінченко привіз доньку до Львова. 21 вересня потяг перетнув кордон, того ж вечора їх зустріли Володимир Гнатюк із дружиною і провели до готелю Саського, що розташовувався на вулиці Баторія (нині Князя Романа). Дні були насичені зустрічами з галичанами, досі знайомими тільки листовно: Костем Паньківським, Іваном Франком, різними членами Наукового товариства імені Шевченка і «Просвіти».

Після не дуже затишних відвідин оселі Івана Франка її власник і Борис Грінченко задумали спільну подорож до Відня, яку, очевидно, незабаром і здійснили. Дослідники життєпису Івана Франка сумніваються, чи міг він тоді виїхати на кілька днів зі Львова. Натомість Борис Грінченко точно вирушив до столиці Австро-Угорщини 27 вересня, про що сповістив дружині⁸. Пробув там недовго: у листі від 28 вересня Марія повідомляє доньці: «Бо тепер уже знаю, що він у Відні. <...> Таточко поспішається їхати, бо про моє здоров'я турбується»⁹. Він дійсно поспішав: уже 3 жовтня був на кордоні, а наступного дня повернувся до Києва¹⁰.

Перший час, поки батько поруч, було добре, але далі Анастасія залишилась сама в чужому середовищі, яке їй не сподобалося: «"Львів місто досить погане, — писала вона матері, — далеко йому не тільки до Європи, а навіть у де-чому до Росії..."»¹¹ Попри сумний настрій, дівчина дуже добре усвідомлювала мету поїздки, тож «треба було швидче записуватись на виклади, шукати помешкання на довший час то що. У першій справі допоміг Насті

⁶ Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади*... С. 90.

⁷ Грінченко Б. Лист до В. Гнатюка. 14.01.1903... Арк. 2 зв.

⁸ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 27.09.1903. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44315.

⁹ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 28.09.1903. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44450. Арк. 1.

¹⁰ Грінченко Б. Лист до А. Грінченко. 05.10.1903. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44313. Арк. 1.

¹¹ Настя Грінченко, її життя і праця. *ІР НБУВ*. Ф. 170. Од. зб. 522. Зошит 4. Арк. 11.

один студент, новий знайомий; він купив їй програму предметів до слухання, Настя одібрала по тій програмі виклади, які мала слухати, написала якісь там папірці і той же студент вписав її. Далі подала вона прохання, що було видано їй дозвіл на вхід в університет, одержала той дозвіл і вже була студенткою Львівського університету (записали її “вільною слухачкою”, бо щоб бути дійсним студентом, треба скласти іспит на хлоп’ячу гімназію, так звану матуру). Вступила Настя на історично-філософський факультет і записалась на виклади професорів М. Грушевського, що читав, тоб-то викладав студентам історію України, Колесси й Студинського, які викладали історію українського мовознавства»¹².

Цей статус «госпитантки» не сподобався батькові, тож він у листі від 18 жовтня 1903 року просить доньку: «Роспитайся докладу що се таке і через що не можна надзвичайною слухачкою і напиши про все докладно. Коли треба буде, то я напишу про все це Колесі. Обидва твої свідоцтва гімназіяльні подано тоді вкупі з поданням і вони мають бути в Колесі. Подавав їх Сушко»¹³. Не обійшлося і без суспільних перепон: восени стався конфлікт між українськими й польськими студентами, тож семестр розпочався пізніше.

Окрім навчання, Анастасія знаходила розраду в частому листуванні з матір’ю. Батько перечитував написані дружиною листи і майже завжди додавав свої примітки, коментарі, повчання.

Так, 1 жовтня 1903 року мати пише: «Ех, Настунічко моя. <...> і як я з дому поїхала вчителювати, то те ж лічила дні. І хоча доводилося і не доїдати, і в неопленій хаті сидіти, але не казала, що довше як до такого дня ні за що тут не буду, а кину все й поїду, хоча й могла се робити. Але ж на світі є річ, що зветься обов’язком чи то перед людьми, чи то перед ділом а перед собою»¹⁴. Наступного дня знову закликає доньку: «Не журися, дитинко, не сумуй! Всюди єсть гарні люде і всюди можна жити путяще. Не марнуй свого молодого віку сумуванням та безнадійністю, а зважливо й сміливо йди вперед і будуй своє життя так, щоб твоєму розумові й серцеві була з його втіха, а людям користь. Оцього від щирого серця ми тобі бажаємо, а собі — радіти з тебе»¹⁵.

¹² Ibid. Арк. 12–13.

¹³ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 18.10.1903. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44458. Арк. 2 зв.

¹⁴ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 01.10.1903. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44394. Арк. 2–2 зв.

¹⁵ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 02.10.1903. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44453. Арк. 1 зв.

На Різдвяні святки Анастасія приїхала додому, а після повернення до Львова оселилась в інтернаті Інституту святої Ольги, оскільки ніяк не вдалося знайти теплу квартиру з невогким повітрям.

У першому півріччі 1904 року Анастасія «познайомилася з українськими емігрантами, що належали до РУП, і сама почала працювати в партії»¹⁶. Заснована 1900 року харківськими студентами Революційна українська партія — перша в центральній Україні — спочатку мала доволі нестійку програму. На момент входження дівчини до її лав партія мала доволі розповсюджену мережу осередків, зокрема в Галичині. На кінець року готувався 1-й з'їзд РУП, де відбудеться розкол і перетворення за рік її проукраїнської частини на Українську соціал-демократичну робітничу партію.

Активна партійна діяльність доньки була не до душі батькові, бо це віддаляло від науки: «Ти в кружку, ти в Т-ві ім. Шевч., ти в спектаклі, ти в редакції etc. etc. Це все дуже добре, але тільки яко додаток до головного. А головне, се — наука. Мені здається, можна боятись, щоб додаток не знищив головного»¹⁷. Він наголошував на ролі наукового знання і застерігав, що самих лекцій замало: «Що правда, ти ходиш на лекції. Але лекції ніщо, коли не додавати до їх наукової праці. А коли ж працювати, як що вдень бігати, ввечері щось там зробити за для редакції чи за для “Кружка”, а вставати в 11 год. Це все знаннів не дасть, а без їх навіть талановита людина тепер мало чого варта. А ти, здається, хочеш бути в житті не аби чим, але чимсь»¹⁸. Послухавшись, Анастасія відвідала влітку додаткові лекції, 8 рублів на які їй вислали батьки.

Намагалася Анастасія й заробляти самотужки — писала власні твори. Зокрема, про її книжечку «Між хмарами сонечко» батько зауважив, що написана вона для інтелігентних дітей¹⁹.

З батькової примітки в листі від 5 червня 1904 року зрозуміло, що Анастасія розпочала вивчення чеської мови (певний культ її був у родині Грінченків, адже ще Дмитро вчив її у харківській гімназії) і має намір вступати до університету в Празі. Батько, звісно, залишав за донькою право вибору, але його розлогий коментар свідчить про виразну незгоду. Аргументи сто-

¹⁶ Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади...* С. 90.

¹⁷ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 12.02.1904. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44400. Арк. 4.

¹⁸ *Ibid.* Арк. 4 зв.

¹⁹ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 19.04.1904... Арк. 2 зв.

суються не лише практичних аспектів, а й прагнення забезпечити доньці українське середовище: «Пишеш, Настуню, що вчишся чеської мови. Кожну мову знати — добре, але мені здається, що вартніше було б тобі довчитися французької й німецької мови так, щоб хоч могли їми вільно читати, ніж учити чеську. Дві згадані мови дадуть тобі в руки в оригіналах і в перекладах усю світову літературу, а що тобі дасть чеська, чи багато? Не думаю сього. Та не буду довше про се говорити, бо безвідносно до обставин я прихильний науці всякої мови і коли тут кажу навпроти, то тільки з огляду на те, що *ars longa, vita brevis*, і доводиться вибирати користніші речі. — Що ж до твого проекту — їхати до празького університету, то — на нашу думку — він не оправданий ніякими розумними доводами. Празький університет не стільки ліпший від львівського (коли взагалі ліпший), щоб за для сього варто було їхати до Праги. Австрійські студенти, що дбають про диплом, можуть кінчати і в Празі, бо і празький диплом дає їм права; ти мусиш дбати про знання, — що ж ти знайдеш у Празі? Те саме, що і у Львові, але з двома мінусами: і мало зрозумілою (принаймні спершу) мовою і з нулем в одділі українських мови, історії і історії літератури. Взагалі треба сказати, що їздити з університету до університету се здебільшо ж (окрім небагатьох винятків, що виясняються надзвичайними обставинами) тільки на шкоду науці. Хоч який добрий університет буде, але коли студент обмежиться тільки на тому, що слухатиме лекції, то він знаннів не придбає; навпаки — і в середньому університеті студент добуде добрих знаннів, коли працюватиме самостійно поруч і з лекціями. І ще одна річ. Львів з своїм університетом має той великий плюс, що ти там живеш серед українського культурного життя, хоч може й не дуже високого, але все ж українського. А Прага? Там те самісіньке, що і в Львові, тільки трішки в більшому масштабі і в чеській одежі»²⁰.

У наступному листі батько ділиться з донькою міркуваннями про роль рівнів освіти у здобутті професії й фаху. І знову не дає готових рішень: «Ти помиляєшся, Настусю, кажучи, що гімназія дає шматок хліба, а університет загальну освіту, — навпаки: гімназія дає загальну освіту, а університет готує чоловіка до якоїсь спеціальности, якій він призначає себе в житті, хоч ся спеціальність, звісно, може і не давати заробітку і житиме чоловік з иншого (як от філософ Спіноза, жив з того, що шліхтував скла), але все ж се буде в житті цієї людини те діло, якому вона себе головно присвятила. Якому би

²⁰ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 05.06.1904. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44404. Арк. 2–3.

ділові ти себе хочеш присвятити? Оце й є те питання, відповідь на яке треба знати і тобі самій, і нам. Відповідно до цієї відповіді мусять упорядкуватися й твої університетські студії»²¹.

Літо 1904 року Анастасія провела в Києві. За спогадами матері, працювала для партії, допомагала батькам із переписуванням. Після повернення до Львова університету вже майже не відвідувала — справи товариств і політики її повністю заповнили. А в Російській імперії тимчасом зріли глобальні зміни.

²¹ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 20.06.1904. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44403. Арк. 1 зв.

Київ

січень 1905 — вересень 1908

ГРОМАДІВЕЦЬ

Суспільні нуртування, які вилилися в революцію 1905–1907 років, відбилися і на діяльності Загальної української безпартійної демократичної організації. Відносний успіх галицької Русько-Української радикальної партії Івана Франка і Михайла Павлика підштовхнув учасників організації до вироблення власної політичної платформи. Із 1900 року в Російській імперії вже діяли — не надто успішно — кілька українських політичних партій, однак саме Загальна організація об'єднувала інтелектуальну еліту українського руху.

Фактично Загальна українська безпартійна демократична організація перетворилася на Українську демократичну партію ще в середині 1903 року, однак вироблення її політичної програми тривало аж до початку 1905 року¹. Учасники Ради організації активно працювали і над програмою, і над перетворенням місцевих громад на дієві партійні осередки. Версію програми з додаванням економічного блоку, схвалену з'їздом наприкінці квітня 1905 року, опублікували в червневому «Літературно-Науковому Вістнику»².

Водночас цей з'їзд остаточно загострив непорозуміння між членами Ради щодо виробленої програми. Фактично сформувалися три фракції: активних поборників широкої демократичної програми, старогромадівців, які саботували навіть вибори до Ради, і радикалістів — молодших членів організації, що гуртувалися навколо Бориса Грінченка.

Ідея полягала в утворенні радикальної партії за зразком галицької, а для цього організація мала би позбутися більш поміркованих і реакцій-

¹ Г-ко М. З минулого нашого громадського руху. *Рада*. 19.06.1912. № 139. С. 2.

² Від Української Демократичної Партії. *Літературно-Науковий Вістник*. 1905. Т. 30. Кн. 6. С. 272–274.

них членів, якими переважно були старогромадівці. Постійні суперечки і заклики до активної діяльності не мали успіху, тож улітку 1905 року радикальне крило під проводом Бориса Грінченка, Модеста Левицького, Сергія Єфремова і Федора Матушевського заявило про утворення самостійної Української радикальної партії. Очолив її найбільший заколотник Ради Борис Грінченко.

Можливо, саме тому Українська радикальна партія насамперед узялася за поширення своїх політичних ідей через друковане слово. Стараннями Федора Матушевського у Львові вийшла серія брошур «Видання Української Радикальної партії» широкого змістового діапазону: від партійної «Платформи» (програми) до збірки віршів «Червона квітка». Тут уперше Борис Грінченко використовує новий псевдонім «Леонид Яворенко», підписуючи ним перший вірш збірки «Співцеві». Решту своїх віршів позначає скорочено — «Л. Яворенко» (поряд із «П. В-й»), як і дві окремі брошури із серії: «Чому у нас досі нема доброго ладу?» і «Чого нам треба? (Програма Української Радикальної Партії з поясненням)». Псевдонім явно відсилає до молодого прогресивного пана Арсена Яворенка — персонажа однойменної п'єси, відомої також під назвою «На громадській роботі».

Та попри поширення агітаційних брошур Українська радикальна партія не мала успіху ані в Києві, ані в решті громад. Замість гуртування молодих активних сил відбулося, по суті, розщеплення навіть тих місцевих організацій, яким вдалося налагодити більш-менш сталу роботу. Проблема ускладнювалася й тим, що зневірені боротьбою демократичної та радикальної партій українські громади активно підпадали під вплив російських демократичних партій, що орієнтувалися на перші вибори до Державної думи і видавалися з цього погляду більш привабливими. Водночас молодь більше цікавилася заснованою ще 1900 року Революційною українською партією, хоча її політична програма була несталою.

Євген Чикаленко згадував, що активна київська молодь, обурена відсутністю політичної діяльності Української радикальної партії та її зосередженістю на видавничій діяльності, вдавалася до настільки відверто наклепницьких відозв про Бориса Грінченка, що той навіть змушений був викликати їхніх авторів на суд честі³. Водночас мемуарист зазначає, що всупереч усьому статус лідера партії тішив самолюбство громадського діяча,

³ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... С. 299–300.

і називає це однією з причин його небажання йти на зближення з іншими фракціями українського руху⁴.

Після кількох проміжних і невдалих спроб примирення каталізатором об'єднання стали посилення робітничих страйків і селянських протестів та оголошення — як реакції на них — маніфесту «Объ усовершенствованіи Государственного порядка» від 17 жовтня 1905 року⁵. У ньому, зокрема, оголошувалося про створення Державної думи і декларувалося право українців (як і інших недержавних народів імперії) на власну пресу, пізніше підтверджене іншими указами. Для національно орієнтованих партій це відкривало перспективи заснування першої в Російській імперії україномовної щоденної газети, вкрай потрібної, щоб претендувати на успіх у майбутніх виборах до Думи. Однак необхідні інтелектуальні та фінансові ресурси належали до різних партій: у радикальної були перші, а у демократичної — другі.

Саме ідея власного друкованого органу переважила і схилила непримиренного лідера радикалів Бориса Грінченка до об'єднання з демократами. Процедура була непростюю і тривала до початку 1906 року, адже тепер провід новоствореної Української демократично-радикальної партії мав переконати розсварені місцеві осередки в можливості спільної політичної діяльності.

Та попри помітну незлагідність Борис Грінченко лишався одним із лідерів партії, зокрема, презентуючи її широкій спільноті. Як представник київської політичної громади наприкінці листопада 1905 року він їде в Санкт-Петербург на з'їзд представників політичних партій поневолених недержавних народів імперії. Після партійних дискусій щодо підтримки виборів до Думи як виборця до політичного блоку з конституційними демократами і єврейським «Об'єднанням» обирають разом із Модестом Левицьким і Євгеном Чикаленком саме його, хоч спершу він пропонував бойкотувати Думу.

Найзапекліші дискусії тривали щодо видавничої діяльності партії. На одній із погоджувальних нарад двох фракцій Борис Грінченко несподівано озвучив постанову київської групи радикалів про те, що в новоствореній партії вони претендують на роль автономної групи, яка вестиме газету за загальнопартійною програмою, проте матиме свободу в інших видавничих функціях. Демократи ж мали лише фінансувати видання, не втручаю-

⁴ Ibid. С. 317.

⁵ Полное собрание законов... Собр. 3. Т. 25. Отд. 1. 1905. Санктпетербургъ, 1908. С. 754–755.

чись у редакційну політику. За спогадами Євгена Чикаленка, тільки після багатогодинних перемовин вдалося зняти цей пункт⁶.

Але це не зняло питання про концепцію щоденної газети. Як член редакційного комітету Борис Грінченко вважав, що це має бути орган передусім для інтелігенції, натомість її передбачуваний співвласник-видавець Євген Чикаленко «твердо стояв на газеті для народу»⁷. Зрештою досягли компромісу: щоденна новинна газета орієнтуватиметься на сільську інтелігенцію, а для більш вибагливої аудиторії буде заснований журнал. При цьому йшлося саме про новий часопис, щоб не ризикувати уже відносно успішними «Кіевской Стариною» або «Літературно-Науковим Вістником», трансформуючи їхню редакційну політику.

Не менш гостро дискутували й щодо правопису майбутньої газети. На об'єднавчому грудневому з'їзді 1905 року «делегати провінціальних громад напосідали триматися тодішнього офіційного “ярижного” правопису, тобто з ъ (йори) та ѣ (йор), до якого вже звик народ.

Більшість киян стояла за фонетику, прийняту в Галичині, щоб по обох боках Збруча був один правопис, як у поляків та інших народів»⁸. Погодили-таки фонетичний правопис із деякими вдосконаленнями.

24 листопада 1905 року був оприлюднений указ «О временныхъ правилахъ о повременныхъ изданіяхъ»⁹ як юридичне забезпечення декларованої у маніфесті свободи слова. Дочекавшись його, партійці доручили Євгену Чикаленку подати губернатору заяву про вихід із 1 січня 1906 року газети «Громадське слово» і часопису «Нове життя». Одночасно винайняли для редакції велике приміщення в будинку 10 на Михайлівській вулиці неподалік друкарні, а також виготовили й розповсюдили близько 100 тисяч плакатів про нові видання. Можливо, саме ця агресивна реклама зашкодила отримати дозвіл, тому терміново подали нові заяви: Володимир Леонтович заснував газету «Громадська думка» і журнал «Нова громада», а Борис Грінченко — газету «Рада» — про всяк випадок. На диво, перед самим Новим роком заяву Володимира Леонтовича вдовольнили.

⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... С. 321.

⁷ Ibid. С. 336.

⁸ Ibid. С. 319.

⁹ Полное собрание законов... Собр. 3. Т. 25. Отд. 1. 1905... С. 837–840.

За спогадами Євгена Чикаленка, попри ретельне планування штату обидві редакції виявилися не зовсім готовими до роботи, адже досвіду випуску щоденної газети ніхто не мав. Її редактором обрали Федора Матушевського з платнею 100 рублів на місяць, а Сергій Єфремов відповідав за журнал і отримував 75 рублів. Марія Грінченко була секретарем редакції журналу і завідувала в газеті відділом «По Україні», отримуючи за обидві посади 50 рублів щомісяця. Анастасію Грінченко взяли «конторщицею»¹⁰.

Складно було з доббором авторів, адже не всі письменники надавалися до журналістської праці, за яку в редакції «від рядка визначено по п'ять копійок, компіляції — 3 коп., переклади — 2 коп. за рядок». Видавець так описував стан справ: «На літературну продукцію Матушевського мала була надія: перш за все через те, що йому, як редакторові, і без того повинно бути багато праці, а друге, що Матушевський до того часу зовсім мало писав, а коли й писав що, то далеко не так швидко, як Єфремов. <...> а як літературний робітник, він [Єфремов], на мою думку, був центром всієї газети. На Грінченка я не покладав великих надій, бо він пише пиняво, та й освітою він стояв далеко нижче, ніж Єфремов та Матушевський; він визначався раз-у-раз між всіма тільки своєю надзвичайною працьовитістю та енергією. З літературних людей між нами були ще В. Леонтович та Модест Левицький, талановиті белетристи, але на них, як на журналістів, я не мав ніяких надій, бо обидва вони були обтяжені своїми справами. М. М. Грінченко — чудова популяризаторка, але знов і на неї, як на журналіста, я не рахував. Решта ж нас: В. Козловський, В. Дурдуківський, я та інші писали взагалі мало і до газетної праці зовсім, як мені справедливо здавалося, не здатні були»¹¹.

Підготовка вже перших номерів «Громадської думки» показала, яких зусиль це вартуватиме для редакції: попри зміну процедур цензура все одно обурювалася гостротою публікацій, поліція легко конфіскувала тиражі, а членам редкомітету важко було досягти порозуміння навіть із політичних питань. Під постійним тиском браку часу загострилися особисті непорозуміння й вади характеру: «Коли доводилося Леонтовичеві зрізуватися з Грінченком, то він діставав відсіч у такій гострій формі, що аж збоку ніяково було слухати. Мене обурював не зміст думок Грінченка, а форма, в якій він їх

¹⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... С. 339–340.

¹¹ Ibid. С. 342.

висловлював. Вона була така груба, тон такий докторальний, наче генерал говорить з прапорщиком, що аж душу вивертало»¹².

Згадував Євген Чикаленко і про вимоги Бориса Грінченка щодо збільшення гонорару, хоч випуск газети не давав прибутку, а лише великі витрати¹³. За пів року кількість передплатників вдалося довести до 4 000, бо її аудиторія лишалася невизначеною. На думку Володимира Леонтовича, що лишався офіційним власником-видавцем і редактором газети, «Грінченко і К^о, бажаючи опертися на голоту, потураючи їй, відвернули від газети заможні елементи, які могли б газету підтримати, поставити на ноги. Грінченко і К^о сподівалися, що газета широко піде серед голоти, аж виявилось, що ця голота може тільки палити й руйнувати все, а до українських культурних справ їй байдуже, газети нашої вона й не читає»¹⁴.

Зрештою влітку 1906 року втомлений постійними протистояннями з редакційним комітетом Володимир Леонтович передав право власності на газету справжньому її утримувачу Євгену Чикаленку. Однак незабаром поліція встановила, що одна зі співробітниць газети «завела в редакції есдецьку явку, куди заходили соціал-демократи за всякими справками»¹⁵. Знайдені під час обшуку 18 серпня нелегальні матеріали стали формальним приводом закриття газети.

Порятунком для редакції був «запасний» дозвіл, який мав Борис Грінченко на видання газети «Рада», а вимушена перерва в роботі редакції — слушною підставою для перегляду принципів її роботи і редакційної політики загалом. На редакційних нарадах обговорювалися різні аспекти видавничого процесу, що стосувалися виживання газети: заборони на місцях передплачувати газету чиновникам і клірикам, правописні питання і доступність текстів для розуміння читачами, частотність газети. Редакцію перенесли в меншу квартиру в будинку 6 на вулиці Великій Підвальній (нині Ярославів Вал). Потрібно було також упорядкувати права власності, адже попередній досвід показав, що формальний («офіційний») і фактичний редактори й видавці газети не завжди могли порозумітися, а відома всім незлагідність Бориса Грінченка не лишала шансів на збереження статус-кво.

¹² Ibid. С. 343.

¹³ Ibid. С. 350.

¹⁴ Ibid. С. 348.

¹⁵ Ibid. С. 352.

15 вересня 1906 року вийшло перше число «Ради», але вже в шостому числі замість «Редактор-видавець Б. Д. Грінченко» зазначено: «Редактор М. Павловський. Видавець Б. Грінченко». Мефодій Павловський керував газетою до середини 1910 року. Із шістдесят шостого числа (30 листопада) змінився і видавець: газета перейшла у власність Євгена Чикаленка, який насправді покривав левову частку витрат «Ради» та її попередниці.

До кінця 1906 року редакційний комітет, у якому тепер головну роль відігравали власники-спонсори, виробив нову редакційну політику, затвердив кошторис і суттєво змінив штат. З нового 1907 року всій родині Грінченків пропонувалося співпрацювати з газетою тільки за оплатою «від рядка»¹⁶.

Власне, для Бориса Грінченка ситуація була звичною: в обох версіях газети фактично він був поза штатом. Тим не менше участь у редакційному комітеті відкривала для нього можливість часто готувати передовиці або оглядові статті. Долучався він і до своєрідного пропагування читання «Ради» серед селян. У низці номерів газети публікувалися його листи-дописи під спільним заголовком «Тяжким шляхом»¹⁷, згодом розширені й видані окремою брошурою з підназвою «Про українську пресу». У них автор подає коротку історію української періодики, наголошуючи на заборонах, що її супроводжували. Другий лист-розділ присвячує виданням 1905–1906 років і причинам їхніх неуспіхів. Однак головна увага — на питаннях правопису і лексики, які часто називали перешкодою на шляху газети до масового передплатника. Автор робить огляд листів, які отримувала редакція, і або визнає недоліки у мовній підготовці матеріалів, або пояснює власну позицію, удаючись до історичних довідок і наукових викладок, покликаючись на різноманітні джерела.

Останній, десятий лист-розділ, що увійшов до окремого видання циклу, датований 28 листопада 1906 року, одразу після 43-го дня народження автора. Борис Грінченко, напевне знаючи, що незабаром на останній сторінці «Ради» зміниться ім'я видавця, завершує його так: «Перед молодістю українською пресою лежить будучина. Від нас самих залежить зробити ту будучину великою й славною, або нудною й дрібною.

До тих, хто це розуміє і хто зуміє озватися на це ділом, я скажу:

¹⁶ Ibid. С. 370–371.

¹⁷ Грінченко Б. Тяжким шляхом. *Рада*. 1906. № 26, 27, 29, 33, 36, 42, 46, 47.

Не спиняймося, не вважаючи на всі перешкоди й напади, на всі лиха й зла, які зустрінемо. Ідімо далі тим тяжким колючим шляхом, який нам судився і який ми мусимо пройти.

Ідімо і зробімо нашу будущину великою й славною!»¹⁸

Не останню роль у змінах, що стосувалися «Ради», відіграв приїзд до Києва Михайла Грушевського. Хоч він менше цікавився газетою, а більше переймався переведенням зі Львова редакції «Літературно-Наукового Вістника», його авторитет не міг не змінити співвідношення сил у редакційних дискусіях. На думку Євгена Чикаленка, «Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі, як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядній ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства, булави, не попустить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилилися всі українці, крім тих, що претендували на гетьманство, як, напр., Науменко та Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди «Літературно-наукового вістника» переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців»¹⁹.

Переведення у Київ успішного і популярного «Літературно-Наукового Вістника» вимагало радикальних рішень щодо «Кіевской Старины», яка саме готувалася відсвяткувати 25 років від першого виходу у світ, і місячника «Нова громада», який ледве долав свій перший рік із 400 передплатниками. Аудиторія і автура всіх трьох видань була приблизно одна і та ж — відрізнялися лише інтереси сил, які за ними стояли. Зрештою вирішено на основі «Кіевской Старины» з нового 1907 року випускати журнал «Україна» (він проіснував лише рік), а «Нову громаду» закрити, спрямовуючи кошти на «Раду».

Ще у вересні 1903 року редакція «Кіевской Старины» переїхала з приміщення в будинку 60 по Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (нині Саксаганського) до Троїцького народного дому (нині Театр оперети на Великій Васильківській). Це була щойно зведена на Троїцькій площі коштами старогромадівців будівля, спеціально обладнана для потреб народної просвіти бібліотекою, великою театральною залюю, приміщеннями для різноманітних зборів. У 1906 році Народний дім перебудують, і відтоді з ним буде пов'язана важлива частина життя Бориса Грінченка.

¹⁸ Грінченко Б. Тяжким шляхом. Київ, 1906. С. 92–93.

¹⁹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... С. 359.

Активізація громадського сектора України пов'язана з виходом 4 березня 1906 року указу «О временных правилах объ Обществах и Союзах»²⁰. Більш-менш лояльні нові правила уможлилювали заснування професійних і національних культурних товариств, справжні завдання яких у статутних документах не треба було приховувати. Звісно, це не означало повної лояльності влади, проте відкривало вікно можливостей.

Ще у 1905 році була заснована Всеросійська спілка вчителів і діячів народної освіти, яка так і не запрацювала на повну силу, проте своїм прикладом надихнула на створення національних учительських спілок. Перед її третім з'їздом, що відбувся 7–10 червня 1906 року, Софія Русова звернулася до Бориса Грінченка з пропозицією забезпечити українську делегацію з двох осіб²¹. Задля легітимізації представників було вирішено утворити Всеукраїнську спілку вчителів і діячів народної освіти, установчий з'їзд якої оголосили на 30 травня 1906 року. Стислі терміни не давали надій на масовий захід, проте навіть два десятки його учасників представляли доволі широку географію. Серед найбільш активних організаторів події були Борис Грінченко, Василь Доманицький, Володимир Дурдуківський, Сергій Єфремов, Григорій Шерстюк. Долучився і спеціально запрошений Спиридон Черкасенко, якого і делегували на загальноросійський з'їзд²².

Крім делегатів, на установчому з'їзді Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти обрали правління організації: головою її став Борис Грінченко²³, секретарем — Володимир Дурдуківський. Виробили й проєкт статуту організації, який 21 червня оприлюднили в «Громадській думці». Виготовили окремі відбитки його для поширення, однак 500 примірників²⁴ поліція вилучила в редакції газети під час обшуку 18 серпня. А після посилення реакції 1907 року сподіватися на повнокровну роботу організації було марно.

Нетривалий час без виразної політичної діяльності проіснувала і Українська демократично-радикальна партія, занепавши 1907 року без офіційного розпуску та зрештою реорганізувавшись знову в безпартійну організацію під назвою Товариство українських поступовців.

²⁰ Полное собрание законовъ... Собр. 3. Т. 26. Отд. 1. 1906. Санктпетербургъ, 1909. С. 201–207.

²¹ Русова С. Лист до Б. Грінченка. 6.05.1906. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 39304.

²² Антонець Н. Спиридон Черкасенко і Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2003. Вип. 5. С. 256–262.

²³ Ibid. С. 259.

²⁴ Ibid. С. 260.

Значно успішнішою діяльність партійців, передусім Бориса Грінченка, виявилася в культурно-просвітницькій сфері. 1905 року було розформоване Київське літературно-артистичне товариство, що, крім юридичної та фінансової допомоги учасникам-митцям, реалізовувало і культурно-просвітницькі заходи. Замість нього була спроба заснувати Товариство заповоги українським письменникам, але на відповідну заяву про реєстрацію влада ніяк не відреагувала²⁵.

Після указу 4 березня 1906 року «складено було й обмірковано статут “Товариства «Просвіта» у Києві ім. Т. Шевченка”. Статут підписали і подали до затвердження: Б. Грінченко, М. Грінченко, Г. Коваленко, В. Козловський, Ф. Красицький, М. Лисенко, Ф. Матушевський, М. Павловський, М. Синицький, М. Старицька. 26 травня 1906 р. статут уже було затверджено під № 1 — “Просвіта” була першим товариством, у Київщині, що скористувалася з нового закону»²⁶. Статутною ціллю було визначено «допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи в Києві і в Київській губернії»²⁷.

Задля забезпечення масовості Товариства передплатникам «Громадської думки» розіслали 5 000 примірників статуту, а також 150 обраних осіб запросили окремо. Проте до першого загального з'їзду дійсних членів, які за платили внесок, було не більше сотні, не рахуючи членів-фундаторів. На сам же з'їзд прибуло лише 56 членів. Головував на ньому Борис Грінченко.

До першої Ради Товариства з'їзд обрав (у порядку за кількістю голосів) Модеста Левицького, Ларису Косач, Бориса Грінченка, Сергія Єфремова, Сергія Шемета, Ольгу Косач (доньку), Володимира Дурдуківського, Володимира Степанківського²⁸. Однак незабаром у складі керівного органу відбулися зміни через ув'язнення або небажання учасників продовжувати роботу. Згодом головою Товариства Рада обрала Бориса Грінченка, заступницею — Ларису Косач, скарбником — Володимира Дурдуківського, секретарем же невдовзі став Дмитро Дорошенко²⁹.

²⁵ Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка за 1906 рік. Київ, 1907. С. 3–4.

²⁶ Ibid. С. 5.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid. С. 22.

²⁹ Ibid. С. 25.

Показовим є порядок денний першого з'їзду, яким власне визначалися головні пріоритети діяльності Товариства: «1) Видавництво. 2) Бібліотека “Просвіти”. 3) Ширення бібліотек, складених на основі нормальних каталогів. 4) Учебні інституції з українською викладовою мовою. 5) Збірання грошей на пам'ятник Шевченкові. 6) Організація філій “Просвіти”. 7) Організація роботи в Товаристві по комісіях. 8) Кватира для Товариства»³⁰. Щодо всіх обговорених пунктів був наданий докладний звіт, який давав можливість уявити масштабність задуму і чітко розуміння способів його реалізації.

Для діяльності Товариства винайняли квартиру 6 у будинку 10 на Бульварно-Кудрявській вулиці з платнею 400 рублів на рік. У цьому ж будинку мешкали члени «Просвіти» Олександр Волошин і Климент Квітка (майбутній чоловік Лариси Косач). У квартирі були три приміщення: для бібліотеки, читальні та книгарні. Опікуватися книгозбірнею Товариство доручило сестрам Ларисі й Ользі Косач. Однак, зібравши безкоштовно в стислий термін чимало книжок, воно не змогло отримати дозволу на функціонування як бібліотеки, так і книгарні через неблагонадійність окремих його учасників.

Набагато успішнішими були видавнича діяльність Товариства і організація артистичних вечорів. Видавнича секція, яку скликав і очолив Борис Грінченко, забезпечувала виконання рішення першого з'їзду:

«1. В основу видавництва повинна бути положена та думка, що Товариство “Просвіта” є товариство просвітно-культурне і безпартійне і таким повинні бути й його видання.

2. Першою видавничою справою Товариства повинно бути: дати в дешевих виданнях літературу для народніх мас.

3. Книжки повинні бути зо всіх одділів науки і красного письменства; але найбільше треба подбати про книжки з українознавства, про шкільні підручники і дитячі книжки; видання політичного і економічного змісту мають бути характеру теоретично-наукового, інформаційного і ні в якому разі не партійно-агітаційного»³¹.

За перші ж пів року діяльності комісія прозвітувала, що видала чотири книги сумарним накладом 18 000 примірників і розробила «систематичний реєстр тем, на які треба поскладати нові книжки і подбати, щоб ті книжки

³⁰ Ibid. С. 14.

³¹ Ibid. С. 34.

були написані»³². Такий темарій для авторів-кореспондентів публікувався в «Раді» й був розповсюджений тисячею примірників окремих відбитків.

Мистецькі музично-театральні заходи Товариства активно рекламувалися в пресі й були доволі масовими. Першим була постановка п'єси Бориса Грінченка «На новий шлях» (у театрі Крамського на Хрещатику), а останнім у 1906 році — літературно-музичний вечір із приводу 25-ліття літературної діяльності письменника, що відбувся «в осередкові Київ, в Народній Авдиторії (Бульварно-Кудрявська ул., № 26)»³³, як і попередні. На жаль, якщо перші концерти «зібрали повну залу народу, на останній прийшло менше, бо вечір той був саме перед Різдвом, коли значна частина громадянства — переважно учні, — яка завжди приходить на вечорі “Просвіти”, повиїздила з Києва»³⁴.

Чимало подій затьмарювали задоволення Бориса Грінченка від святкування ювілею, до них додалося ще й переслідування членів Товариства: «Тим часом у газетах з'явилася звістка, що про діяльність “Просвіти” робиться слідство. Не вважаючи на те, що Товариство, цілком у згоді зо своїм статутом, стояло далеко від усякої політичної агітації і ввесь час зоставалося виразно на просвітно-культурному ґрунті, звістка ця показалася правдивою і це виявилось в початку 1907 р. масовими арештами членів Товариства і спеціально членів Ради. Арешти ці не дали і не могли дати ніякого матеріалу, та все зашкодили його діяльності»³⁵.

Лариса Косач у листі до матері від 24 січня 1907 року згадувала про ті події так: «Ну, ти вже знаєш про ту халепу, що звідкись було взялася на нас. Якась чисто божевільна історія: натаскати людей, нераз хворих і старих, по участках і, не спитавши навіть нічогісінько, відпустити восвоюсі — кому й нащо потрібно, щоб люде сі одну ніч не ночували дома? Нам з Лілею ще сяк так було: камера більш-менш чиста і товариство не уголовне, та ще Гр[інчен]ко, що був нашим *vis à vis* по камері, поділився з нами присланою йому з дому стравою (дав пляшку гарячого молока і дві котлети), то, значить, ми й без сніданку не zostались»³⁶. Описане відбувалося в Либідській поліцейській дільниці, що розташовувалася в будинку 4 на вулиці Тарасівській — зовсім поряд і з помешканням Грінченків, і з будинком Косачів.

³² Ibid.

³³ Ibid. С. 48.

³⁴ Ibid. С. 49.

³⁵ Ibid. С. 30.

³⁶ Українка Леся. Лист до О. Косач (матері). 24.01.1907. *Листи*. Т. 3. Київ, 2018. С. 293–294.

Дивний арешт просвітян і справді вплинув на діяльність Товариства. Через спротив власника будинку довелося змінити помешкання: «Після довгої шуканини Рада Просвіти рішила наняти помешкання в Народньому Домі на Троїцькому майдані. Помешкання це — з трьох світлиць з паровим топливом. Воно трохи дорожше од того, де Просвіта була раніш (500 карб.), за те світлиці більші і взагалі помешкання зручніше»³⁷. Переїзд теж був непростим і виявив певні проблеми з активністю членів Товариства, яких воно нараховувало вже близько 400: «Голові Ради довелося самому розбірати, переносити й становити книжки. Він що-дня працював над бібліотекою більше місяця, аж поки поскладав книжки як треба»³⁸.

Борис Грінченко незмінно очолював «Просвіту» до 19 травня 1909 року за двома лише винятками, коли не міг керувати ним безпосередньо: з 10 квітня до 8 червня 1907 року через закордонну поїздку та від 15 січня до 14 березня 1908 року «через особисті причини»³⁹. Через рік після того, як він пішов із посади, Товариство заборонили. До того часу його головами були архітектор Сергій Тимошенко і письменниця Любов Яновська, якій довелося провести процедуру ліквідації.

Звіт Товариства за неповні чотири роки діяльності вражає: видано 36 книжок загальним накладом 173 760 примірників, з яких 60 тисяч розповсюджено; зібрано й упорядковано бібліотеку на 3000 томів; організовано 81 популярну лекцію, 30 читань, 25 літературно-музичних вечорів і концертів⁴⁰. Ще одна повноцінна структура зі 180 дійсними членами тільки серед киян була закрита сваволею імперської влади. Але самого руху вже було не спинити: суспільна енергія кликала до життя і надихала творити.

³⁷ Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка за 1907 рік. Київ, 1908. С. 8.

³⁸ Ibid. С. 8.

³⁹ Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка за 1908 рік. Київ, 1909. С. 3.

⁴⁰ Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка за 1910 рік. Київ, 1910. С. 24–25.

ПИСЬМЕННИК. НАУКОВЕЦЬ

Від 1905 року Борис Грінченко упорядковує низку збірників, серед яких і антологія української та всесвітньої літератури «Досвітні огни» (1906, 1908), і збірник революційних поезій «Червона Квітка» (Львів, 1905). До останнього увійшли поезії семи авторів, із яких лише один підписаний справжнім іменем, бо вже був у засвітах. Під однією обкладинкою опинились 24 твори М. Білокопитного, П. В-го, П. Грабовського, Іваненка, В. Мальованого, В. Сивенького, Л. Яворенка, з них 13 належать упорядникові (П. В-й, Л. Яворенко). Це переважно його вірші, написані у 1892–1905 роках. Прикметно, що в збірці вибудовується цілісний сюжет, а тому поезії кожного автора розташовані не поруч одна одної. Виразними й сміливими в «Червоній Квітці» є образи фальшивої російської злагоди, яка насправді несе біль і духовне знищення. Російське ярмо дуже міцне й тяжке, адже об'єднались піп із поліціантом:

Цей молитви співа й побожно
Благословля народ хрестом,
А той шмагає на всі боки
Людей довжезним батогом.

Народ задурений, в тумані
Не розрізня обох тих рук,
Не розбира, де хрест, де пуга —
І хрест цілує, і канчук¹.

Усе це призводить до фізичного знищення людей — про це Борис Грінченко лаконічно, але промовисто висловлюється в поезії «Людський вік»:

¹ Грінченко Б. Російська гармонія. *Червона Квітка. Збірка віршів*. Львів, 1905. С. 20.

На землі ж царі земнії
 Ще й того втинають віку
 І війною, і тюрмою,
 І знущаннями без ліку².

Уособленням шкідливої терпимості є російські ліберали, до яких поет звертає відповідний вірш. Ці потуральники рабської покори неприємні й неприйнятні автору, що передається через означення «вбогодухії сини рабської країни»³. З гіркотою висміює він неусвідомленість рабської покори:

Гучно ляскає батіг,
 Але вам од Бога ласка:
 Він вам шкуру дав товсту,
 І батіг даремне ляска⁴.

Ліричний герой поезії «Еге, се так, що за раба...» є носієм поглядів самого Бориса Грінченка. Дух супротиву, боротьби, усвідомлення власної місії тому яскраве підтвердження:

Я з тих рабів, що єсть у їх
 Жадання пута розбивати
 І ті будівлі руйнують,
 Що в їх стирчать залізні ґрати.

Я з тих рабів, що їм на те
 Дається рабськеє убрання,
 Щоб швидше рабство розвалять,
 Одняти в ката панування⁵.

Проте усвідомлення власної сутності чи то раба, чи то бійця і друга волі неминуче настане — настане доба визначення власної ідентичності. Цю мить пережив свого часу Борис Грінченко, обравши шлях українця, а не малороса, тож нагадує читачеві:

² Грінченко Б. Людський вік. *Червона Квітка...* С. 27.

³ Грінченко Б. Російським лібералам. *Червона Квітка...* С. 27.

⁴ Ibid. С. 28.

⁵ Грінченко Б. Я — раб. *Червона Квітка...* С. 16.

Приходить час, приходить час, —
Сказати кожен мусить з нас,
Чи він народу вірний син,
Чи тільки раб похилий він⁶.

Люди зі спільною ідентичністю, спільними цінностями мають, на переконання автора, об'єднатися:

Гей, хто з нами, не з рабами,
Хто стоптав ганебний страх, —
Станьмо вкупі й за Україну
Биймось, биймось до загину!⁷

Проте самих закликів під стягами замало. Важливу роль митець відводить співцеві, тому й звертається до нього:

Коли ти хочеш, щоб твій спів
Нам серце й душу зворушив,
Співаче рідний, то співай
Про нещасливий рідний край,
Про те, як гнітять нас вони, —
Щоб наша безліч мук і лих
Озвалася в піснях твоїх.

<...>

Але кажи й про волю ти,
Про те, як долі досягти,
Про те, що зникнуть кайдани,
Що краю рідного сини
На себе вже — не на чужих —
Посіють на ланах своїх;
Що будуть люде та брати
Там, де раби були й каті⁸.

⁶ Грінченко Б. Приходить час. *Червона Квітка*... С. 14.

⁷ Грінченко Б. Стяг. *Червона Квітка*... С. 17.

⁸ Грінченко Б. Співцеві. *Червона Квітка*... С. 3–4.

6 березня 1906 року Борис Грінченко завершив роботу над перекладом четвертої частини «Книги пісень» Генріха Гейне — циклом «Північне море», що був опублікований у журналі «Нова громада». У другому числі перед першим циклом надрукована замітка «Генріх Гейне». На основі зіставлення стилю та висловлених міркувань вважається, що належить вона саме перекладачеві. Вибір автора для перекладу не випадковий: своїми художніми рішеннями, мистецьким кредо німецький поет був близький Борисові Грінченку: «Ні один європейський поет ніколи не з'єднав у собі в такій мірі ніжності почування, смілости фантазії і сили немилосердної іронії, як Гейне. Він умів промовляти до найніжнішого серця і бити стрілою своєї пекучої сатири найдужчих оборонців темряви й неволі»⁹. Дослідники відзначають майстерність перекладача в передачі композиції, здатність «влучно відтворити психологічну напругу антитетичних станів піднесення та самотності, зречення та поклоніння, життя і смерті, відчуття часу і безкінечності»¹⁰, уміння відтворити «тему поклоніння вічному і доконалому минулому на противагу мізерному та нікчемному сьогоденню»¹¹.

Багатство його перекладацької діяльності впродовж 1906–1909 років захоплює, адже «побачили світ не лише драми Г. Ібсена, а й твори З. Топеліуса, Г.-Х. Андерсена, Е. Амічіса, Марка Твена, Анатолія Франса, О. Шрейнера, Г. Брандеса». Ці переклади «позначені високою художньою майстерністю, тонким відчуттям духу епохи, стилю оригіналу й були орієнтовані на потреби часу, потреби розвитку художньої свідомості»¹².

Серед оригінальної малої прози письменника прикметні два оповідання із життя письменників: «Історія одного протесту» (1905) і «З заздрощів» (1907). Автор дуже добре знав життя колег по цеху ізсередини, тому в оповіданнях художньо осмислені різноманітні біди творчого буття, де є місце плагіату та невдалим алюзіям, необдуманим протестам, нещирому ставленню та славолюбству, цензурним утискам і розгромним рецензіям, графоманству й елементарному незнанню законів віршування.

Активізація суспільного руху породжує сподівання, що реалізується давня мрія про національну освіту. 15 квітня 1905 року Борис Грінченко завершив роботу над статтею «На беспросвѣтномъ пути. Объ украинской шко-

⁹ Генріх Гейне. *Нова Громада. Літературно-науковий місячник*. 1906. № 2. С. 41.

¹⁰ Хоптяр О. Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця XIX — початку XX ст. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 176.

¹¹ Ibid. С. 178.

¹² Левчик Н. Борис Грінченко. *Історія української літератури: у 12 т.* Т. 7. Київ, 2020. С. 455.

лѣ», основний зміст якої спрямований на актуалізацію й активізацію ресурсів, покликаних зберегти українську національну ідентичність, бо інакше «ребенок оказывается человеком без родины и истории»¹³, наслідком чого є денаціоналізація та деморалізація.

Бажані ресурси осмислені педагогом у статті «Народні вчителі і українська школа»: «Усякий національний рух залежить од тієї живої національної сили, яка в будь-якому народі і намагається виявити себе, намагається розвиватися, жити і творити життя по своїй уподобі. Сила ця виявляється у всяких формах, а найголовніше — в житті політичному й літературному»¹⁴. Характеризуючи літературне життя, публіцист зупиняється не лише на художніх творах, а й на перекладній літературі, діяльності Наукового товариства імені Шевченка, періодичних виданнях для вчителів і дітей.

Педагог-публіцист вирізнявся візіонерським мисленням, тож не дивно, що в статті «Якої нам треба школи» з'являється думка про інтелігенцію, яка «дбає про науку, про освіту, вияснює народові його права, показує йому шлях і способи, щоб дійти до кращого ладу, одно слово, веде народ наперед»¹⁵. Тому фінальний заклик стосується не лише української народної школи: «Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменства, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах»¹⁶.

2 лютого 1907 року Борис Грінченко завершив роботу над першою частиною книги «Перед широким світом», а 11 лютого пише передмову, у якій не лише констатує страшну трагедію — поширену серед сільського населення неграмотність, а й окреслює мету праці: «В цій книзі хотів би розказати про кілька моментів сього початку, при яких я був сам і бачив, як серед великої ворожої темряви помалу починала відгортатися вікова завіса і з-за неї виривалися перші промені...»¹⁷

Видання книжки «Перед широким світом» у 1907 році — справа не випадкова, а результат тривалої роботи, про що автор зазначав: «Перша частина

¹³ Грінченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. Кн. 2. Київ, 2013. С. 29.

¹⁴ Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. Кн. 2... С. 67.

¹⁵ Грінченко Б. Якої нам треба школи. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. Кн. 2... С. 96.

¹⁶ Ibid. С. 98.

¹⁷ Грінченко Б. Перед широким світом. *Зібрання творів. Педагогічна спадщина*. Кн. 2... С. 124.

сієї книги склалася поперед усього з розвідок, друкованих у львівській “Зорі”, московській “Зорі” та “Новій Громаді”. Одначе те, що тут подається, не є просто передрук тих статей, ні: вони були тільки матеріалом, який автор більше або менше переробив і звів в одно ціле, багато дечого повикидавши, а ще більше додавши нового; деякі ж розділи то й зовсім написані для сієї книги (VI, VIII, XIII)»¹⁸. Друга частина книги являла собою дещо перероблену статтю з «Літературно-Наукового Вістника» з такою ж назвою — «Народній театр».

Перша частина «Книга на селі» складалася з 13 розділів:

- I. Кілька слів на початок
- II. Д. Мордовець, М. Кропивницький
- III. М. Вовчок. Г. Барвінок. П. Кузьменко. М. Номис
- IV. Іван Левицький. П. Мирний
- V. Г. Квітка-Основ'яненко
- VI. Олекса Стороженко
- VII. Іван Котляревський. П. Гулак-Артемівський. Є. Гребінка. Л. Глібов.
- M. Макаровський. С. Руданський та інші
- VIII. Нова авдиторія
- IX. Тарас Шевченко
- X. Панько Куліш
- XI. Історичні книжки
- XII. Три твори світової літератури
- XIII. Що з того?

Публіцист замислився над необхідністю подолати прірву між інтелігенцією та «простолюдом» за допомогою потенціалу літератури, тому й розпочинає з пошуку відповідей на питання: «Що саме народ розуміє, а що ні? як розуміє? що і чим йому подобається або ні?»¹⁹ Пошук фактичного матеріалу і є метою розділу «Книги на селі». Для цього автор наводить результати власних експериментів, коли він селян закликав на гуртові читання і фіксував, як вони розуміли той чи той твір. У висновку публіцист пропонує формулу твору, який зацікавить усі групи читачів: «Важність теми з серйозною обробкою і народня мова»²⁰.

¹⁸ Ibid. С. 125.

¹⁹ Ibid. С. 130.

²⁰ Ibid. С. 281.

У 1905 році Борис Грінченко виступає з публікацією «Странное место (Письмо из Полтавской губернии)», де висловлює крайню практичну потребу використання української (малоруської) мови в брошурах про холеру, оскільки саме вона є рідною для населення ураженого хворобою Полтавського повіту. Пошук причин поширення такої літератури російською мовою приводить публіциста до постаті вчительки, яка поширює хибні твердження про населення, ніби воно не розуміє рідної мови. Автора обурює незнання вчителями свого народу, його психіки, зневажливе ставлення до його мови.

Письменник добре розумів, що для формування почуття національної свідомості, виховання національної ідентичності замало потенціалу літератури для народу, наукових праць і політичних дій — потрібне знання своєї історії. Тому в 1906 році з'являються праці «Як жив український народ (Коротка історія України)» і «Оповідання з української старовини». Книжки написані доступною мовою, виклад структурований (назви розділів лаконічні й дуже місткі), цілісність викладу збережена завдяки зв'язкам наприкінці попереднього розділу і на початку наступного.

Так, у праці «Як жив український народ (Коротка історія України)» помітно, що заголовок кожної мікроісторії задля зацікавлення читача містить або натяк на проблему («Де живуть українці і скільки їх»), або емоційну оцінку («Суперечки з Московщиною», «Татарське лихоліття», «Турецько-татарське лихо», «Гетьманщину скасовано», «Кріпацька неволя і визволення»). Розповідаючи про той чи той історичний період, автор не оминає знакових постатей, обов'язково констатує головні аспекти розвитку національної культури.

«Оповідання з української старовини» виконує аналогічну місію, але має ґрунтовніший зміст і складнішу будову. Книжка поділена на дві частини (перша «Київська держава і татарське лихоліття», друга без назви), кожна з розділами, назви яких нагадують структуру попереднього видання. «Оповідання...» доводять опис подій до XVI століття, тож можна вважати, що цей проект не був завершеним. Важливо, що автор послідовно в кожній мікроісторії формував позитивний образ українців.

Не дивно, що рецензенти позитивно відгукнулись на видання обох книжок. У рецензіях, що вийшли в журналі «Рідний край» (№ 39 за 1906 рік і № 4 за 1907 рік), відзначені науково-популярний характер видань, удалі рішення, пов'язані з добором фактів та їх викладом, доцільна деталізація.

Ще навчаючи учнів, Борис Грінченко наголошував на важливості усвідомлення ними своєї географії (території батьківщини), історії та мови. Добра звичка оперувати фактами і здатність до обрахунків позначились на характері статті «Де ми і скільки нас?», опублікованій у 1906 році. І тут автор не зраджує традиції формувати позитивний імідж українського народу. Довівши територіальну і кількісну велич народу, він оптимістично прогнозує: «Та приходить уже той час, коли все це повинно перемінитися. Та сама сила, яка дала нашому народові спромогу так дуже вирости й зайняти під своє житло таку велику займанщину, — та сама сила перетвориться в силу самооборону і винесе його на ті високості культурно-політичного життя, на яких уже стоять інші народи, аби тільки наш народ хоч трохи освідомився, освітився, перестав бути таким темним. І ми вже бачимо, як воно починає перетворюватися, хоч до нашого народу доторкнувся тільки перший блідий промінь свідомості... Прийде час, як тая свідомість засяє повним сяєвом, тоді іншим життям почне жити український народ...»²¹

1906 рік також прикметний появою статті й брошури «Тяжким шляхом. Про українську пресу». Борис Грінченко вкотре виявив тяжіння до історичних оглядів, уміння встановлювати кореляційні зв'язки між суспільними подіями в історії і наслідками в культурному русі.

Науковець шукає причин нещасливої долі більшості українських газет, нереалізованості намірів. Окрім зовнішніх несприятливих чинників, він схильний шукати внутрішні причини. І називає серед них невміння українців гуртуватися навколо спільної справи; невміння вести конструктивну критику, підміняючи її звичайною лайкою; невпорядковані питання правопису й мови періодики та популярних видань, що потребували додаткових пояснень для малоосвічених читачів. Письменник небайдужий до публіцистики, оскільки усвідомлює її потенціал у розвитку національної свідомості, уведенні сільського читача у світовий культурний простір.

1906 року Імператорська академія наук запросила Бориса Грінченка «дати розгляд збірки фольклорних матеріалів д. Малинки, поданої на премію ім. Гоголя»²², і цей факт науковець розцінив як пошанування власного досвіду.

²¹ Грінченко Б. Де ми і скільки нас? *Зібрання творів. Народнопросвітня спадщина*. Кн. 1. Київ, 2014. С. 504.

²² Грінченко Б. [Автобіографія]. Лист до В. Дубровського. 02.11.1909... Арк. 2 зв.

Етнограф, фольклорист Олександр Малинка, з яким він був знайомий ще з чернігівського життя, у віці 37 років підготував працю «Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору (Черниг., Волынск., Полтавск. и нѣкот. др. губ.)» (Чернігів, 1902), згодом визнану найбільш масштабною в його спадщині.

29 грудня 1906 року на публічному засіданні Імператорської академії наук академік Сергій Ольденбург зачитав звіт про перше присудження премій імені М. В. Гоголя. На здобуття премій подано три роботи:

«1) В. П. Милорадовичъ: а) “Житье-бытье Лубенскаго крестьянина”, Київъ. 1904; б) “Средняя Лубенщина”, Київъ. 1904; в) “Степная Лубенщина”, Київъ. 1904.

2) А. С. Крыловскій: а) “Львовское Ставропигіальное Братство (Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія)”, Київъ. 1904; б) “Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ...”, Т. X, ч. 1, Київъ. 1904; в) То-же, т. XI, ч. 1, Київъ. 1904; г) То-же, т. XII, ч. 1, Київъ. 1904; г) То-же, т. XII, ч. 1, Київъ. 1904.

3) А. Н. Малинка: “Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору”, Черниговъ. 1902»²³.

Матеріали розглядала комісія під головуванням академіка Олексія Шахматова на основі наданих спеціально запрошеними фахівцями рецензій. У результаті «Академія присудила премію въ 1 000 руб. А. С. Крыловскому, премію въ 500 руб. А. И. Малинкѣ и почетный отзывъ В. П. Милорадовичу, при чемъ, въ изъявленіе признательности за содѣйствіе при оцѣнкѣ конкурсныхъ сочиненій, постановила выдать С. Т. Голубеву, Б. Д. Гринченко и С. Θ. Русовой установленныя, согласно положенію о преміяхъ, золотыя медали для рецензентовъ»²⁴.

Полтавське губернське земство, яке виступило ініціатором вручення премій імені Гоголя в 1906 році, уже 29 травня 1907 року на екстреному зібранні приймає рішення про їх припинення.

Усі три рецензії вміщені в «Отчетъ о присужденіи учрежденныхъ при Императорской Академіи наукъ Полтавскимъ губернскимъ земствомъ премій

²³ Отчетъ о присужденіи учрежденныхъ при Императорской Академіи наукъ Полтавскимъ губернскимъ земствомъ премій имени Н. В. Гоголя въ 1906 г. Санктпетербургъ, 1907. С. 1.

²⁴ Ibid. С. 18.

имени Н. В. Гоголя въ 1906 г.»²⁵ і за розпорядженням Імператорської академії наук видані в грудні 1907 року окремим відбитком.

Рецензія чітко структурована, містить шість розділів. У змісті привертають увагу аспекти, які були вагомими для Бориса Грінченка: походження записів, виокремлення принципів, за якими діяв упорядник, цінність записів оповідань і казок з погляду змісту і мови. Рецензент покликається на контекстуальні наукові праці, зважає на джерела текстів, їхню відповідність заявленому жанру, доречність класифікації, коментує тлумачення тощо. Як справжній науковець, висловлює переконання, що упорядник має послідовно дотримуватися обраних принципів подання матеріалів.

Загальний висновок рецензента, попри твердження про новизну, доволі критичний: «Онъ, правда, указываетъ, гдѣ можетъ, параллели, но указанія эти неполны, часто случайны и почти не выходятъ изъ области одного украинскаго фольклора. Насколько неудовлетворительно использованы г-номъ Малинкой даже украинскіе сборники фольклорныхъ матеріаловъ, видно изъ сдѣланныхъ выше библиографическихъ указаній къ отдѣлу разсказовъ и сказокъ. Кромѣ того, г-номъ Малинкой не привлеченъ къ его работѣ цѣлый рядъ важныхъ изслѣдованій украинскаго фольклора такихъ ученыхъ какъ Потебня, Драгомановъ, Сумцовъ и др. Научная обработка матеріаловъ безъ пользованія трудами этихъ ученыхъ совершенно невозможна. Наконецъ, сама систематизація записей, неустойчивая и сбивчивая, не можетъ быть признана научной»²⁶.

Олександр Малинка в персональному листі від 13 січня 1907 року подякував рецензенту:

Многоуважаемый Борисъ Дмитриевичъ!

Судя по газетамъ, Вы были рецензентомъ моего сборника. Приношу Вамъ глубокую свою благодарность за Вашу снисходительную рецензію.

Въ печати, послѣ выхода моего сборника въ свѣтъ, я не встрѣчалъ ни одной серьезной рецензіи о немъ. Между тѣмъ, мнѣ бы хотѣлось иметь указанія сведущаго человѣка какъ положительныхъ, такъ и отрицательныхъ сторонъ этого сборника, ткк имѣю

²⁵ Ibid.

²⁶ Грінченко Б. Отзывъ о сочиненіи А. Н. Малинки... Санктпетербургъ, 1907. С. 64.

намѣреніе издать имѣющійся еще у меня матеріалъ. Поэтому я обращаюсь къ Вамъ съ след. просьбой: вышлите мнѣ копію Вашей рецензії для Академіи Наукъ, чтобы я имѣлъ возможность воспользоваться на будущее время Вашими указаніями.

Исполненіемъ просьбы очень обяжете.

Глубоко уважающий Васъ

А. Малинка

13 января 1907 г.

Адресъ: Полтава, инспект.

Мужск. гимназії А. Н. Малинкѣ²⁷

Визнання Бориса Грінченка в науковому світі могло стати вагомим аргументом, щоб спонукати Анастасію не кидати університетської освіти. Донька обрала свій шлях...

²⁷ Малинка О. Лист до Б. Грінченка. 13.01.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 38674. Арк. 1–1 зв.

БАТЬКО

Виснажлива робота над словником зруйнувала здоров'я Бориса Грінченка, тому на початку 1905 року подружжя планує відпочинок: «Ми дуже хочемо поїхати в Карпати на літо і поїдемо, хиба що трапляться якісь надзвичайні події такі, що чоловік ніяким родом не схоче жити далеко від їх»¹.

Узимку 1904–1905 років Анастасія майже не відвідувала університету, бо повністю поринула у вир партійної роботи, а навесні, зважаючи, де найбільше потрібні її сили, повернулася до Києва. У той час у Лубнах уже два роки як сформувалась і працювала Вільна громада Революційної української партії. З активізацією революційного руху виникла потреба посилити число членів Вільної громади, тому в травні 1905 року партійний осередок викликав Анастасію Грінченко та її коханого Миколу Сахарова в Полтаву. Доволі швидко в їхній колектив утисся шпиг, тож у квартирі був запланований трус, за пів години до якого Анастасія встигла виїхати з міста. Далі дівчина нелегально мешкала в Києві не в батьків.

Страйк залізничників у жовтні 1905 року охопив і Лубни, тому Анастасія поїхала в епіцентр подій на допомогу. Там була створена озброєна самооборона для захисту від погромів тих підприємців і установ, які забезпечували життя міста. Власне там дівчина дізналася і про амністію, що відкривала їй можливість легально жити вдома, не ставлячи під удар батьків.

Після участі в лубенській самообороні Настя повернулася до Києва, а в ніч на 29 грудня 1905 року її та ще 31 активіста Української соціал-демократичної робітничої партії арештовано й посаджено в Либідську поліцейську дільницю, а потім у в'язницю. На превеликий жаль, конспірація, якої дотримувався Микола Сахаров, не допомогла: «Бывший студент Николай Матвеевич Сахаров, имеющий в виду конспиративных целей две квартиры

¹ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 18.02.1905. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44367. Арк. 1 зв.

(по Новополтавской [тепер Шевченківській] ул. в д. Оголевцева и в № 73), при чем в д. № 73 он жил вместе с девицей Анастасией Борисовной Гринченко, а в квартиру в д. Оголевцева лишь изредка наведывался»².

Від того ж дня в першому листі Настя розповідала про жахливі умови, у яких опинилася: камера виявилася тісною, і всі співкамерники навіть не вміщувалися на підлозі. Сидіти довелося з кримінальними злочинцями, поруч була камера з хуліганами, які різали один одного ножами, а поліція на це ніяк не реагувала³.

3 січня 1906 року Настя повідомила, що її переводять у в'язницю: «Постарайтесь передать мнѣ бѣлье и другіе необходимые вещи как можно скорѣе, т. к. в тюрьмѣ передача только два раза в недѣлю. Узнайте в чем меня обвиняют. Мнѣ давали подписать бумагу, в которой пишется, что есть основательные данные подозрѣвать меня в принадлежност[и] к тайному сообществу. Подписать я, конечно, отказалась. Узнайте, в самом ли дѣлѣ меня обвиняют по 126 ст. или нѣт. Если так, то значит будет суд и значит можно хлопотать, что меня выпустит на поруки. А. Гринченко»⁴.

Інкримінована їй 126 стаття, згідно з «Уложенієм о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1885 года», передбачала звинувачення в недосенні щодо скоєного злочину, а серед покарань передбачалось ув'язнення або засудження «къ выговору, замѣчанію, внушенію, или къ денежному взысканію»⁵.

Починаючи від 26 січня настрій Анастасії в листах змінювався. Їй відмовляли в побаченнях із батьками. Сама дівчина готова була вдаватися до голодування і просила батьків вимагати в губернатора дозволу. Невтішні висновки і тюремного лікаря: «Легені дуже погані, малокровіє теж дуже розвилосся»⁶. Дівчина потребувала серйозного лікування, а в'язничні ліки були ледь не паліативною підтримкою.

² Дучинський Антонин. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Од. зб. 17323. С. 44–45.

³ Грінченко А. Лист до батьків. 29.12.1905. *ЦДАМЛМ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

⁴ Грінченко А. Лист до батьків. 03.01.1906. *ЦДАМЛМ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8–8 зв.

⁵ Уложеніє о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1885 года. Санктпетербургъ, 1886. С. 72.

⁶ Грінченко А. Лист до батьків. 26.01.1906. *ЦДАМЛМ*. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 15 зв.

У листі від 6 лютого Анастасія розповідала про товариша, якого відпустили, і свої відчуття, що про неї просто забули⁷, а вже 10 лютого, спостерігаючи за тим, як щодня відпускають когось, просила батьків сильно не клопотатися — сподівалася, що владнається саме⁸ або її звільнять за амністією⁹.

Заклики доньки не бігати всюди, щоб не змучитись, не мали сенсу. Серця батьків не знали спокою, і вони боролись за її волю. У листі від 15 березня мати розповідала їй: «Настунько, серце, вчора увечері (ІІІ. 14) одержали з Петербургу телеграму про те, що твоє діло послано з Петербургу губернаторові “для дослідюванія” і з рекомендацією взяти на увагу твою хворобу. Сьогодні подала губернаторові “прошеніє” щоб тебе не висилано, бо висилка на північ за тебе смертний присуд. І щоб випущено або зовсім, або мені на поруки для лічення»¹⁰.

Окрім листування були побачення, про які згадувала Марія Грінченко: «Їжу ми возили в тюрму, то Борис Дмитрович, то я. І от Бор. Дмитр. було й без побачення хоч трохи, а поговорить з Настею: стане на вулиці, а вона біля вікна та й перегукуються — голоси добрі були в обох. Бувало й так, що солдат підійде до Бор. Дмитр. і каже: “Уходите, а то стрелять буду”»¹¹.

У в'язниці Анастасію протримали чотири місяці, а вже з липня і до кінця року вона поринула в активні мандри: Гадяч, Конотоп, Петербург, Конотоп.

Весь цей час батько опановував емоції, переживання і продовжував працювати, зокрема і в політиці. 20 листопада 1905 року, перебуваючи в Санкт-Петербурзі на з'їзді політичних партій поневолених недержавних народів імперії, пише рідним: «Чув у вагоні, що в Києві страйкують слуги і думаю — як то буде з усім клопотом що до переїзду на квартиру, коли й Ганна застрайкує»¹². Йдеться про нове помешкання — квартиру 8 в будинку 67 на Маріїнсько-Благовіщинській вулиці, куди родина Грінченків таки переїхала не пізніше березня 1906 року. Певно, сім'я обрала нову адресу ближче до Троїцького народного дому Київського товариства грамотності, де надавалися приміщення багатьом організаціям, зокрема редакції

⁷ Грінченко А. Лист до батьків. 06.02.1906. ЦДАМЛМ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 18.

⁸ Грінченко А. Лист до батьків. 10.02.1906. ЦДАМЛМ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 23.

⁹ Грінченко А. Лист до батьків. 04.03.1906. ЦДАМЛМ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 34а.

¹⁰ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 15.03.1906. ЦДАМЛМ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

¹¹ Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади...* С. 92.

¹² Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 20.11.1905. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 33182. Арк. 1.

журналу «Кіевская Старина». Туди ж згодом переберуться редакція «Ради» і «Просвіта».

Утрата батьками роботи в газеті й журналі турбувала Анастасію, про що вона писала 13 січня 1907 року з Конотопа¹³, і за одинадцять днів то-нальність піклування про батьків зберігається: «Дорогі мої, за мене менше всього треба турбуватися, в мене єсь молодість і сили і дорог[у] я собі проб'ю в житті, думайте тільки про себе, бо це в даний момент далеко важніше»¹⁴.

У листі, який, певно, слід датувати 1907 роком, батько описує фінансові плани на рік: «Нам важно власне питання про те, що матимем на цей рік на життя. Так от сподіваємося, що може з книжок прибутку матимем карбованців 400. Таким робом мабуть матимем карбованців 900. Коли зважити, що на квартиру з дровами та з світлом, на наймичку та на допомогу мамі (10 карб.) витрачається найменше 73 карб. то нам на їжу, одягу, пошту і на всякі “легкомыслія” зостається 2 карб. на місяць, як що не матимем иншого заробітку»¹⁵.

Навіть після звільнення доньки з в'язниці батькові відлунюють її революційні справи. Після власного січневого короткочасного ув'язнення в лютому його викликали на допит, щоб з'ясувати стосунки доньки зі «студентом горного інститута С.» Звичайно, батько не задовольнив цікавості поліціантів¹⁶.

Змучені від хвилювань за стан здоров'я та долю доньки батьки намагалися змотивувати Настю на отримання системних знань. Зокрема, мати апелювала до їхнього родинного досвіду: «Та ти в своїй сем'ї маєш приклад, як ведеться людям без диплому. Як би татко скінчив університета, то запевне був би професором і не стояв би в такому становищу, в якому стоїть тепер.

Не став би він від диплому розумнішим чи талановитішим, мав би тільки більше знаннів у тій науці яку б собі вибрав та й усе, бо легше було б знання здобувати. А одначе і вплив його на громадянство і особисте становище було б инше. Знання його й тепер признають і от учора прийшло з академії

¹³ Грінченко А. Лист до батьків. 13.01.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36519. Арк. 2.

¹⁴ Грінченко А. Лист до батьків. 24.01.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36518. Арк. 2.

¹⁵ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. [1907]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44346. Арк. 8 зв.

¹⁶ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 21.02.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44342. Арк. 1 зв.

наук повідомлення про те, що йому призначено золоту медаль за рецензію на етнографічний збірник Малинки. Такі рецензії приручає академія писати звичайно професорам, але цього року зроблено було виняток, ну і академія не пожаліла, що зробила цей виняток. Не раз доводилося таткові серйозні уваги робити професорам з приводу їх робіт і то професорам, які справді пильнують своєї науки»¹⁷.

У середині березня стан здоров'я Бориса погіршувався. Дружина в листі до доньки писала про змученість і втому, коли «і голова не хоче робити та й тіло одпочинку просить». Дмитро Грінченко дав синові гроші на заплановану поїздку в Італію, але вона затримувалася через Сергія Єфремова, який чекав на дозвіл з департаменту поліції. Марія сильно хвилювалася, щоб нічого не завадило, адже «як що татко не відпочине і не заспокоїться хоч трохи, то воно й не знаю, що далі буде»¹⁸. На превеликий жаль, за одинадцять днів ситуація не змінилась: «Татко в Італію мав їхати з Сергієм, але Сергій і досі не має дозволу з департаменту. Втрачаємо надію, щоб вони могли поїхати. Коли не поїде татко тепер, то поїде влітку з двома Володимирами, на канікулах, у Швейцарію, бо тоді в Італії буде душно. Дуже жалко буде, як що татко тепер не поїде, бо з його здоров'ям погано»¹⁹. Невдовзі через втому і хворобу письменник пережив обморок, чим налякав їхню наймичку Ганну, і в неї засів страх, щоб письменник не помер²⁰.

Поїздка в Італію таки відбулась, хоча дорога була виснажливою. Білет, який мав Борис Грінченко, давав йому право перебувати в Італії три місяці. Розпочалися мандри 16 квітня — тоді він надіслав з останньої станції перед Козятином позначену № 1 листівку²¹. Послідовно пронумеровані були всі листи і листівки з враженнями від побаченого і пережитого, які мандрівник щодня або й частіше сумлінно надсилав дружині.

Наступного дня писав: «Дванадцять годин, — ми в Бродах. Доїхали звичайнісіньким робом і нічого цікавого з нами не було. Зараз готуємося обідати, і вже нам поналивали якогось польсько-галицького пійла замість борщу. Маримо про ліжку, а зовсім не про красуню-Венецію»²². Того ж дня друзі

¹⁷ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. [1907]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44346. Арк. 4 зв. — 5.

¹⁸ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 12.03.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44341. Арк. 1 зв. — 2 зв.

¹⁹ Грінченко М. Лист до А. Грінченко. 23.03.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44356. Арк. 1–2.

²⁰ Ibid.

²¹ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 16.04.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 45551. Арк. 1 зв.

²² Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 17.04.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 45553. Арк. 1 зв.

дісталися Львова і зупинились у «Народній Гостинниці» на вулиці Костюшка²³. До Відня виїхали 18 квітня, про що повідомлялося у листівці під № 6²⁴. Уже наступного дня виїхали до Флоренції.

Прекрасні гірські пейзажі, які викликали захоплення під час переїзду, дуже швидко ховалися, бо потяг пірнав у тунелі, що не могло не розчаровувати. Письменник ретельно фіксував і дивні враження від катання на гондолі, і побачену архітектуру, пам'ятки тощо. При поселенні в готелі мандрівникам доводилось проявляти наполегливість, щоб відстояти бажані умови: або ціна за добу була зavelика, або в готелі вимагали замовляти триразове харчування. Писав він і про те, що за нагоди розповідав італійцям про наш народ і де він живе, чим подібний до них, а чим різниться.

Асоціації виникали постійно: «Поперед усього піти до церкви Santa Croce на Дантову могилу. Нікуди не заходячи, прийшли ми на piazza S. Croce. Серед неї великий і гарний мармуровий монумент Данте з написом: «A. Dante Alighieri l'Italia». І в кожного з нас самотійно зродилася одна думка, одно бажання: дожити до того часу, коли ми побачимо монумент нашому Поетові з таким написом од України»²⁵. У самій базиліці, побачивши випадково незагороджений прохід до гробниці, Борис не втримався — підійшов і торкнувся її. Повернувшись на середину церкви під здивовані погляди відвідувачів. Так, то був лише кенотаф, але як же тогочасній Україні не вистачало таких сакральних місць.

Неаполь, Рим... у Римі, під враженням від побаченого, Борис Грінченко написав оповідання «На замку св. янгола». І хоча джерелом тексту є сюжети з історії, образ розбитого римського бога ніби передає стан розгубленості людини, яка опинилась без родини в чужій країні. На початку травня чоловік і батько дуже хотів додому, але попереду чекали Піза, Генуя, Мілан. Листи й нотатки із цієї мандрівки настільки багаті на деталі, що їх реконструкція і ретельний аналіз потребують окремої уваги та можуть бути самотійним об'єктом наукового дослідження.

Водночас знову погіршився стан здоров'я Анастасії — у неї горлом пішла кров. 14 травня зі швейцарського міста Люцерн, яке він відвідав після Італії, писав до доньки: «Спасибі за листа, дорога Настусю! Я йому дуже радий, не

²³ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 17.04.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 45550. Арк. 1 зв.

²⁴ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 18.04.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 45549. Арк. 1 зв.

²⁵ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 06.05.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 45542. Арк. 3.

радий тільки тому, що ти досі не поздоровішала. Добре ж, видно, ти себе знехтувала, коли так трудно тепер лічитися! Дуже мені тяжко думати про, що так марнується час твого молодого життя, життя, яке ніколи не вертається. Здалека, по за межами звичайної обстанови, мені тепер ще виразніше видно твоє становище і ще більшого болю воно завдає...»²⁶ Чимдалі гострішим ставав сум за рідними, тому письменник вже не отримував задоволення від мандрів і планував повернутися між 5 та 8 червня, або й між 3 і 5, щоб не засиджуватися.

Арешт цивільного чоловіка Анастасії за участь у лубенській самообороні знову привернув увагу й до неї самої: восени 1907 і в березні 1908, за спогадами Марії, поліція влаштовувала обшуки в її помешканні. Молода жінка вже чекала на дитину, а Борис із Марією — на онука чи онучку. Саме тому «батько нізачо не хотів пустити її в тюрму. Досяг того, що залишено її дома і поставлено біля її хати двох поліціянів. Довелося дуже багато клопотатися, поки слідчий Манжевський згодився взяти за неї заставу і залишити її дома. Страшно вона тоді хвилювалася: я була в лікарні, лежала після операції. Треба було так зробити, щоб я не довідалася про те, що її арештовано і от вони з батьком з усієї сили про те дбали і потім ще страшно боялися, що її таки заберуть хвору, вагітну. Це хвилювання дуже пошкодило їй. Хвороба, що ніби притихла була, прокинулася знову і пішла швидким темпом»²⁷.

Про ситуацію в родині письменник розповідав Костю Паньківському у квітні 1908 року так: «Нездужає дочка, а тут іще прийшли її арештовувати. А що вона таки хвора, то я з великим клопотом і труднощами досяг того, щоб лишено її під домашнім арештом. Два з половиною тижні стояла в нас поліція, а тепер арешт ізнято, бо я дав за дочку в заставу 1 000 карбов. Але в перспективі ще суд ("воєнно-окружної"), бо її позовано до тієї ж справи, що й посла Волод. Шемета з Т-вом. Справа ця — нісенітниця і як що пощастить це виявить на суді, то присуд буде легенький, але обвинувачують на підставі такого пункту закону, що обвинуваченим погрожує каторга...»²⁸ Менше ніж за рік справа слухалась у Київському військово-окружному суді. Доля її учасників була різною: від смертної кари до виправдання. Миколу Сахарова,

²⁶ Грінченко Б. Лист до А. Грінченко. 14.05.1907. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44291. Арк. 1.

²⁷ Загірня М. Біографія Грінченко Насті Борисівни. *Спогади...* С. 95.

²⁸ Грінченко Б. Лист до К. Паньківського. 05.04.1908. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 44823. Арк. 1–2.

цивільного чоловіка Анастасії, якого раніше арештували в Петербурзі під час складання іспитів, засудили на 4 роки каторги²⁹.

11 травня 1908 року Борис дуже стисло доводив батькам, що вони з Марією були проти цивільного шлюбу доньки, так що навіть повідомлення про появу онука позбавлене радості: «19 го апрѣля у Насти родился сынъ и это, какъ обыкновенно бываетъ въ такихъ случаяхъ, сильно ухудшило состояніе ея здоровья. Она ослабѣла, потеряла голосъ. Чѣмъ это кончится — мы еще не знаемъ; возможенъ и очень плохой исходъ»³⁰.

1 жовтня 1908 року Анастасія Грінченко померла. У п'ятницю 3 жовтня о першій дня похоронний поїзд рушив на Байкове кладовище. Її синові Волі не було і пів року. Хрестили його Володимиром, але обдарована філологічним чуттям молода матір обрала таку промовисту форму імені.

²⁹ «Лубенський процес». Замітки про судовий процес в Київському військовому окружному суді над членами Лубенської революційної організації (серед підсудних Грінченко А. Б.) Вирізки з газ. «Київські вісті». ЦДАМЛМ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 1.

³⁰ Грінченко Б. Лист до батьків. 11.05.1908. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 40657. Арк. 2 зв. — 3.

Восени 1908 року Борисові Грінченку доводилось вкотре емоційно переживати сімейну трагедію, зокрема готуючи прохання до Київського військово-окружного суду про повернення застави в розмірі 1 000 рублів кредитними білетами у зв'язку зі смертю доньки¹, листуючись із батьками і вислуховуючи від них різноманітні звинувачення.

У листі від 9 листопада 1908 року він терпляче пояснював, чому вони з Марією не звертаються по допомогу з усиновленням Волі до певних людей. Ішлося про представників релігійної секти, з якими почала спілкуватися Поліксенія Грінченко. Борис же і Марія цих людей не поважали й не вірили їм, бо вони «грубо извратили смысл того учения, за служителей которого себя выдають, и изъ религии всепрощения и любви сдѣлали религию ненависти и проклятия; своекорыстные — они ради земныхъ благъ готовы всегда жертвовать тѣмъ, что есть лучшаго въ ихъ религии; невѣжественные и узко-злобные — они всегда стоятъ на сторонѣ гасителей свѣта; раболѣпные — они всегда выступаютъ въ защиту угнетателей; ели же среди нихъ явится кто либо, который и дѣлаетъ иначе, того они извергаютъ изо своей среды и преслѣдуютъ съ мстительной злобой»². Ці люди стояли на захисті режиму, проти якого боролась Настя, тож Борис і Марія вважали, що за життя доньки запросити їх до сповіді або виконання якогось іншого обряду було б знуцанням над нею.

Борис не мав бажання сперечатися з батьками про існування загробного життя, але був переконаний, що виконання обрядів сектантами не має впливу на буття по той бік смерті³. Та звинувачення з боку батьків не вщухали, і за два тижні він знову закликає їх до раціонального мислення: хіба ж могли поховати Настю без церковного обряду?! — «Вѣдь безъ этого даже на кладбище не пустили бы, — какъ же это могло-бы быть?»⁴

¹ Грінченко Б. Лист «Въ Кіевскій Военно-Окружной Судъ». 16.10.1908. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31754.

² Грінченко Б. Лист до батьків. 09.11.1908. *ІР НБУВ*. Ф. ІІІ. Од. зб. 40661. Арк. 1 зв. — 2.

³ Ibid. Арк. 3.

⁴ Грінченко Б. Лист до батьків. 23.11.1908. *ІР НБУВ*. Ф. ІІІ. Од. зб. 40660. Арк. 1.

Не прийняв Борис і поради батьків видати Волю за їхню з Марією дитину, оскільки «это значило бы отнять у него мать, а мы наоборот — хотимъ, чтобы он хотя и разставшись съ ней, любилъ ее и свято чтить ея свѣтлую память»⁵. У цей час подружжя саме готувалося розпочати юридичну процедуру з усиновлення, консультувалися з Іллею Шрагом, а на весну наступного року планували встановити на Настиній могилі пам'ятник.

Як засвідчує листування, Борис уважно ставився до всіх питань, пов'язаних із юридичними документами та дотриманням обрядів, що гарантувало юридичні права і моральний статус у суспільстві. Саме тому свого часу він відмовився від пропозиції матері жити з Марією без вінчання. Шлюб — запорака суспільного і юридичного статусу, тому подружжю й не подобалася сімейна ситуація Насті⁶. У чернетці листа до батьків від 23 листопада Борис написав, але потім закреслив: «Вотъ поэтому то мы ни коимъ образомъ не могли сочувствовать “безбрачному сожительству” и произошло [это]⁷ помимо нашего вѣдома и желанія и даже, въ сущности, помимо желанія Наси. О подробностяхъ теперь рассказывать уже не буду»⁸.

Обговорення всіх дражливих і сумних питань у листі від 9 листопада завершується теплими, сповненими любові розповідями про онука: «Воля удивительно милый мальчикъ, живой и очень ласковый; не смотря на то, что онъ, конечно, не говоритъ еще ничего, онъ уже замѣтилъ значеніе нѣкоторыхъ словъ и знаетъ что именно ими называется. Не смотря на искусственное питаніе, онъ вообще здоровъ, только нервный сильно. Теперь немного прихворнулъ по случаю привитой оспы»⁹.

За два тижні Борис розмовляє гостріше і вже сам звинувачує батьків у недотриманні основного євангельського заповіту — любити ближніх. Низка риторичних питань («Почему-же въ Вашемъ отношеніи къ Настѣ и ея сыну, нашему внуку, слышится такая непріязнь, хотя они даже и зла Вамъ никакого не сдѣлали? Почему то, что Вы намъ говорите о нихъ, причиняетъ лишь боль и обижаешь?»¹⁰) завершується не просто категоричним твердженням, яке могло бути промовленим на підвищених тонах, про що свідчать підкрес-

⁵ Грінченко Б. Лист до батьків. 09.11.1908... Арк. 4 зв.

⁶ Грінченко Б. Лист до батьків. 23.11.1908... Арк. 1 зв.

⁷ В оригіналі помилково «этому».

⁸ Грінченко Б. Чернетка листа до батьків. 23.11.1908. *ІР НБУВ*. Ф III Од. зб. 40656. Арк. 2–2 зв.

⁹ Грінченко Б. Лист до батьків. 09.11.1908... Арк. 5 зв.

¹⁰ Грінченко Б. Лист до батьків. 23.11.1908... Арк. 2.

лення в листі («А для насъ оба они такъ дороги, что мы хотимъ слушать о нихъ только одни слова любви, только любви и больше ничего...»), а ввічливою заборною: «Поэтому я прошу Вас: лучше не будемъ больше никогда говорить ни о Настѣ, ни о Волѣ, ничего о нихъ не будемъ говорить...»¹¹

Початок 1909 року приносить Борисові нове випробування. Матір захворіла, і в гострий період запалення легень із нападами високої температури син був поруч, але потім, після покращення, усвідомив, що вона тепер більше лежати-ме, а може, і зовсім не ходитиме. Почувався безпорадним: «Так мені тут тяжко й прикро: допомогти нічим не можу, а бачу, що все робиться так, що тільки гірше, — просто не знаєш куди подітися»¹². До приїзду сина про матір не дбали: «Про їжу мамину дбає теж тільки батько, годуючи її “сардинами” і напуваючи дуже міцним чаєм. Поки я досяг того, що чаю дали їй не такого міцного і вона ззіла пів котлети тієї, що я привіз»¹³; «Напр. дається мамі какао, а хліба до його ні. Параска ще попідкидає в грубах, тоді їй даються гроші, вона йде й купує хліб до какао, що стоїть і тим часом вихолоне зовсім. На такий зразок робиться все, а про все інше легко догадаєся сама, уявивши те, що попереду бачила»¹⁴.

Поділяючи хвилювання чоловіка, Марія радить: «Може б для мамі купили готового бульону? Це купується в гастрономічних магазинах. На пробу можна взяти ¼ хунта за злот. Він нагадує шоколад. ¼ хунта стало б їй разів на чотири. Треба взяти його шматок, налити стаканів півтора гарячої води на його і хай закипить. Можна й засипати якимись крупами — які вона любить. З цим і клопоту небагато і юшка дуже травна виходить. А ще краще зварити гарну курку в зовсім чистому горщиківі, так щоб курка дуже вварилася і поставити в хижині, та й брати звідти бульону, скільки їй треба і розігрівати на машинці. Такий бульон може й тиждень стояти на дворі. Тільки треба давати засипаний, бо це травніше. Потім у м'ясній лавці можна взяти готові котлети, а дома на машинці спекти їх. Ще добре давати їй молошні каші і варений риж з маслом»¹⁵.

І лише листи від Марії про любого Цюпуська (Волю) приносили крихту радості в життя: «Валюську вчора не купала, бо холодно в хатах було. І вчो-

¹¹ Ibid. Арк. 2–2 зв.

¹² Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 18.01.1909. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42035. Арк. 1.

¹³ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 16.01.1909. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42037. Арк. 1 зв.

¹⁴ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 17.01.1909. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42036. Арк. 2.

¹⁵ Грінченко М. Лист до Б. Грінченка. 19.01.1909. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36402. Арк. 2–2 зв.

ра, й сьогодні тягає мене в твою хату шукати дідуса. Про баштан я не розкажую, бо то твоє, а тепер найдужче подобається оповідання про Київ: по кільки разів уряд розкажую. Взагалі він веселий, але іноді починає нудьгувати і видно за дідусем, бо тягає в твою хату»¹⁶.

Борисові батьки теж переживали про долю Волі: мати під час хвороби багато розпитувала про правнука, прадід же в листах обмежився недбалим: «Ну, а petit в какомъ положеніи?»¹⁷

Але радість від можливості виховувати сина любої доньки була недовою. Не доживши п'яти днів до своїх десяти місяців, Воля Грінченко помер. Невдовзі пішла у засвіти Поліксенія Грінченко.

Усе це завдає серйозного удару по здоров'ю Бориса, але навіть за цих обставин він зберігає ясність думки і знаходить сили для громадського життя. У травні 1909 року як ще голова «Просвіти» мусив урегулювати непорозуміння, пов'язане з відсутністю представника Товариства на засіданні Шевченківського комітету: «Пригласительной повѣстки товариство “Просвіта” совсѣмъ не получало, а получилъ ее лично я, именную, какъ Б. Д. Гринченко, а не какъ представитель “Просвіти”, — какъ получалъ и раньше, когда “Просвіта” еще тысячи рублей не вносила и права на посылку своего делегата не имѣла. По болѣзни я лично не могъ воспользоваться приглашеніемъ г. городского головы, а съ другой стороны, вслѣдствие того, что живу въ настоящее время не въ Кіевѣ, приглашеніе дошло до меня тогда, когда уже не было времени уладить дѣло такъ, чтобы представитель “Просвіти” попалъ на засѣданіе. Во избѣжаніе подобныхъ случаевъ въ будущемъ “Просвіта” обращается къ городскому головѣ съ просьбой сообщать ей впредь о времени засѣданій комитета, чтобы имѣть возможность послать на засѣданія своего представителя.

Прошу принять увѣреніе въ глубокомъ уваженіи Б. Гринченко»¹⁸.

Літо 1909 року Грінченки проводять у Святошині та Будаївці. Стабільних заробітків не було, і фінансовий стан сім'ї погіршився. Це розуміли й бачили прихильники, друзі письменника. Іван Белоусов згадував, як привіз йому допомогу, зібрану громадською літературною організацією в Москві, та отримав очікувану й однозначну відповідь: «“Я не такъ ужъ безпомощенъ, — сказалъ Б. Д-чъ, — мнѣ бы вотъ только немного поправиться, я сталъ бы работать, — работы мно-

¹⁶ Грінченко М. Лист до Б. Грінченка. 18.01.1909. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36404. Арк. 1.

¹⁷ Грінченко Б. Лист до М. Грінченко. 17.01.1909... Арк. 2 зв.

¹⁸ [Грінченко Б.]. О шевченковскомъ комитетѣ. *Кіевскія Вѣсти*. 1909. № 127. 14 мая.

го. А тамъ, я думаю, у васъ есть много людей, которымъ и жить нечѣмъ, и работы нѣтъ. Я глубоко признателенъ вамъ, но отдайте тому, кто больше меня нуждается»¹⁹. Сергій Єфремов також переймався, як би вручити другові допомогу, і, зваживши на його характер, придумав таке: «Я сговорился съ Б. Д-мъ объ одной крупной работѣ, которую онъ взялся выполнить, и вотъ присланное я вручу ему какъ авансъ»²⁰. Іван Белоусов також доклав зібрану суму.

Витрати Грінченків після 12 серпня 1909 року мінімалістичні: за квартиру (13 рублів), внесок у львівське Наукове товариство імени Шевченка (5 рублів), пересилка газет за кордон (4 рублі 60 коп.), поштові послуги, завдаток за дачу на 1910 рік (10 рублів), на пам'ятник Тарасу Шевченку (5 рублів), на могилки (6 рублів)²¹.

З доведеного до вересня нотатника Бориса «Свої трати за рік 1909й» видно, що найбільші надходження були з «Общества русскихъ драматическихъ писателей и оперныхъ композиторовъ»: понад 400 рублів за вистави п'єс у січні і 537 рублів 90 коп. у липні. У лютому 260 рублів 44 коп. надійшли з продажу книжок, а в березні — 131 рубль 25 коп. від видавництва «Вік» за переклад «Гека Фінна». Витрати були мінімальними й стосувалися переважно побутових потреб²². Цього ж року одержав від батька 15 десятин землі, розпорядитися якими вже не встиг.

21 серпня 1909 року Борис склав заповіт, згідно з яким право на видання творів, отримання гонорарів за постановку п'єс та прибутків від продажу книжок належало б Марії, а після її смерті — Товариству «Просвіта» в Києві. Аналогічно розпорядився і бібліотекою. Окремий пункт описував дії Товариства «Просвіта»: гроші мали спрямовуватися на відкриття української народної школи в Києві або в селі поблизу Києва; школа повинна мати назву «Товариства Просвіта в Київі народня школа ім. Володимира Грінченка»; частина грошей від продажу книжок мала виділятися на утримання могил Насті і Волі; книгозбірня мала стояти окремо і не змішуватися з бібліотекою «Просвіти»; каталогізовані книжки слід було зберігати в окремих шафах із написами «Бібліотека Марії і Бориса Грінченків»²³.

¹⁹ Бѣлоусов И. Изъ воспоминаній о Б. Д. Гринченкѣ. *Украинская жизнь*. 1913. № 7–8. С. 113.

²⁰ Ibid. С. 114.

²¹ [Грінченко М.]. Трати після 12 серпня 1909 р. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 33080. Арк. 1.

²² Грінченко Б. Свої трати за рік 1909. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32194.

²³ Грінченко Б. Духовное Завѣщаніе. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31671. Арк 1 — 1 зв.

За п'ять днів заповіт склала і дружина зі змістом, що дзеркально відбиває перший пункт заповіту чоловіка²⁴. Але схоже, що документ складений радше заради підтримки того, хто не мав відчувати, що попереду подорож, яка може виявитися останньою.

3 кінцем літа подружжя виїхало до Італії для лікування Бориса. Газета «Рада» сповістила: «Б. Д. і М. М. Грінченки 3 сентября виїхали з Львова до Відня. Борис Дмитрович Грінченко почуває себе гаразд. Підчас подорожі до Львова проважав д. д. Грінченків до Бродів д. М. П. Левицький, а в Підзамчому зустрів їх д. Кость Паньківський, який і провів до Львова»²⁵.

Фінансовий бік подорожі був таким: із собою вони взяли 50 австрійських крон, що дорівнювали 19 рублям 75 коп., 100 лір (37 рублів 50 коп.) і 1 033 російські рублі й 63 коп.²⁶

7 вересня прибули до Оспедалетті, про що й повідомила газета «Діло»: «Д. Борис Грінченко — як довідуємося — спинився в італійському містечку Оспедялетті і тут, мабуть, остане і на дальше ліченє. Шановний наш письменник почуває себе добре та вдоволений із гарної надморської околиці і милого повітря»²⁷.

За спогадами Марії, лише близько тижня Борис почував себе ніби краще. Пригнічення гір, які ніби наступали, брудні вулиці, якими їздили багато машин, суха рослинність дуже швидко породили тугу за рідним краєм. Ще більше пригнічувала відсутність роботи: «Без роботи не міг Борис Дмитр. жити і ото зараз же почали ми вдвох учитися італійської мови. Вийдемо на Корсо, посідаємо на ослоні та й учимося. Трохи згодом вечорами почали перекладати «Suore». Спершу він сам перекладав, а потім удвох прочитували, перекладали і я записувала переклад»²⁸.

1 жовтня Борисові значно погіршало і з того часу вже добре не було: «Ще кілька днів сяк-так виходив з хати, а потім уже не міг. Переїздити кудись не можна було, та й не варт, бо всюди однаково. Переїхали з отелю на квартиру, а через кілька день на другу»²⁹. Антоніна Мовчун реконструювала деталі тих подій: «Не пощастило й з погодою. Приїхав за теплом, а Лігурійське

²⁴ Грінченко М. Духовное Завѣщаніе. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 32759.

²⁵ [Ред. замітка]. *Рада*. 1909. Ч. 203. 8 (24) вересня. С. 2.

²⁶ [Грінченко М.]. Трати після 12 серпня 1909 р. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 33080. Арк. 2 зв.

²⁷ [Ред. замітка]. *Діло*. 1909. Ч. 213. 16 (29) вересня. С. 3.

²⁸ Загірня М. В Оспедалетті. *Спогади...* С. 99.

²⁹ Ibid.

узбережжя вкрили приморозки, ранками калюжі пришерхали ясенцем, а холодний вітер видував тепло із помешкань, розрахованих на інший клімат. Доводилося міняти й помешкання: з отелю на Корсо Грінченки переїхали на квартиру, через кілька днів на іншу — в Колді-Роді, вул. Еммануеле, 2»³⁰.

Від другої половини листопада Марії доводилось лише констатувати погіршення стану здоров'я чоловіка: «Уночі під 21 ноября полилася кров горлом. З того часу вже не вставав. Дуже йому тяжко було звикати лежати, а потім скорився. Терплячий був надзвичайно. Ще зробився плеврит. <...> Тижднів через три дозволено було встати. Вдягся, перейшов ступнів чотири до стільця та посидів трошки, втомився дуже та й ліг знову. Більше вже не вдягався»³¹.

27 листопада, на свій день народження, Борис почувався настільки недужим, що навіть не зміг послухати вітальних листів.

Менше ніж за місяць, 15 грудня, вкрай слабкий, про що промовисто свідчить почерк, Борис пише листа до «Общества русских драматических писателей и оперных композиторовъ» з проханням видати гонорар за перекладні п'єси доньки попри юридичну колізію, адже прямий її спадкоємець син Володимир помер, а оформити спадщину батьки не встигли через від'їзд до Італії³².

У грудні плеврит зумовив розвиток серцевої недостатності, як наслідок — прогресивний розвиток плевриту і набряк легенів: «21 декабря лікарі сказали, що ослабіло серце і через те стався “отек” легені. Яка це мука була!.. 22-го сказали, що вже цього дня не переживе. Але пережив... Та вже серце весь час працювало недобре і не раз були оті “отеки”. Спершу ще міг сам читати, потім і на це не було сили. Читала я газети й книжки. При читанню робилися всякі нотатки, одкладалися газети, в яких було потрібне задля майбутньої праці, напр. якісь звістки про Мазепу, про Дорошенка, про думи кобзарські і т. ін. Ще почато було робити словар італійсько-український — чимало карточок було написано...»³³ Мав Борис і видавничі плани, передусім щодо літератури для дітей у пам'ять про онука.

9 січня знесилена Марія писала Модесту Левицькому: «Уночі під 8-ме заболів уночі лівий бік і стало 38,6, а далі 38,8. Вчора лікарі сказали, що плев-

³⁰ Мовчун А. Коли хоронили Бориса Грінченка. *Борис Грінченко — відомий і невідомий : матеріали VII щорічних Грінченківських читань*. Київ, 2015. С. 16.

³¹ Загірня М. В Оспедалетті. *Спогади...* С. 99.

³² Грінченко Б. Лист до «Общества русских драматических писателей и оперных композиторовъ». *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 31730.

³³ Загірня М. В Оспедалетті. *Спогади...* С. 99.

ріт у лівому боці. А ще ж і в правому не скінчився. Дуже знесилився він, руки тремтять так, що ледве може ложку вдержати в руках. <...> Мені дуже треба помочі, бо знесилилася я і zostаватися далі сама не можу, тим більше, що треба щоб у хаті була така людина, яка могла б пильнувати пульс і робити вприскування»³⁴.

На диво, у ці виснажливі місяці Борис знаходив можливість приділяти увагу творчості і займався питанням републікації повісті «Серед темної ночі». Дмитро Єсипенко, зважаючи на значну участь Сергія Єфремова у підготовці видання, його роботу з коректурою, довів, що в текстуальних змінах і зовнішньому вигляді книжки вирішальною все ж була воля автора. Саме він здійснив мовно-стилістичне редагування, розпоряджався щодо використання фонетичного правопису, зовнішнього вигляду книжки, ціни. Чого не можна сказати про повість «Під тихими вербами»³⁵.

Роковини смерті онука Волі 14 лютого спровокували чергове погіршення здоров'я: «Їсти хоч як силкувався, та не міг — дуже мало їв»³⁶.

23 березня Борис востаннє ходив. Тоді ж написав останній лист батькові.

Із 14 квітня весь час поруч із Борисом був кисень, він усвідомлював, що напади задухи можуть спричинити смерть, тому простився з дружиною і висловив свою останню волю.

«16 і 17 квітня були галюцинації»³⁷.

У великодню ніч на 18 квітня «було дуже негарно — думали, що не переживе тієї ночі, камфору вприскували щопівгодини. Після дванадцяти годин заснув і години дві з половиною спав тихо-тихо. Потім прокинувся з якимсь дивним поглядом. Якийсь надзвичайно ясний і щасливий і почав говорити щось про безкінечність життя, що тепер він його зрозумів; щось говорив про безсмертність душі. Але говорив так тихо, що не можна було розібрати»³⁸.

Борис Грінченко помер 23 квітня 1910 року о 18.30, перед цим почувачись дуже знеможеним, говорячи тихо, майже без голосу. Офіційний діагноз — туберкульоз³⁹.

³⁴ Грінченко М. Лист до М. Левицького. 09.01.1910. *ІР НБУВ*. Ф. 123. № 12. Арк. 1–1 зв.

³⁵ Єсипенко Д. Повісті Бориса Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами»...

³⁶ Загірня М. В Оспедалетті. *Спогади...* С. 100.

³⁷ Ibid. С. 101.

³⁸ Ibid.

³⁹ Выпись изъ метрической книги, часть третѣхъ, ш оумершихъ, за 1910-й годъ. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 31674.

24 квітня Марія телеграфувала православному священнику, щоб той відслужив похорон або панахиду. Два з половиною дні тіло було в помешканні, потім — у каплиці на цвинтарі. Вивезти його з Італії змогла тільки 27 квітня, потягом, у спеціальному закритому ящику для труни.

У цей же день «въ харьковскомъ кафедральномъ соборѣ, въ 6 ч. пополудни, была совершена по скончавшемся извѣстномъ украинскомъ писателѣ Борисѣ Дмитріевичѣ Гринченко панихида, на которой присутствовали: представители печати, нѣкоторые артисты, находящіеся въ данный моментъ въ Харьковѣ и публика»⁴⁰.

2 травня панахиду відслужили в Кафедральному соборі в Катеринославі⁴¹. Створений у Києві похоронний комітет прийняв рішення ховати Бориса Грінченка громадським коштом.

5 травня «депутация з заступників од українського громадянства (Л. Яновська), од видавництва “Вік” (С. Єфремов) та од редакції “Ради” (М. Левицький)» виїхала до Волочиська зустрічати труну⁴².

7 травня Волочиська митниця зовнішньо оглянула ящик і труну, засвідчила їхню цілісність⁴³.

Уранці 8 травня українська громадськість зустріла домовину на київському вокзалі. Процесія рушила Безаківською вулицею, далі до Володимирського собору, де труна й була до наступного дня.

Поховання відбулося в неділю 9 травня на Байковій горі в Києві. Жалібний похід із понад 3 тисяч осіб рушив із Володимирського собору, де о 1-й годині була відслужена панахида. Через велику кількість учасників ходи поліція заборонила підвозити вінки візниками.

Багато хто хотів закарбувати в пам'яті образ Бориса Грінченка, тому «крышка съ гроба была снята и черезъ стекло, которымъ закрытъ гробъ, можно было видѣть лицо покойнаго — спокойное и открытое, точно спящего. Тѣло было набальзамировано при отправленіи изъ Италіи и, какъ видно, вполнѣ удачно, такъ какъ лицо сохранило вполнѣ свой обычный видъ и только немного пожелтѣло»⁴⁴. З кришки труни, яку несли жінки, звисали синьо-жовті стрічки. Саму ж труну несли переважно студенти.

⁴⁰ Панахида по Б. Д. Гринченко. *Харьковскія вѣдомости*. 1910. № 384. 28 апрѣля.

⁴¹ [Ред. замітка]. *Южная заря*. 1910. № 1182. 2 мая.

⁴² Похорон Бориса Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка...* С. 105–106.

⁴³ Актъ. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 33800. Арк. 1.

⁴⁴ Похорони Б. Д. Гринченка. *Кіевскія Вѣсти*. 1910. № 126. 10 мая.

Процесія зупинялась, щоб відправити літію, перед університетом і Троїцьким народним домом, де розміщувалось заборонене вже Товариство «Просвіта».

По церковному служінню вже після третьої години на кладовищі виголосили промови українською (Любов Яновська, Микола Лисенко, Євмен Лукасевич, Федір Матушевський, Микола Левитський, Микола Вороний, Олександр Степаненко, Павло Богацький, В. Коваль, Микола Стасюк, Микола Зеров), польською (Є. Вольський) і білоруською мовами (А. Бульба)⁴⁵.

Преса фіксувала ставлення різноманітних об'єднань, громад до смерті Бориса Грінченка. Так, «Академія наукъ, отъ которой Б. Д. Гринченко получилъ двѣ награды за ученые труды (костомаровскую премію за украинскій словарь и золотую медаль за рецензію на книгу Малинки о фольклорѣ), выразила “Українському Науковому Товариству въ Києві” свое сочувствіе по поводу утраты въ лицѣ Б. Д. Гринченка такого выдающагося сочлена. Между тѣмъ, “Наукове Товариство” не приняло участія въ погребеніи Б. Д. Гринченка и ничѣмъ не выразило своего отношенія къ его смерти.

Ко вчорашньому дню на просвѣтительную цѣль въ память Б. Д. Гринченка поступило взносовъ свыше тысячи рублей. Вчера прислалъ свой взносъ, между прочимъ, единственный большой украинскій журналъ “Літературно-Науковий Вістник”. Вънка отъ “Літературно-Наукового Вістника” на гробъ Гринченка возложено не было»⁴⁶.

У день поховання 22 травня за новим стилем на честь покійного відбулась академія у великій залі Народного дому в Чернівцях, ініціатором якої виступило «Історичне Товариство», зокрема його голова доктор Степан Смаль-Стоцький. Вступну промову оголосив доктор Мирон Кордуба, професор Василь Сімович охарактеризував літературну діяльність, Остап Луцький прочитав оповідання Бориса Грінченка «Хатка в балці», опісля був виголошений реферат доктора Зенона Кузелі «Борис Грінченко як етнограф». Наталя Пігуляківна продекламувала поезію «Хлібороб». На завершення професор Мирон Кордуба виступив про його народно-просвітню діяльність⁴⁷.

Українці, що жили за григоріанським календарем, не могли не помітити, що день поховання Бориса Грінченка збігся за новим датуванням із днем пе-

⁴⁵ Похорони Б. Д. Гринченка. *Утро*. 1910. 12 мая.

⁴⁶ Хроника. Къ смерти Б. Д. Гринченко. *Кіевскія Вѣсти*. 1910. № 127. 11 мая.

⁴⁷ Академія в честь Бориса Грінченка. *Народний голос*. 1910. Ч. 34. 25 мая.

репоховання Тараса Шевченка. І хоч за юліанським календарем це два послідовні дні, такий сакральний збіг посприяв формуванню посмертного образу письменника і громадського діяча.

5 червня у Львові відбулась жалобна академія на честь Бориса Грінченка, програма якої передбачала дев'ять виступів:

«І. Жалібна інавгурація. Д-р Євген Озаркевич.

ІІ. Реферат про діяльність і значінє Бориса Грінченка як письменника і народного діяча. Д-р Ів. Брик.

ІІІ. Ярославенко Н. “Стяг”, акад. хор “Бандурист”.

ІV. Декламація; п-на Оля Козаківна.

V. Богдан Вахнянин: “Христос воскрес — хор учеників академічної гімназії”.

VI. Кондоленційні заяви товариств, інституцій і редакцій.

VII. Рецитація з прозових творів Б. Грінченка; Д-р Лев Лопатинський.

VIII. Промова — посла Д-ра Костя Левицького.

IX. М. Лисенко: “Жалібний марш”, хор львівського “Бояна”»⁴⁸.

5 вересня 1910 року почала функціонувати приватна народна школа у Львові імені Бориса Грінченка, яка утримувалась виключно за кошти українців-патріотів і мала за основну місію вберегти дітей від денаціоналізації. Спочатку набрали лише перший клас, а також викладали українську мову для українок із польських шкіл. Відкрили й підготовчий курс для хлопців із львівських шкіл. Марія долучилась до відкриття школи, подарувавши книжки для бібліотеки.

За рік, у перші роковини смерті, друзі та прихильники Бориса Грінченка виступили з проханням внести посильну пожертву у фонд його імені для видання народних книжок⁴⁹.

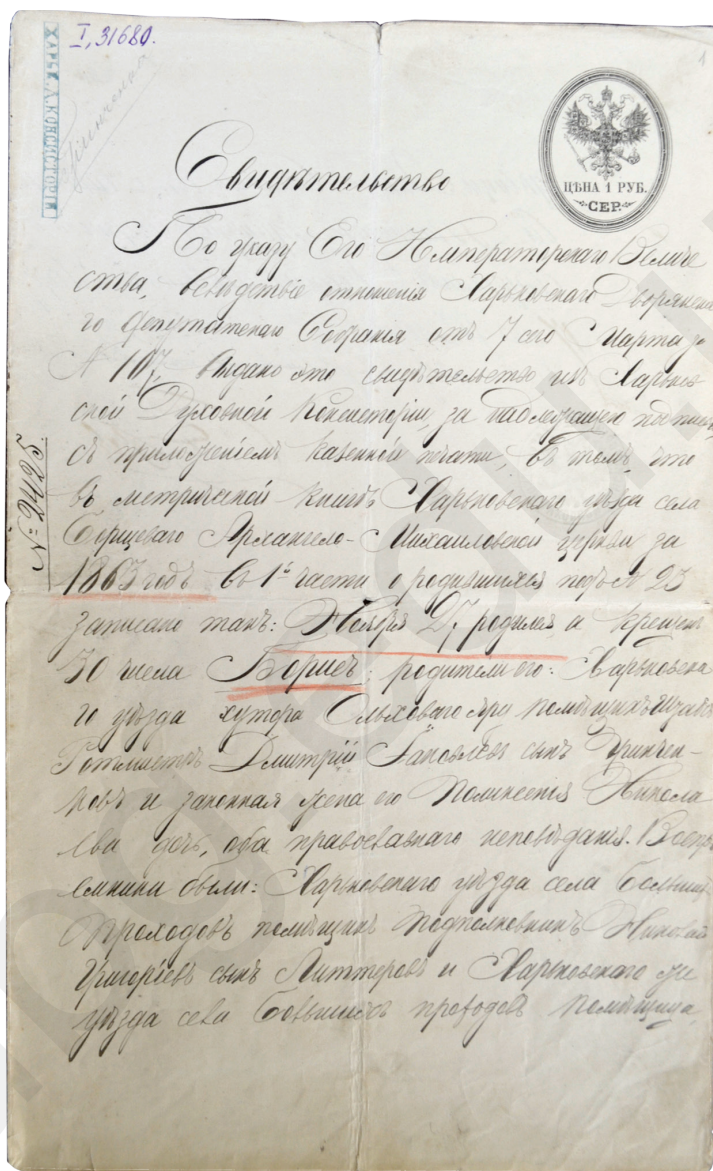
Україна, книга, освіта — на цих концептах розбудовувався посмертний образ відданого справі митця.

⁴⁸ Програма жалібної академії, устроєної дня 5 червня 1910 у Львові. *ІР НБУВ*. Ф. І. Од. зб. 34500.

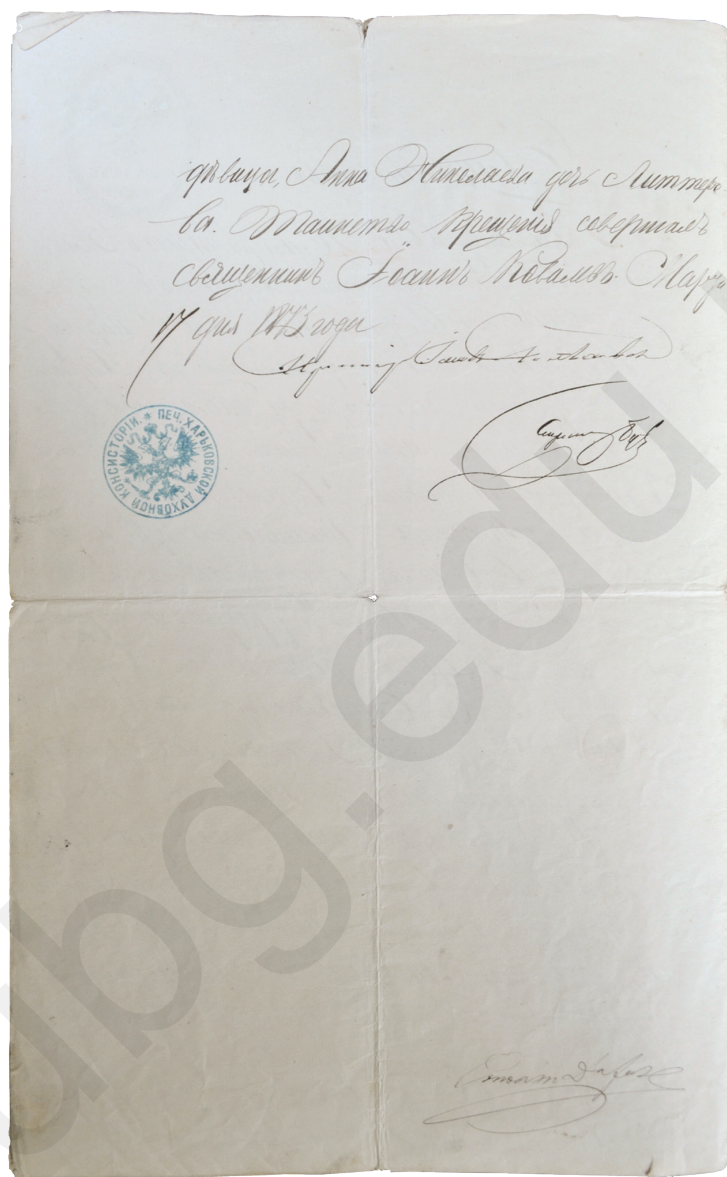
⁴⁹ Письмо в редакцію. *Утро*. 1911. 23 апрѣля.

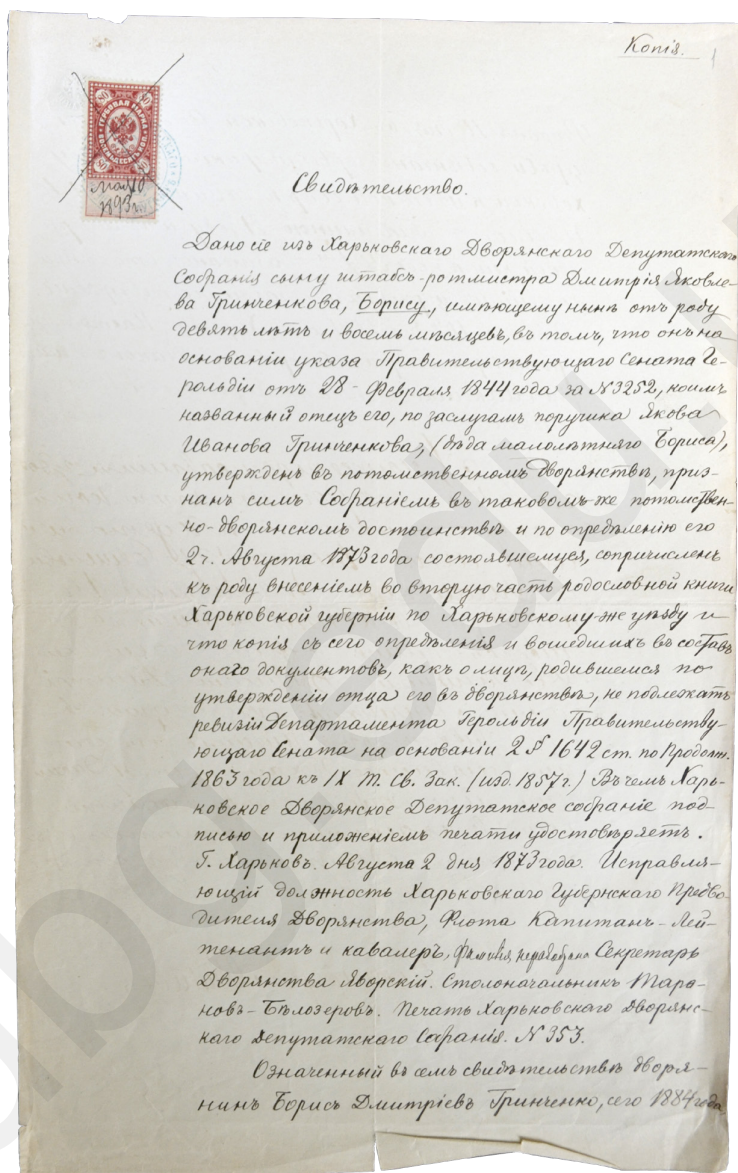
(ВІТАЛИНИ

Свідоцтво про народження Бориса Грінченка
17.03.1873. Харків
ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31680

Свідоцтво про народження Бориса Грінченка
 17.03.1873. Харків
 ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31680

Копія свідоцтва про утвердження Бориса Грінченка у спадковому дворянстві

10.05.1893. Луганськ

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31682

T. 31682.

Февраля 10 днъ, въ Харьковской Воскресенской церкви объявлено прѣвѣснымъ франкомъ съ Богодуховской купецкой дочерю двидицу Марию Николаевну Гладимирну Ягоду и въ метрической книгѣ подъ № 7^{ми} записано; Это съ приложениемъ церковной печати удостовѣрено.

Февраля 10го днъ 1884 года. Харьковъ. Настоятель Протоіерей Тавріанъ Ведеровскій. Діаконъ Димитрій Максимовъ. Печать Харьковской Воскресенской церкви. № 22.

[illegible]

Нестаруць В. Шацк

Копія свідоцтва про утвердження Бориса Грінченка у спадковому дворянстві

10.05.1893. Луганськ

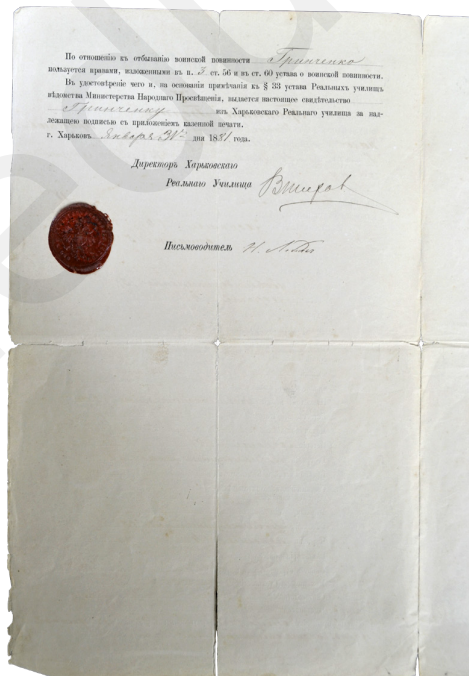
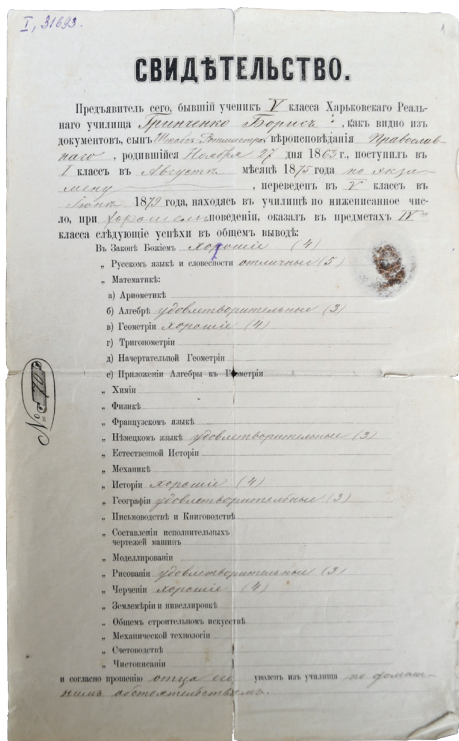
IP НБУВ. Ф. I. Од. зб. 31682

Борис Грінченко під час арешту

Листопад 1879. Харків

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 743

Свідोцтво про успіхи Бориса Грінченка
за 4-й клас Харківського реального училища
31.01.1881. Харків
Ф. І. Од. зб. 31693

I, 31679.

Свідоцтво.

Приймаючи сего, свого вчителя Бориса Грінченка, на основанні Височайше укріпдженого 22 Агрудня 1868 г. змислу Государственого Свѣтлого о спеціальнихъ испытаніяхъ по Министерству Народнаго Просвѣщенія, подвѣрили съ сокращенному спеціальному испытанію въ Начальствѣ Народнаго Училища, учрежденнаго при Харьковскомъ Уездномъ Округѣ, и содержащее свое удостовѣреніе, удостовѣреніе званія учителя начального народнаго училища.

Въ удостовѣреніе чего дано ему, Грінченку, это свидѣтельство за подписавшими и съ приложеніемъ печати Начальникъ Попечитель Харьковскаго Уезднаго Округа. Харькова. Агрудня 25 дня 1881 года.

Учредившій Харьковскаго Уезднаго Округа
Власть Народнаго Училища
Попечитель

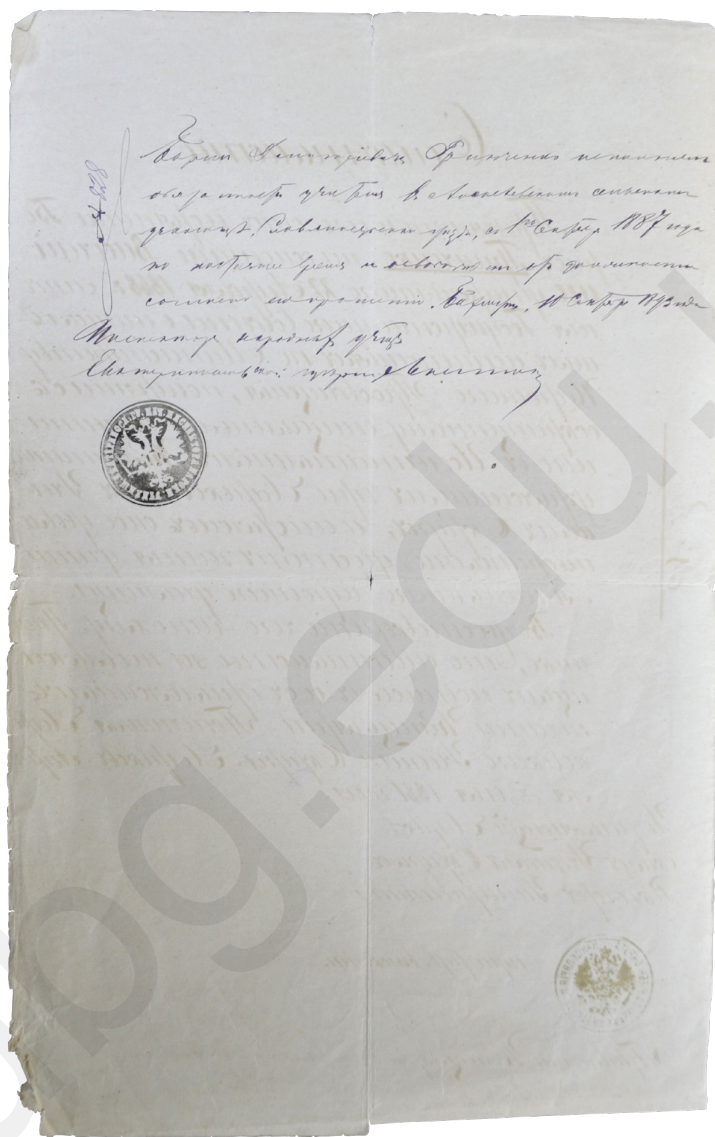
при рук. ввѣдомств.

Правитель Начальникъ Н. Алексѣевъ

Свідоцтво вчителя початкового народного училища,
видане Борисові Грінченку

25.04.1881. Харків

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31679

Свідоцтво вчителя початкового народного училища,
видане Борисові Грінченку
25.04.1881. Харків
ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31679

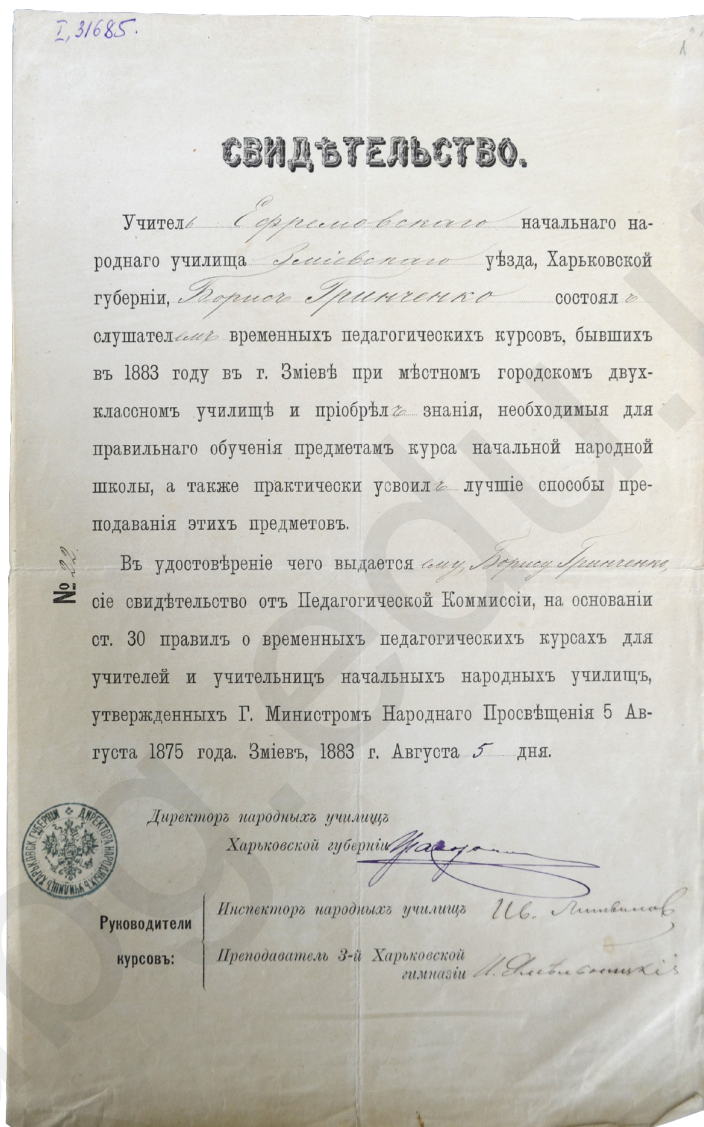
Борис Грінченко — народний учитель

1883. Харків

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 744

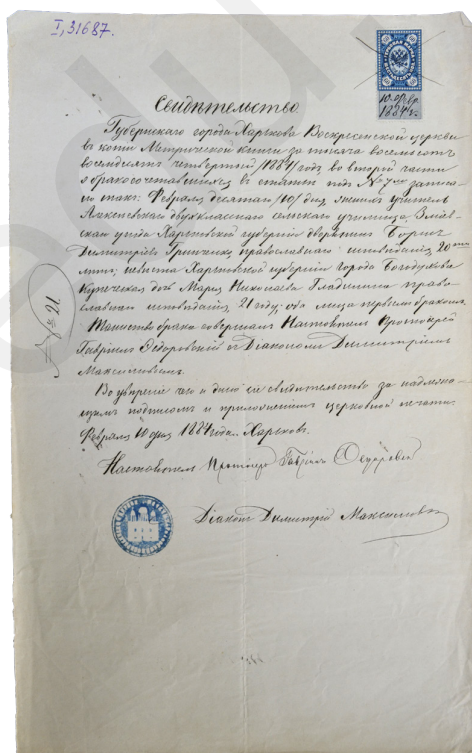
Марія Гладиліна
1880
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 781

Свідोцтво слухача тимчасових педагогічних курсів,
видане Борисові Грінченку
05.08.1883. Зміїв
ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31685

Марія Гладиліна
07.01.1884. Харків
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 782

Свідцтво про шлюб Бориса Грінченка
і Марії Гладиліної
10.02.1884. Харків
ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31687

I, 31832.

М. Н. М.

Генерал-поручик
универсала Кара
коверской губернии.1
Г. Училищу Алексан
дров двуклассною учи
лища, Училищу.

Сентября 25 дня

1884г.

А. П.

Г. Директору народных
училищ Караковерской губернии,
Н. П. сего сентября сего
года, переименован Баба
на такую же должность
в Нижне-Сироватское
училище; очень уведомляю
и, сообщая с этим, на ка
кую Баба заведывающий
Нижне-Сироватским
училищем.

Генерал-поручик Уваров.

Повідомлення Борисові Грінченку про переміщення його
на посаду учителя в Нижню Сироватку

25.09.1884

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31832

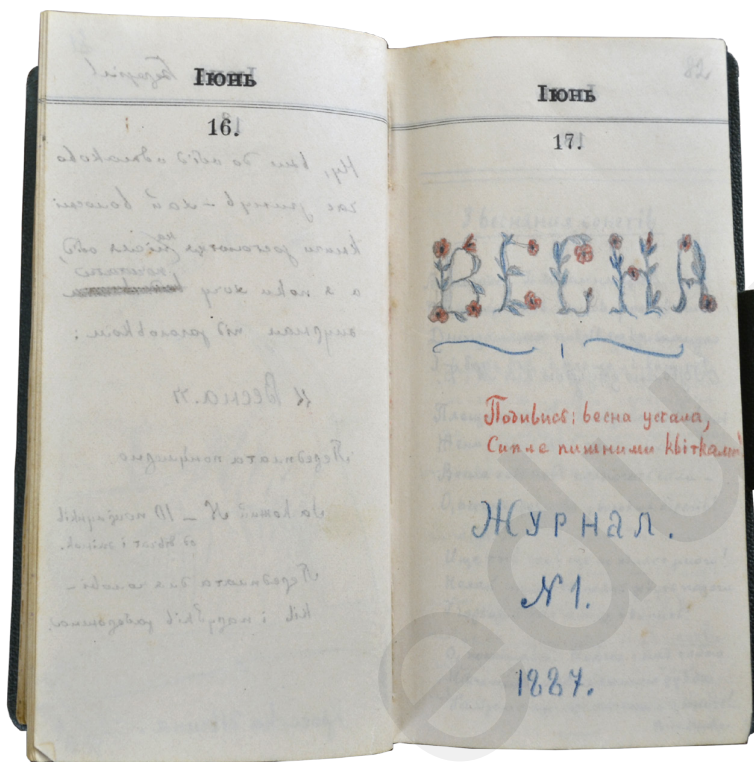
Борис Грінченко — земський статистик
14(?).09.1886. Херсон
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 745

Марія Грінченко
14.09.1886. Херсон
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 783

Настя Грінченко
14.09.1886. Херсон
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 793

З рукописного журналу «Весна» зі щоденника Бориса Грінченка
Березень 1887. Херсонська губернія
ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31607

7. 31837.

МИНИСТЕРСТВО
Народнаго Просвѣщенія.ИНСПЕКТОРЪ
Народныхъ училищъ
ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНІИ.

12 Августа 1887 года.

№ 462.

Мироносицкая площадь, д. № 11.

Уважаемому Ивану читателю
назначеннаго народнаго училища
В. Дел. Гринченку.

Желая несть уведомить Васъ,
Омилостивенъ Государь, на про-
шение отъ 22 Июня, что, при всемо
вниманіи ^{дальнейшей} ~~решительной~~ ^{внимательной} ~~решительной~~ удо-
влетворить Вашему ходатайству,
такъ какъ то Богодуховскому учдоу
вакансій учительскихъ имѣть
не слѣдуетъ, а кандидатовъ на та-
ковую имѣетъ имѣетъ даже 19 ^{чел.}
не считая еще окончившихъ
курса ученикъ въ настоящемъ году
въ учительскихъ семинаріяхъ на
земскіе и казенные средства.
На основаніи Закона и существу-

Повідомлення Борисові Грінченку про відсутність вакансій
у Богодухівському повіті (з нотатками)

12.08.1887. Харків

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31837

тогда растворившийся в воде и
 уа будут отводиться на по-
 вое ватиканское учреждение шиф-
 та.

Исхлестать, Н. Гринченку

Дарил Мамини и Карие, елико в почтой и
 починили отом отивать от мимитора, и ду-
 мал, что он вавилон^{ды вав}, елико и в отпробивану
 мы надрчили два саксинтора мамини, но посма-
 нил только один, потому что они тобершимо
 одинаковы, разница только в мимитав.
 Почини вы не мимитав? Мы все одоробет.
 Вавилон мамини. Вавилон не мимитав,
 мимитав скротав мимитав на почини.

А. Гринченку.

Петрочес тоби, Мамини, доскаме, а я не мамини ва-
 гато, до поснмимав. Тоду у Катеринславичину
 до Мавилоні і надрб мамини місце. Рови бездиги-
 не мамини. Мавилон так, що у вавилон, а мамини
 и пірніне. Ціліро обох Твій Грин

Повідомлення Борисові Грінченку про відсутність вакансій
 у Богодухівському повіті (з нотатками)

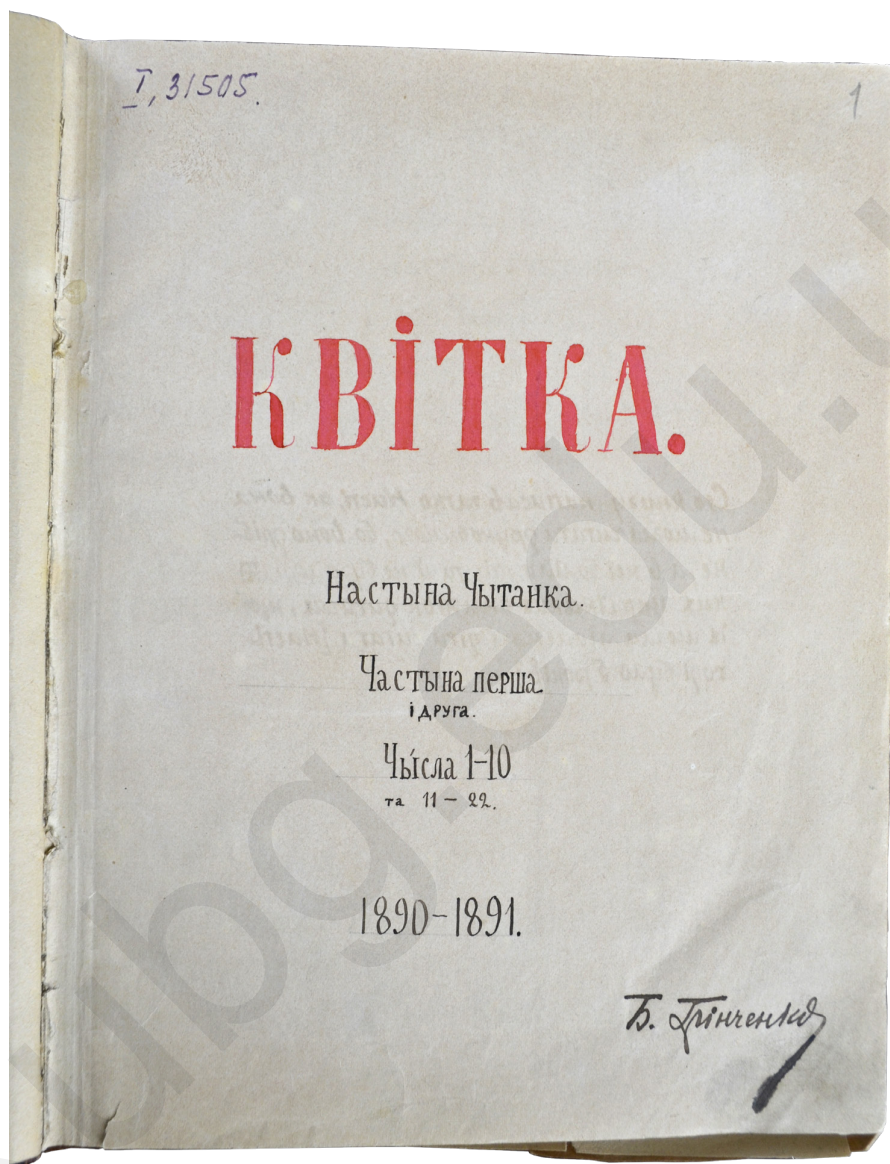
12.08.1887. Харків
 ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31837

Борис Грінченко — учитель в Олексіївці

21.07.1889

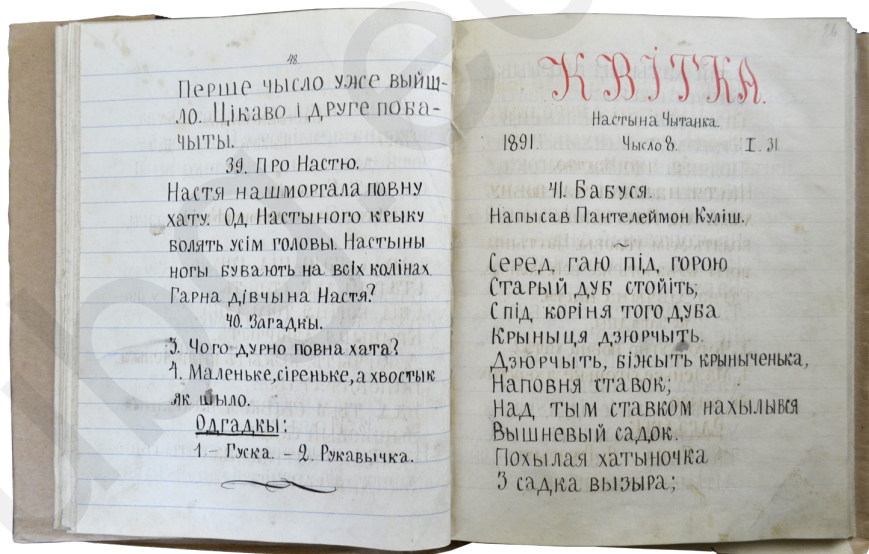
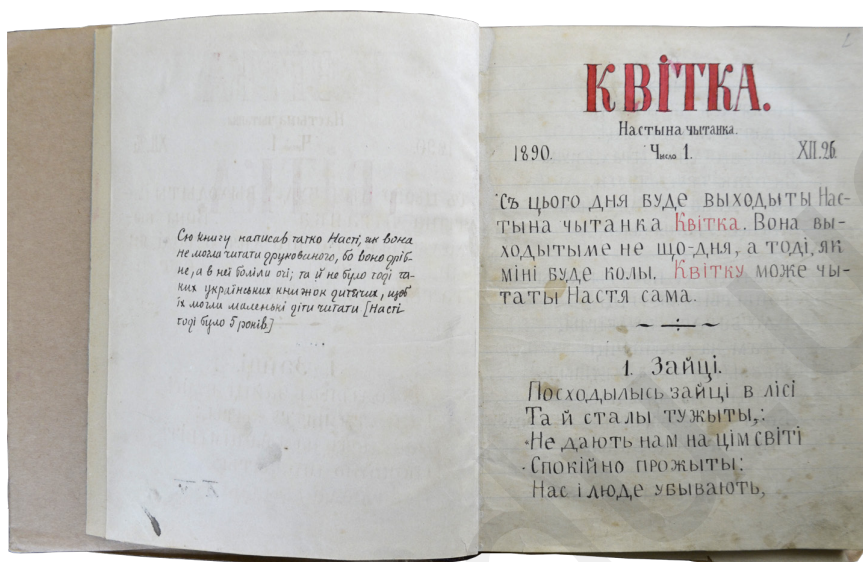
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 746

З рукописного журналу «Квітка», веденого Борисом Грінченком

1890-1891

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31505

З рукописного журналу «Квітка», веденого Борисом Грінченком
1890–1891

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31505

Борис Грінченко — учитель в Олексіївці

1891. Харків

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 747

Марія Грінченко
1891. Харків
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 784

Борис, Марія і Настя Грінченки з п'ятьма іншими особами
1890(?)

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 776

Борис Грінченко — учитель в Олексіївці
1892

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 748

Марія Грінченко
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 786

Настя Грінченко
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 799

Посвідчення Бориса Грінченка як дійсного члена
 Наукового товариства імені Шевченка
 30.10.1893. Львів
 ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31695

Борис Грінченко — земський чиновник

Чернігів

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 755

Марія Грінченко
Чернігів
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 785

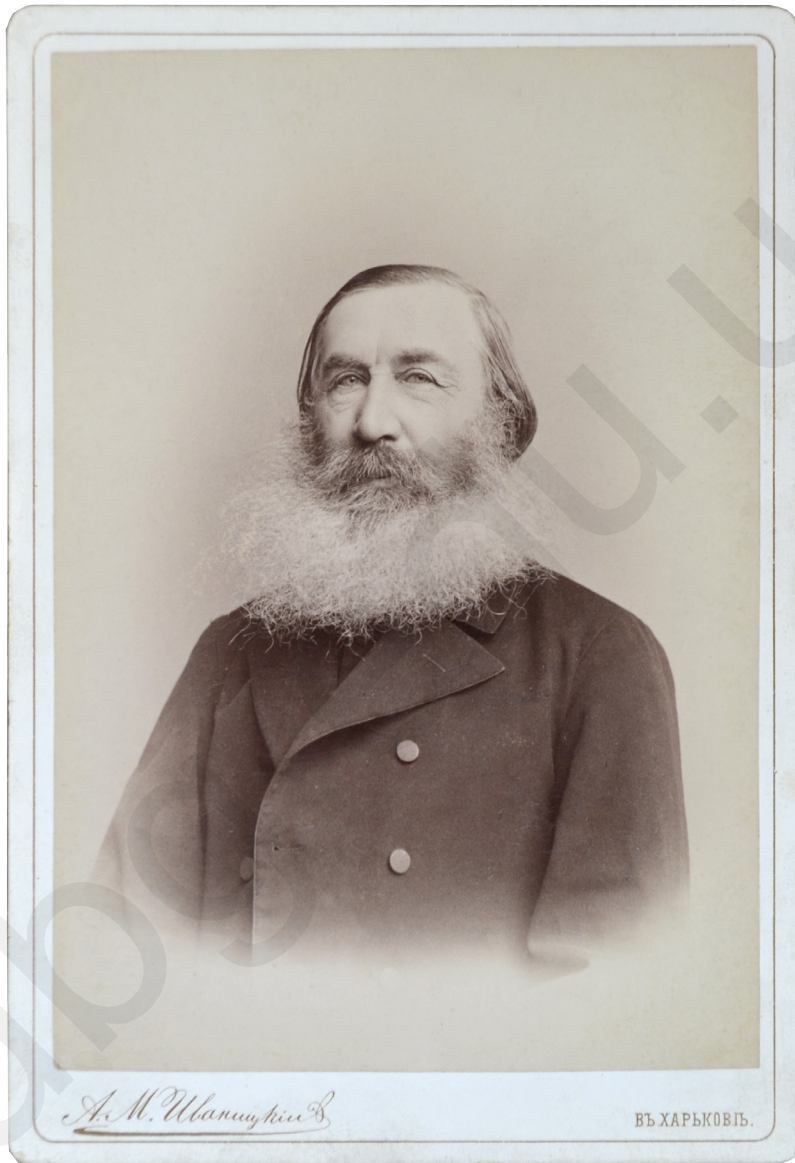

Поліксенія Грінченко
1895–1896(?). Хутір Долбіно(?)
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 807

М.Овчинниковъ Харьковъ.

Дмитро Грінченко
1895–1896(?). Харків
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 804

Дмитро Грінченко
Харків
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 805

Настя Грінченко
(фотографував Борис Грінченко)
Вересень 1896
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 794

Настя Грінченко
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 798

Родина Грінченків:
Дмитро, Поліксенія, Марія, Настя, сестри Бориса
1895–1896. Хутір Долбіно
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 759

Борис і Марія Грінченки на могилі Тараса Шевченка
Канів, Чернеча гора
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 770

Борис Грінченко на могилі Опанаса Марковича
Чернігів
ІР НБУВ, Ф. 170, Од. зб. 772

Борис Грінченко за робочим столом
Чернігів
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 757

Борис Грінченко на пеньку (фотографувала Настя Грінченко)
1898–1899. Ліс біля хутора Маліївщина (Чернігівщина)
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 749

*Настуня Грінченківна в Маліївському
лісі під Тернополем.*

Настя Грінченко на пеньку (фотографував Борис Грінченко)
1898–1899. Ліс біля хутора Маліївщина (Чернігівщина)
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 795

Борис Грінченко за робочим столом
(фотографувала Марія Грінченко)

Чернігів

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 754

Борис Грінченко серед аматорів чернігівського народного театру
Чернігів

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 778

Борис Грінченко серед інших осіб
Кононівка
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 771

Борис Грінченко
1901. Чернігів
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 750

Борис і Марія Грінченки, Володимир Самійленко,
Андрій Балика і члени його родини
Березень(?) 1901. Чернігів
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 761

Борис Грінченко і Володимир Самійленко
Березень(?) 1901. Чернігів
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 763

*Василь Степаненко, Михайло Коцюбинський,
Борис Грінченко, Олександр Глібів, Володимир
Самійленко.*

Чернігів.

Василь Степаненко, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко,
Олександр Глібов, Володимир Самійленко
Чернігів

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 767

Анастасія Грінченко
1902(?). Чернігів
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 797

Борис Грінченко і Іван Франко

1903. Львів

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 765

Борис Грінченко і Іван Франко

1903. Львів

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 765

Анастасія Грінченко
1904. Львів
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 796

Борис, Марія, Анастасія Грінченки і їхня наймичка
Київ(?)

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 773

Борис і Анастасія Грінченки
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 769

Борис Грінченко і Сергій Єфремов(?)
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 774 775

Анастасія Грінченко в труні
1908. Київ
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 802

Борис і Марія Грінченки серед інших осіб
Серпень 1909. Будаївка
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 766

Року 1909 в Будаївці

Борис і Марія Грінченки серед інших осіб
Серпень 1909. Будаївка
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 766

[illegible]

Заповіт Бориса Грінченка

21.08.1909

IP НБУВ. Ф. I. Од. зб. 31671

Милу Отчизні в зрубаних дерев'яних шкільних по деревинах, зоставлених зрозумілими рокиської України і відданих в Росію, школа дає на біть мисли вика мого, Володимира Гринченка і називається: "Товариства Провіта у Києві народ на школу ім. Володимира Гринченка". Для достижень цієї школи Товариство Провіта шукать неможливо по принахти мисленнєв' нахат' ємопоти о розривіні открит' такую школу, котий і без прав' господарственной школи; сему-такое разривіні не было получено, поступатим' ємогодно веного вольно храним' ємо. "Провітом" в' господарственной банкі в' господарственной процентнай бухгалтері в' тпх пер' пока такая школа наконец' будет' открити. Для того, чтоб' епидеміон приток' денег' не прерывалас' и не уменьшалас', Товариство Провіта должно выпускать новыи издаваніи т' из' моих' книг', которые уже не найдет' в' продаж', отлаз' это с' таковыи' расходами, чтоб' школа постоянно имела денги на себе сохраніні.

б) Из' моих' же денег' Товариство Провіта должно покупать известную частину на поддержаніи в' постоянном' порядк' и сохранности находивших' на Байковом' кладбищ' в' Києві моих' дочери моей Анастаси Борисовны Гринченко и сына, моего внука Володимира Гринченка.

в) Библиотека моя должна сохранит' ся какъ одна цѣлая и не ситиват' ся съ общей библиотекой "Провіти", а лишь-то отдѣльный каталог' и отдѣльные шкафы съ написаніи: "Библиотека Маріи і Бориса Гринченковъ". Книги из' нас' не могут' выдават' ся на волю, а выдаются достатно лишь для пользования в' самую читальную залу.

г) Все остальное мое имущество, во что бы оно ни заключалось в' моментъ моей смерти: в' деньги, в' ценныи и пр., все без' исключенія завещаю в' полную собственность жены моей М. Н. Гринченки.

Малю друку с'б' чинив' перед' в' неопоминаніи де-

Заповіт Бориса Грінченка

21.08.1909

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31671

Милих духовних людей, товаришів Дмитріє

Г. Єли жина моя М. Н. Гринченка упертою рапаше
 мені, тоді все моє лициство переходить прями на
 Товариству Просвіта у Києві.

В. Єли Товариство Просвіта у Києві во лицисть
 переваги лициства не буть существовать или откажеться
 приймать насильство, тоді посліднєе придобить на ви-
 шепаманутихъ членівъ изъ с-петербургскіхъ, ভালত্ব-
 рителінахъ видѣсть изъ іудаміс общеноверныхъ и славныхъ
 книгъ, а если и это общество не приметъ лициства
 или не буть въ то время существовать, то все сего ли-
 цества въ собственности „Товариства Просвіта у
 Львові“ (у Львові, въ Австрії, ^{на выписку изъ лициства членівъ} но въ тѣхъ, тамъ и востъ)
 открытъ иже оны итирасть по своему лициству, и
 если школа буть открыта въ Львові или Галицкіхъ,
 то преподаваніе въ ней дожить производится по украин-
 ськимъ тамамъ и іудаміямъ.

Д. Наблюдать за іудаміями ворашиной въ
 атамъ записуваніи вами мей, т. е. дати мейми буре-
 прихарицами прошу: членихъ Києво-подолянскіхъ
 духовнаго училища, надворнаго советника Владиміра
 Федоровича Бурдуровскаго, Сергѣя Александровича
 Гирянова и членихъ гимназии Валентина Констан-
 тиневича Трокоповича. — На стр. 34
 въ строку 12-й сдѣлана приписка: „на выше-
 упомянутыхъ членівъ“, — тому вѣрнѣе. — На-
 стоящее духовное записуваніе составлено
 мною въ в. Будаевка Киевскаго у. и лици-
 мною написано. Потомъ іудаміямъ дворянину
 Борисъ Дмитріевичъ Гринченко

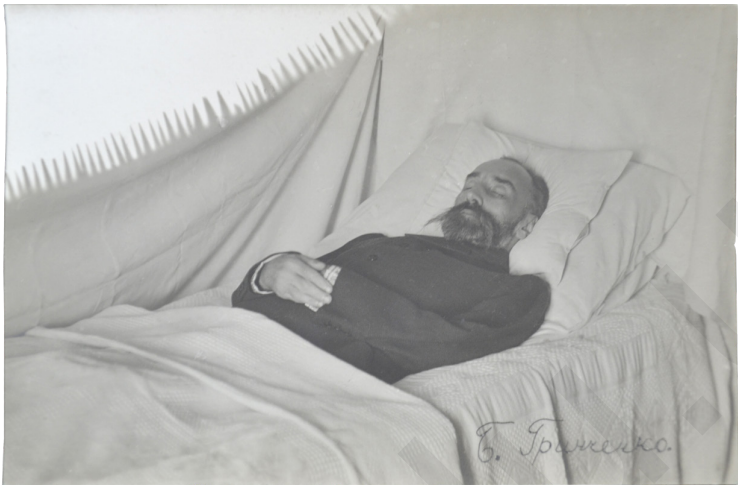
При составленіи сего духовнаго записуванія въ на-
 стоящее записуваніе прилучено и руку при-
 ставили и руку прилагали. Прилагаетъ
 мой наваремскій Андрей Григорьевъ
 Вѣдесовъ

При составленіи сего духовнаго записуванія въ на-
 стоящее записуваніе прилучено и руку при-
 ставили и руку прилагали. Прилагаетъ
 мой наваремскій Андрей Григорьевъ
 Вѣдесовъ

Заповіт Бориса Грінченка

21.08.1909

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31671

Борис Грінченко на смертнім одрі
23–25.04.1910. Оспедалетті
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 751

Виписка з метричної книги про смерть Бориса Грінченка
25.04.1910. Ментон, Франція
ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31674

1,33800.

А К Т Ъ

1900 года Май 7 дня. Настоящий акт составлен Волоцкого можено из томъ, что сего числа съ австрійскимъ Пограничн поездомъ высланъ изъ вагона № 166/14 по грузовой № 1582 весомъ брутто по накладной 4000 килограммъ одинъ деревянный ящикъ.

По наружному осмотру означеннаго ящика, такового оказался из плоти, безъ признаковъ вскрытія съ тѣломъ Бориса Гринченка

составили 28 Ангелы — 1900 г. въ г. Орпиделли Уматалы
отъ Губернатора Меморандумъ
Тѣло это на основании Губернатора 28 Ангелы сен
1900 года 1657
выпущено Волоцкою Таможнею сопровождающъ съ тѣло Гроте. Гроте
данинъ Алексей Жуковъ Колесниковъ
для провоза до г. Москва

Настоящий акт составленъ въ трехъ экземплярахъ: одинъ экземпляръ выданъ Помощнику Начальника Волоцкого Отдѣленія Киевскаго Жандармскаго Полицейскаго Управленія желѣзныхъ дорогъ, одинъ — сопровождающъ тѣло, Колесниковъ, и одинъ оставленъ при дѣлѣ Таможни.

Помощникъ Пахотнаго Надзирателя В. Курдюковъ
Членъ Таможни А. Трапез

Начальникъ Волоцкого Отдѣленія Киевскаго Жандармскаго Полицейскаго Управленія желѣзныхъ дорогъ Штадъ
Одинъ экземпляръ акта получить Штадъ Ротмистръ Штадъ
При досмотрѣ находилъ Штадъ ящикъ съ тѣломъ, одинъ экземпляръ акта и документы получилъ Штадъ

Выпускъ, въ Волоцк. Форм. № 187.

Акт митного огляду труни з тілом Бориса Грінченка

07.05.1910

ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 33800

Люди, що зібралися на панахиду по Борисові Грінченку
біля Володимирського собору

09.05.1910. Київ

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 791

Групове фото біля могили Бориса Грінченка

09.05.1910. Київ

ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 790

Пам'ятник біля адміністративного корпусу Університету Грінченка
(скульптор Микола Обезюк, архітектор Микола Босенко)
вул. Бульварно-Кудрявська, Київ

Фото надане НМЦ інформаційно-рекламної та профорієнтаційної діяльності Університету

ПІСЛЯСЛОВО

Чи вдавалося їй далі пам'ятати про Бориса Грінченка? Чи достатньо робимо ми для того, аби хоч усвідомити зроблене ним для України?

Найбільше задля збереження пам'яті, популяризації спадщини і створення образу письменника, громадського діяча зробила його вдова, чий внесок на цій ниві систематизував Михайло Лашко у відповідному підрозділі монографії «Педагогічна і просвітницька діяльність Марії Грінченко (1863–1928)»⁵⁰.

Марія розпочала листування з адресатами чоловіка щодо повернення написаних ним листів. І хоча першорядною метою було допомогти Миколі Плеваку зі збиранням фактів для майбутньої першої біографії, але водночас ішлося і про формування повноцінного архіву сім'ї.

Найкращим свідченням фіксації пам'яті про митця є видані його життєпис, зібрання спогадів і впорядкована бібліографія творів. Становлення першої біографії «Життя та праця Бориса Грінченка», що побачила світ 1911 року, супроводжувалося активним листуванням Марії з автором. Згодом вдова погодилася допомогти молодому дослідникові й з укладанням бібліографії, опублікованої в підручній книзі «Хрестоматії нової української літератури від початку 80-х років XIX ст. до останніх часів» (1927).

Тривалий час Марія мала щасливу нагоду вчитися і активно допомагати чоловікові у виданні й розповсюдженні книжок. Апробовані практики вдова використовувала, створивши серії «Бібліотека "Молодість"», «Книжки пам'яті Насті Грінченко» і популяризуючи твори чоловіка.

Заповіт Бориса Грінченка засвідчує, як важливо було для нього зберегти пам'ять про україноцентричність родини. Марія підтримувала і цей напрям: контактувала з установами, що носили ім'я чоловіка, у різний спосіб долуча-

⁵⁰ Лашко М. Педагогічна і просвітницька діяльність Марії Грінченко (1863–1928). Київ, 2019. 272 с.

лась до заходів з ушанування його пам'яті, зокрема й організованих емігрантами, як-от Дмитром Дорошенком чи Василем Сімовичем⁵¹.

Вдові доводилось витрачати зусилля і на захист імені чоловіка від проімперських нападів, а пізніше — у суперечках із Євгеном Тимченком, редакцією журналу «Вільна українська школа» тощо. Але з відходом у засвіти дружини, подруги й однодумиці постать Бориса Грінченка стає об'єктом і наукових досліджень, і політичних спекуляцій змінної інтенсивності.

Прижиттєві публікації про творчість письменника є нічим іншим, як виконанням літературною критикою своєї місії. Навіть відповідний нарис в «Історії літератури рускої» Омеляна Огоновського — лише автобіографія, а не оригінальна студія.

Уже після смерті митця намітилась тенденція підготовки наукових праць із нагоди роковин смерті або до ювілейних ушанувань. Як-от «Борис Грінченко. Нарис його життя та діяльності» (1920) Петра Стебницького, де крім згадок про найважливіші події життя й окреслення поглядів діяча, акцентується переконання автора у важливості для майбутнього наукових праць, художньої спадщини, перекладів, словника героя студії.

Далеко не всі ці аспекти відразу стали предметом наукової уваги, а лише письменництво (Михайло Возняк), фольклористика (Олександр Андрієвський), вчителювання (Володимир Дурдуківський). І щоразу дослідники зауважували, що Борис Грінченко мав попередників на обраній ниві, та вписували його діяльність в історико-культурні контексти.

У 1926–1931 роках харківське видавництво «Рух» і київська філія «Книгоспілки» випустили десятитомовики художньої спадщини письменника. За ці п'ять років кожне зібрання витримало два видання з накладом 4 000–5 000 примірників кожного тому. До їх упорядкування та редагування долучилась Марія Грінченко, а вступну статтю написав тоді вже академік Сергій Єфремов. Йому ж належить наукове коментування томів із поезіями та віршовими перекладами, де подані також розділи «Не передруковані вірші» та «Недруковані вірші».

Небажана для радянської влади увага до творчості поборника національної ідеї на фоні посилення репресій зумовила появу праць, у яких творчість письменника послідовно знецінювалася: «Борис Грінченко: критико-біографічний нарис» (1930) Леоніда Смілянського і «Борис Грінченко: попу-

⁵¹ Ibid. С. 129.

лярно-критичний нарис» (1931) Степана Рудниченка. Менш агресивні випади, як-от нарис-передмова Івана Ізотова до видання повісті «Під тихими вербами» (1931), теж не були позбавлені прагнення віднайти «помилки» в поглядах митця.

Відтоді понад три десятиліття тривало замовчування постаті Бориса Грінченка в підрадянській Україні. Його імені не містили навіть академічні історії літератури. Натомість для еміграційного українського руху він став еталонним уособленням народницького підходу до художньої літератури.

Лише з відлигою початку 1960-х років з'являються публікації В'ячеслава Чорновола, яким передували курсова робота «Полеміка Михайла Драгоманова з Борисом Грінченком» і дипломне дослідження з історії журналістики «Публіцистика Бориса Грінченка». Відгукується дослідник і об'єктивною рецензією на двотомник творів письменника (1963), який підготували Іван Пільгук (автор вступної статті) і Василь Яременко. Останній також успішно захистив дисертацію «Борис Грінченко. Проза» (1969).

Того ж року в другій книзі четвертого тому академічної восьмитомової історії української літератури з'явився розділ «Борис Грінченко» авторства Ніни Калениченко. У фокусі уваги — тематика, поетика, образність, реалізм, новаторство письменника, але й водночас засудження разом із митцем «класового розшарування селянства»⁵².

І знову майже двадцятилітнє мовчання, яке порушив Анатолій Погрібний працею «Борис Грінченко: нарис життя і творчості» (1988). Дослідник покликався на окремі архівні документи, публікував світлини, характеризував художню творчість митця та інші напрями діяльності. За два роки ще однією важливою працею «Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX ст. Питання ідейно-естетичної еволюції» науковець цілком вирішує заявлені в назві проблеми, хоч і в контексті пізньорадянського літературознавства.

Професійна діяльність відомого вчителя, його наукові педагогічні праці, художні твори відповідної тематики стають предметом уваги Михайла Веркальця в студії «Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка» (1990) і розглядаються як кроки на шляху до відродження національної свідомості.

Того ж прикметного року в академічній «Науковій думці» вийшов наступ-

⁵² Калениченко Н. Борис Грінченко. *Історія української літератури: у 8 т.* Т. 4. Кн. 2. Київ, 1969. С. 43.

ний двотомовик творів Бориса Грінченка, поповнивши авторитетну серію «Бібліотека української літератури». Автор вступної статті — Анатолій Погрібний, упорядник — Василь Яременко.

Поява досліджень, видання творів оприявнювали лакуни і відповідно зумовлювали наукове опрацювання документів і матеріалів із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. Так, складений Наталією Зубковою покажчик рукописів віршованих творів⁵³ актуальний і помітний досі. Пізніше вона комплексно опише архів митця і його родини у праці «Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка» (2008), яка прикметна й тим, що пропонує реконструкцію життєвого шляху митця. Увага до архівних матеріалів спричиняє появу низки біографічних розвідок Антоніни Мовчун про взаємини Бориса Грінченка із сучасниками, київський період життя і виправлення помилок у даті похорону.

Уважне ставлення до біографії письменника, проговорення топосів, які мають стати вмістилищем пам'яті про нього, спричинили розвиток музейної справи та відповідних студій. 1988 року науковці Луганського національного університету імені Тараса Шевченка започаткували грінченкознавчі конференції, а відкриту в Олексіївській школі музейну кімнату засновники трансформували в літературно-меморіальний музей. У структурі Луганського університету з'явився науково-краєзнавчий центр «Інститут грінченкознавства», досягнення якого висвітлив Олексій Неживий у публікації «Борис Грінченко і грінченкознавці на Луганщині»⁵⁴.

Власне, з 1990-х років формується і закріплюється донині, здебільшого в дисертаційному жанрі, тенденція осмислення різних аспектів діяльності Бориса Грінченка. Різні філологічні проблеми охоплені студіями Степана Процюка («Драматургія Б. Грінченка (конфлікт і герої)», 1994), Лідії Козар («Борис Грінченко як фольклорист», 1997), Маргарити Кравченко («Мова і стиль творів Бориса Грінченка», 2001), Дмитра Єсипенка («Повісті Бориса Грінченка "Серед темної ночі" та "Під тихими вербами": історія текстів і тексти в історії»⁵⁵, 2015), Алли Хоптяр («Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця XIX — по-

⁵³ Зубкова Н. (упоряд.). Б. Д. Грінченко. Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Покажчик. Вип. 1. Віршовані твори. Київ, 1994. 240 с.

⁵⁴ Неживий О. Борис Грінченко і грінченкознавці на Луганщині. *Краєзнавство*. 2012. № 4. С. 140–144.

⁵⁵ Результатом студії також стало перевидання повістей у видавництві «Критика» (2020).

чатку XX ст.», 2017).

Педагогічна діяльність і спадщина діяча, актуалізація його ідей у сучасному освітньому процесі стали предметом уваги Олексія Неживого («Для рідного слова. Творча спадщина Бориса Грінченка і проблеми національного виховання», 1994; «Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти», 2007), Адвентини Животенко-Піанків («Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка», 1999), Катерини Тимошенко («Просвітницько-педагогічна діяльність Б. Д. Грінченка на Слобожанщині», 2008). Праці Ольги Бурко присвячені місцю поезій і малих прозових творів письменника в сучасній школі.

Беруться дослідники і за опрацювання книговидавничої (Мирослава Малиш, 1994), етнографічної (Наталія Родінова, 2007), громадсько-політичної (Андрій Хомутенко, 2008), культурницької (Наталія Кобижча, 2017) діяльності митця. Не менш важливі в грінченкознавстві дослідження життя і внеску Марії Грінченко, здійснені Людмилою Неживою (2001) та Марією Думанською (2010).

Значно більший науковий інтерес викликають інтелектуальні стосунки Бориса Грінченка з іншими письменниками та громадськими діячами. Зразки реконструкцій на широкому колі писемних джерел, зокрема епістолярію, подають Віталій Андреев, Світлана Андреева, Михайло Веркалець, Михайло Возняк, Михайло Гнатюк, Євген Кирилюк, Сидір Кіраль, Вячеслав Корнієнко, Ігор Стамбол, Василь Яременко.

Серед дослідників — працівники Київського університету імені Бориса Грінченка, який нині є безумовним центром грінченкознавства. Наукова і популяризаторська діяльність в Університеті Грінченка реалізується за кількома напрямками. Так, Інга Погребняк («Громадське і приватне в епістолярії Бориса Грінченка», 2013) ввела в науковий обіг відкриті документи, встановила кореляції між характером митця та особливостями його приватного листування, описала емотивність ділового листування. Світлана Євтушенко, дослідивши літературно-художню спадщину митця («Творчість Бориса Грінченка в контексті європейської літератури кінця XIX — початку XX ст.», 2013), установила міжкультурні типологічні паралелі, виокремила традиційні та модерні структурні компоненти, увиразнила жанрові трансформації в драматургії.

Завдяки Василю Яременку в науковий обіг уведено всі відомі автобіографії Бориса Грінченка, справа «Объ учителя Борисъ Дмитріевъ Гринченко / онъ-же Василій Чайченко», лист Бориса Грінченка до Василя Стефаника від 16 жовтня

1899 року, що зберігається в приватній колекції, актуалізована низка забутих публікацій⁵⁶. Із 2012 року науковець упорядкував і підготував до друку педагогічну, народопроевітню, етнографічну, фольклористичну, літературознавчу, публіцистичну, частково епістолярну компоненти спадщини Бориса Грінченка в межах видання багатотомового «Зібрання творів». Цей проєкт реалізується в Університеті на виконання постанови Верховної Ради України «Про відзначення 150-річного ювілею Бориса Грінченка» від 4 липня 2012 року. Результатом наукового осмислення виданих текстів стала монографія Василя Яременка «Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка» (2021).

Працюють дослідники і над вивченням постатей сім'ї Грінченків. Самостійну та допоміжну діяльність дружини, її внесок у створення іміджу чоловіка опрацював Михайло Лашко («Педагогічна і просвітницька діяльність Марії Грінченко (1863–1928)», 2019), не лише реконструювавши систему поглядів просвітниці, а й увівши в обіг низку документів: атестати про освіту, статтю «Колись і тепер», список «Кому які книжки послано» тощо. Нінель Клименко послідовно вивчає умови формування характеру Анастасії Грінченко й аспекти її діяльності, переважно політичної.

Університетська спільнота вже шістнадцять років поспіль щогрудня збирає фахівців із різних галузей науки на конференції, приурочені річницям дня народження Бориса Грінченка і присвячені його постаті. До ювілейних річниць виходили також колективні та індивідуальні монографії, як-от «Не велике я поле зорав... (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка)» Наталії Богданець-Білокаленко (2013).

Від квітня 2010 року в Університеті функціонує музей Бориса Грінченка, який знайомить усіх охочих із постаттю просвітника, популяризує його внесок в освіту, науку, книговидавництво, музейну справу, літературу.

У перспективних планах університетської громади — оцифрування відомої друкованої та рукописної спадщини Бориса Грінченка, завершення проєкту «Зібрання творів», підготовка літопису життя і творчості патрона.

Осмислення ясних зорь його таланту тільки починається...

⁵⁶ Яременко В. «Людина без копії — Борис Грінченко»: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013–2016 роках. Київ, 2017. 258 с.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Александров Володимир 132, 194
Александровський Ізмаїл 194
Аліг'єрі Данте 180, 185, 275
Алчевська Христина 46, 103, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 123, 133
Алчевська Христя (донька) 34, 126
Алчевський Олексій 114, 121
Амічіс Едмондо де 262
Анан'єв Павло 33
Андерсен Ганс Крістіан 166, 262
Андрєєва Світлана 362
Андрєєв Віталій 362
Андрієвський Василь 174
Андрієвський Євген 207
Андрієвський Олександр 359
Анітов Олександр 32, 33
Антонович Володимир 81, 105, 106
Афанасьєв-Чужбинський Олександр 225

Б

Багалій Дмитро 164
Базькевич Михайло 156
Байздренко Микола 156
Байрон Джордж 25, 26
Барвінок Ганна 222, 232, 264
Барський Петро 222
Басин Сергій 106, 107
Бачинський Євген 179

Без(г)инський Яків 116
Безперчій Дмитро 31, 32, 33
Белей Іван 75, 77, 79
Беренштам Вільям 224, 225, 226
Беринда Памво 149
Белінський Віссаріон 35
Белокопитов Микола 53
Белоусов Іван 187, 283, 284
Бібіков (домовласник) 37
Білецький Олександр 216
Білий Володимир 197
Білик Іван (пс.¹, *див.* також Рудченко Іван) 80
Білокопитов Микола 103
Бобенко Андрій 74
Боборикін Петро 25
Богацький Павло 289
Богданець-Білоskalенко Наталія 363
Бокль Генрі Томас 35
Бораковський Григорій 109, 142
Боровик Віталій 156
Боровиковський Левко 134
Брандес Георг 262
Брандт Олександр 121
Браунер Олександр 97, 99, 142
Брик Іван 290
Будзиновський В'ячеслав 156
Бульба А. 289
Бурко Ольга 362
Бутовський Петро 44

¹ Псевдонім.

В

Вагнер Микола 80
 Вартовий П. (пс. Бориса Грінченка) 122, 158, 194
 Василевська-Березіна Людмила (див. також пс. Дніпрова Чайка) 97
 Василевський Феофан (див. також пс. Круть Софрон) 97, 103
 Василь Лукич (пс., див. також Левицький Володимир) 131, 132, 137
 Вахнянин Богдан 290
 Ващенко-Захарченко Віра 238, 239
 Верзилов Аркадій 165, 174, 179
 Веркалець Михайло 362
 Верхратський Іван (див. також пс. Лосун) 149, 151
 Виговський Іван 119
 Вишенський Іван 119
 Вільхівський Б. (пс. Бориса Грінченка) 109, 110, 141, 142, 143, 145, 154, 155, 194
 Віньї Альфред де 25, 26
 Віцман Анастасія 77, 85
 Вовк-Карачевський Григорій 172, 177
 Вовчок Марко (також Марія Маркович) 35, 77, 78, 144, 194, 264
 Возняк Михайло 71, 82, 359, 362
 Волошин Олександр 256
 Вольський Є. 289
 Вороний Микола 289
 Вронський Василь 203

Г

Гейне Генріх 131, 134, 262
 Генрихсен Роман фон 30
 Гладиліна Ганна 82, 86, 89, 90, 103
 Гладилін Микола 86
 Глібов Леонід 177, 199, 200, 264
 Гнатюк Володимир 170, 222, 235, 240
 Гнатюк Михайло 362
 Гоголь Микола 25, 34, 267, 268
 Головін Микола 33
 Голубев Степан 267

Гольденберг Григорій 39, 40
 Гомер 101, 180
 Гомолинський Степан 106, 107, 108
 Гордієнко Д. (пс. Бориса Грінченка) 101, 110, 111
 Горленська Марфа (з дому Голухович) 18
 Горленський Максим 17, 18
 Городинська Катерина 138
 Грабенко Андрій (див. також пс. А. Конощенко, пс. Лопух) 74, 97, 103
 Грабовський Павло 216, 217, 259
 Гребінка Євген 23, 26, 145, 184, 220, 264
 Гримач М. (пс. Бориса Грінченка) 194, 195
 Грицюта Микола 216
 Грінченко Анастасія 18, 92, 102, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 166, 167, 168, 181, 220, 230, 235, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 250, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 280, 281, 358, 363
 Грінченко Анна 46
 Грінченко Аполлінарія (у шлюбі Ткаченко) 46, 47, 166
 Грінченко Василь 18
 Грінченко Володимир (Воля) 284, 286
 Грінченко Галина 47
 Грінченко Ганна 19
 Грінченко Дмитро 19, 20, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 37, 38, 40, 44, 45, 47, 164, 274
 Грінченко Іван 18
 Грінченко Любова 47
 Грінченко Марія (з дому Гладиліна, див. також пс. Чайченко Маруся, пс. Загірня Марія) 21, 22, 23, 38, 41, 42, 44, 48, 59, 79, 86, 87, 92, 97, 116, 121, 126, 161, 164, 167, 174, 175, 179, 181, 192, 200, 207, 208, 214, 250, 255, 272, 285, 358, 359, 363
 Грінченко Марія (з дому Горленська) 18
 Грінченко Олексій 18
 Грінченко Петро 46
 Грінченко Тимофій 18
 Грінченко Яків 18, 19
 Грушевський Михайло 241, 253

Гулак-Артемівський Яків 137, 230
 Гутенберг Йоганн 185
 Гюго Віктор 25

Г

Галаган Григорій 11
 Галаган Павло 76
 Гете Йоганн Вольфганг фон 134, 180

Д

Дашкевич Любов 121
 Дикарив Митрофан (*див. також*
 пс. Крамаренко М.) 182
 Діяконов Василь 117
 Дмитрієв Микола 221
 Дніпрова Чайка (пс., *див. також*
 Василевська-Березіна Людмила) 97
 Добролюбов Микола 35
 Доде Альфонс 78
 Долгоруков Микола 202
 Доманицький Василь 254
 Дондуков-Корсаков Олександр 39, 45
 Дорошенко Володимир 217
 Дорошенко Дмитро 255, 359
 Дорошенко Петро 206
 Дорошкевич Олександр 138
 Драгоманов Михайло 75, 105, 106, 137,
 146, 151, 155, 156, 158, 160, 161, 177,
 178, 179, 180, 181, 360
 Драгоманов Світозар 179
 Друль Орест 149
 Думанська Марія 362
 Думитрашко Костянтин 23
 Дурдуківський Володимир 250, 254, 255,
 359
 Дучинська Олександра 238
 Дюма Александр 25

Е

Еркман-Шатріан 25

Є

Євтушевський Василь 62
 Євтушенко Світлана 362
 Єсипенко Дмитро 214, 215, 216, 287, 361
 Єфименко Петро 97, 164
 Єфремов Сергій 185, 217, 221, 225, 226,
 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 247,
 250, 254, 255, 274, 284, 287, 288, 359

Ж

Жаворонков Микола 66
 Желехівський Євген 149, 233
 Животенко-Піанків Адвентина 362
 Житецький Павло 227, 232, 233
 Жук Микола (*див. також* пс. Хрущ) 74
 Жуковський Василь 10

З

Загірня Марія (пс., *див. також*
 Грінченко Марія, пс. Чайченко Маруся)
 78, 144, 183, 184, 200
 Закревський Микола 225
 Заньковецька Марія 193
 Зеров Микола 289
 Зибер Олександр 31
 Зимборський Микола 44, 49, 51
 Зіньківський Трохим 76, 77, 81, 84, 93, 97,
 98, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 118,
 120, 135, 147
 Зозуля Іван (*див. також* пс. Спілка Іван) 54,
 60, 77, 83, 157
 Зубкова Наталія 361

І

Ібсен Генрік 262
 Іваненко (пс., *див. також*
 Самійленко Володимир) 259
 Іванов Василь 121
 Ізотов Іван 360
 Ілляшевич Лев 65
 Ільницький Лука 71, 105, 106

К

Калениченко Ніна 360
 Капітоліна Іоніна 22
 Карий Гнат (пс., *див.* також Тобілевич Іван, пс. Карпенко-Карий Іван) 74
 Карпенко-Карий Іван (пс., *див.* також Тобілевич Іван, пс. Карий Гнат) 74, 109, 168, 192, 193, 218, 220
 Карр Альфонс 25
 Катерина II 17
 Катрухін Олександр (також пс. Катренко Олександр) 132, 145
 Квітка Климент 256
 Квітка-Основ'яненко Григорій 142, 146, 150, 218, 264
 Кернеренко Грицько (пс. Григорія Кернера) 143
 Кирилюк Євген 362
 Кіраль Сидір 97, 147, 362
 Клименко Нінель 363
 Кобижча Наталія 362
 Коваленко Григорій 184, 199, 255
 Коваль В. 289
 Ковальов Іоанн 20
 Козаківна Ольга 290
 Козар Лідія 361
 Козловський Всеволод 250, 255
 Кокорудз Ілля 151
 Колесса Філарет 241
 Кольцов Олексій 25, 131, 134
 Комаров Михайло (пс. М. Комар, *див.* також пс. Уманець М.) 75, 76, 80, 82, 83, 84, 106, 107, 141, 148, 155, 195
 Кониський Олександр 70, 132, 150, 162, 165, 185, 221
 Коновалов Петро 118
 Кононенко Мусій (*див.* також пс. Школиченко М.) 151
 Конощенко А. (пс., *див.* також Грабенко Андрій, пс. Лопух) 97
 Кордуба Мирон 289
 Корнієнко Вячеслав 362
 Корчак-Чепурковський Овксентій 239

Косач Лариса (пс. Леся Українка) 255, 256, 257
 Косач Ольга 255, 256
 Косик 66, 67
 Костомаров Микола 35, 158, 159, 160, 161, 223, 236
 Котляревський Іван 26, 34, 35, 109, 140, 145, 159, 199, 218, 220, 264
 Коцюбинський Михайло 169, 173, 184, 220, 221
 Кошовий Василь 221
 Кравченко Маргарита 361
 Кравченко Марко 138
 Крамаренко М. (пс., *див.* також Дикарів Митрофан) 182
 Крапоткін Дмитро 39
 Красицький Фотій 255
 Кренкель Карл Христіан 33
 Крилов Іван 200
 Криловський Амвросій 267
 Кримський Агатангел (*див.* також пс. Хванько А.) 151
 Кропивницький Марко 61, 168, 193, 218, 220, 264
 Круть Софрон (пс., *див.* також Василевський Феофан) 97
 Кудрявцев 40
 Кузеля Зенон 289
 Кузьменко Петро 264
 Куліш Пантелеймон 35, 41, 74, 75, 159, 160, 182, 199, 201, 204, 232

Л

Лавденков 66, 67, 68
 Лажечников Іван 25
 Лазаревська Марія 59
 Лашкевич Степан 203
 Лашко Михайло 358, 363
 Левитський Микола 221, 289
 Левицький Володимир (*див.* також пс. Лукич Василь) 131
 Левицький Євген 156

Левицький Іван (також пс. Нечуй) 35, 41,
 69, 70, 71, 72, 74, 158, 193, 232, 264
 Левицький Кость 290
 Левицький Модест 221, 247, 248, 250, 255,
 285, 286, 288
 Левченко Михайло 149, 225
 Лекка Костянтин 99
 Леонтович Володимир 249, 250, 251
 Леухін Сергій 183
 Линицький 40
 Липа Іван 35, 87, 88, 122, 124, 145, 156,
 157, 164, 167, 168, 190, 192, 214
 Лисенко Микола 106, 230, 255, 289, 290
 Лисицина Віра 20
 Литвинов Іван 59, 61, 63, 65, 89
 Літарьова Ганна 19
 Літарьова Поліксенія 19
 Літарьов Микола 19, 20, 26, 51, 52
 Лободовський Михайло 34, 42, 43, 44, 56,
 103, 116
 Лопатинський Лев 290
 Лопух (пс., див. також Грабенко Андрій,
 пс. Конощенко А.) 74, 97
 Лоріс-Меліков Михайло 39
 Лосун (пс., див. також Верхратський Іван) 151
 Лотоцький Олександр 185
 Лукасевич Євмен 289
 Луцький Остап 289

М

Майков Аполлон 134
 Макаровський Михайло 264
 Маковей Осип 192
 Малинка Олександр 267, 268, 269, 274, 289
 Малиш Мирослава 362
 Мальований Володимир 259
 Малявко(а) Євген 172
 Манжура Іван 143
 Маркович Опанас 177
 Мартенс Іван 50
 Масляк Володимир 150
 Матушевський Федір 247, 250, 255, 289
 Махновський Павло 184

Мельницький А. П. (А. Р. Melnický, пс.,
 див. також Пелант Антонін) 134
 Метлинський Амвросій 137
 Микола I 10
 Милорадович Василь 267
 Миролубов Іван 117
 Михайлов Федір 77
 Михальчук Костянтин 224, 227, 232, 233
 Мирний Панас (пс., див. також
 Рудченко Панас) 74
 Міцкевич Адам 180
 Мова Василь (також пс. Лиманський) 82
 Мовчун Антоніна 285, 361
 Мордовець Данило 79, 264

Н

Нарцов 65
 Науменко Володимир 166, 215, 221, 222, 223,
 224, 225, 226, 227, 232, 233, 234, 235, 253
 Нежива Людмила 362
 Неживий Олексій 361, 362
 Некрасов Микола 25, 45
 Немирич Юрій 119
 Номис М. (пс. Матвія Симонова) 264

О

Огоновський Омелян 35, 143, 144, 151, 359
 Озаркевич Євген 290
 Олександрів Володимир 164
 Олександр II 10, 12, 13, 38, 48
 Олександр III 12, 13
 Осдоровський Димитрій 32, 33

П

Павлик Михайло 156, 177, 178, 181, 246
 Павловський Мефодій 252, 255
 Пальчинський Борис 32
 Панчешников Петро 105, 106, 108, 109
 Паньківський Кость (пс. Костянтина
 Паньківського) 132, 179, 236, 240, 276,
 285

Парамонов Андрій 18, 20
 Партицький Омелян 149, 225
 Пейверинт Петр 168
 Пелант Антонін (Antonín Pelant, *див. також* пс. Мельницький А. П. (А. Р. Melnický)) 134
 Перекотиполе Іван (пс. Бориса Грінченка) 75, 77, 101, 109, 194
 Писарев Дмитро 35
 Пігуляківна Наталя 289
 Пільгук Іван 216, 360
 Піскунов Фортунат 70, 225
 Піснячевський Фотій 164
 Пісочинець Данило (пс., *див. також* Ткаченко Данило) 77
 Плевако Микола 19, 21, 23, 42, 43, 82, 146, 214, 358
 Плещеев Олексій 134
 Погребняк Інга 362
 Погрібний Анатолій 19, 360, 361
 Подолінський Сергій 41, 42, 43
 Познанський Борис 220
 Полонський Яків 134
 Попов Василь 66
 Процюк Степан 361
 Пулюй Іван 222
 Пушкін Олександр 25
 Пчілка Олена 74, 142, 144, 145

Р

Раєвський Олександр 33
 Родінова Наталія 362
 Рубенко Андрій 29, 31
 Рудановський Леонід 175, 176
 Руданський Степан 109, 145, 264
 Рудниченко Степан 360
 Рудов Микола 207
 Рудченко Іван (*див. також* пс. Білик Іван) 80
 Рудченко Панас (*див. також* пс. Мирний Панас) 80
 Русова Софія 97, 117, 164, 216, 254, 267
 Русов Олександр 97, 102, 103, 156, 165, 172, 224
 Рябінін-Скляревський Олександр 97, 102

С

Сагайдачний Петро 119
 Садовський Микола 74, 168, 192, 193
 Сазонов Микола 42
 Саксаганський Панас 168, 193
 Салаєва Тетяна 32, 48
 Самійленко Володимир (*див. також* пс. Іваненко, пс. Сивенький В.) 132, 143, 157, 176
 Сахаров Микола 270, 276
 Свидницький Анатолій 232
 Сивенький В. (пс., *див. також* Самійленко Володимир, пс. Іваненко) 259
 Смиренко Платон 23
 Синицький Максим 255
 Ситін Іван 183
 Сімович Василь 21, 289, 359
 Сірко Іван 179
 Сковорода Григорій 18
 Скотт Вальтер 25
 Скочковський Лука 147
 Смаль-Стоцький Степан 289
 Смілянський Леонід 360
 Сосновський Василь 44, 50
 Софокл 180
 Спенсер Герберт 78, 79
 Спілка Іван (пс., *див. також* Зозуля Іван) 54, 77
 Спіноза Бенедикт 243
 Стамбол Ігор 362
 Станіславський Яків 164
 Старицька Марія 255
 Старицька-Черняхівська Людмила 195
 Старицький Михайло 61, 71, 72, 73, 74, 76, 81, 193, 194, 195, 220
 Стасюк Микола 289
 Стебницький Петро 359
 Степаненко Олександр 289
 Степанківський Володимир 255
 Стороженко Олекса 220, 264
 Стрижаков Михайло 67
 Студинський Кирило 241
 Сушко 241

Т

Тарновський Василь (молодший) 200
 Тарновський Василь (старший) 11
 Твен Марк 262
 Тен Іпполіт 101
 Тимошенко Катерина 362
 Тимошенко Сергій 258
 Тимченко Євген 222, 225, 237, 359
 Тишинський Олександр 174
 Ткаченко Данило (*див. також*
 пс. Пісочинець Данило) 42, 44, 48, 49,
 50, 59, 67, 77, 111, 182, 183, 184, 230,
 231
 Тобілевич Іван (*див. також*
 пс. Карпенко-Карий Іван,
 пс. Карий Гнат) 218
 Толкунов Кирило 30
 Толстой Лев 78, 80
 Томара Лев 44
 Топеліус Захаріас 262
 Трегубов Єлисей 76, 224, 227, 232, 233
 Тризна Дмитро 172
 Трильовський Кирило 156
 Троцький Микола 41
 Тургенєв Іван 78, 99, 109
 Турцевич Іосиф 40

У

Уваров В'ячеслав 66
 Уманець М. (*пс., див. також*
 Комаров Михайло) 78, 149
 Уманець Федір 171, 172, 173, 175, 203, 204,
 205, 206, 207, 208
 Устенко-Гармаш Федір 143
 Ухач-Охорович Костянтин (*також*
 пс. Кость Ухач) 97
 Ушинський Костянтин 126, 176

Ф

Федькович Юрій 184
 Філіппов Костянтин 26, 34, 37, 38, 40, 44, 45
 Франковський Владислав 120

Франко Іван 75, 79, 109, 110, 150, 151, 156,
 177, 240, 246
 Франко Ольга (з дому Хоружинська) 177
 Франс Анатоль 262

Х

Харитоненко Іван 67
 Хванько А. (*пс., див. також*
 Кримський Агатангел) 151
 Хижняков Василь 174, 175
 Хмельницький Іван 62
 Хоптяр Алла 361
 Хропко Петро 216
 Хрущ (*пс., див. також* Жук Микола) 74

Ч

Чайченко Василь (пс. Бориса Грінченка)
 74, 77, 81, 82, 106, 107, 108, 109, 134,
 146, 157, 178, 179, 363
 Чайченко Маруся (*пс., див. також*
 Грінченко Марія, пс. Загірня Марія) 78
 Ченчі Франческо 135
 Череватенко Іван 182, 185, 186
 Череватенко Микола 185
 Череватенко Степан 185
 Черкасенко Спиридон 254
 Чикаленко Євген 148, 221, 222, 224, 225,
 226, 227, 230, 231, 233, 247, 248, 249,
 250, 251, 252, 253
 Чорновол В'ячеслав 360

Ш

Шахматов Олексій 224, 237, 267
 Шевельов Юрій 82
 Шевченко Никифор 32, 33
 Шевченко Тарас 23, 35, 84, 119, 128, 138,
 143, 150, 156, 159, 160, 184, 201, 220,
 224, 264, 284, 290
 Шейковський Каленик 148, 149, 154, 225
 Шекспір Вільям 180
 Шемет Володимир 276

Шемет Сергій 255
Шерстюк 67
Шерстюк Григорій 254
Шиллер Фрідріх 101, 134, 140
Шиманов 164
Шихов Василь 34, 40
Школиченко М. (пс., *див.* також
 Кононенко Мусій) 151
Шнайдерівна (пс. Юлії Шнайдер, також
 пс. Уляна Кравченко) 150
Шраг Ілля 165, 174, 175, 176, 193, 195, 202,
 207, 221, 281
Шрейнер Олив 262
Штерензон Айзик 105
Шугуров Микола 198

Шухевич Володимир 132

Щ

Щоголів Яків 164

Я

Яворенко Л. (пс. Бориса Грінченка) 247,
 259
Яновська Любов 258, 288, 289
Яновський 67
Яременко Василь 40, 157, 179, 360, 361,
 362, 363
Ярославенко Н. 290

Науково-популярне видання

ВІРЧЕНКО ТЕТЯНА ІГОРІВНА
КОЗЛОВ РОМАН АНАТОЛІЙОВИЧ

НЕПОКІРНИЙ

ГРАНІ ДОЛІ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА

МОНОГРАФІЯ

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*

Над виданням працювали
Н.І. Гетьман, В.І. Скрябіна, Т.В. Нестерова

Підписано до друку 20.11.2023 р. Формат 70х90/16.
Ум. друк. арк. 23,25. Зам. № 3-62.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені БОРИСА ГРІНЧЕНКА

www.kubg.edu.ua